

GRAD
890.8
B58
no. 162
v. 1

(91)
(1)

Bibliotheca Indica
Series No. 162

॥ वालमीकी ॥

Vol. I - Fasc. 1-2.

$\mu \leq \$ 36$

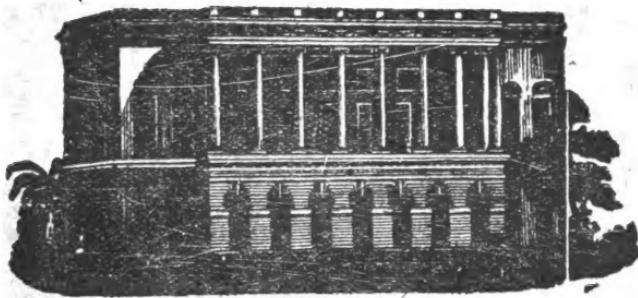

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1065.

BĀLAMBHATTI.

A COMMENTARY ON THE MITĀKṢĀRA.

बालमट्टी

लक्ष्मौ-इत्यपरनाम्बौ

मिताक्षराभ्यास्या

खपन्नौलक्ष्मौदेवीनाम्बा

बालमट्टपायगुण्डेन

विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	S
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	0	6
Advaitachinta Kaustubhe, Faso. I ...	...	4	2
*Agni Purana, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	7	8
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	1	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	0	12
Aphorisms of Śāṅkilya, (English) Fasc. 1 ...	...	2	4
Āstāśaṅkarīcāraṇī, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	1	14
Ācāvayādīyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	10	0
Āvadāna Kalpalati, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	0	6
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. I ...	...	1	14
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	8
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-4 ...	...	1	8
Bṛhaddeśvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	2	4
Bṛhadbhārma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /3/ each	...	0	12
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-2 ...	...	0	6
Catadusani, Fasc. I ...	...	3	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	3	6
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-2	...	1	14
Catasahasrika Prajñaparāmitā, (Text) Faso. 1-5 @ /6/ each	...	14	14
*Caturvarga Chintāmani (Text) Vol. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Faso. 1-10 @ /6/ each	...	8	0
Olokavartika, (English) Faso. 1-4 ...	...	5	4
*Grānta Suma of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Čāṇkhayana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	0	10
Śri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Faso. 1-2 ...	...	0	1
Gadadhara Paddhati Kalagāra, Vol I, Fasc. 1-6 ...	...	2	2
Kāla Madhava, (Text) Faso. 1-4 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Viveka, Faso. 1-6 ...	...	4	4
Kaṭaṇṭra, (Text) Faso. 1-6 @ /12/ each	...	10	0
Katha Sarit Saṅgara, (English) Faso. 1-14 @ /12/ each	...	3	6
Kūrma Purana, (Text) Faso. 1-9 @ /6/ each	...	2	4
Lalita-Vistara, (English) Faso. 1-3 @ /12/ each	...	4	2
Madana Parijāta, (Text) Faso. 1-11 @ /6/ each..	...	7	2
Maha-bhāṣya-pradīpdyōta, (Text) Faso. 1-9 & Vol. II, Faso. 1-10 @ /6/ each	...	1	2
Manutika Saṅgraha, (Text) Faso. 1-3 @ /6/ each	...	5	1
Mārkandeya Purana, (English) Faso. 1-7 @ /12/ each	...	4	14
*Mimāṃsa Darsana, (Text) Faso. 7-19 @ /6/ each	...	1	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	5	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Faso. 1-6 ; Vol. IV, Faso. 1-8 @ /6/ each	...	2	10
Nityacarapradhāti Faso. 1-7 (Text) @ /6/	...	1	2
Nityacarapradip Faso. 1-8 ...	...	0	10
Nyāyatindutika (Text) ...	...	3	0
Nyāya Kuṣumājali Prakarapa (Text) Vol. I, Faso. 1-6 Vol. II, Faso. 1-8 @ /6/ each	...	3	0

Vaidyanathae
Payagunde

Balam Bhatti

॥ बालमभट्टी ॥

मिताच्चराव्याख्या ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीबालोरमणं नलां लक्ष्मीर्लक्ष्मीं शिशुप्रसूः ।

खेरडासुद्धलापत्यगणेशापत्यक्षणकः ॥ १ ॥

महादेवः सुतस्त्वं वेदमूर्तिर्जटान्तवित् ।

श्रौतमार्तार्थनिपुणो दीचितो राजपूजितः ॥ २ ॥

पन्नी यस्य द्वुमारूपा साध्युमा तस्य कन्यका ।

पायगुण्डोपाख्यवैष्णवाथपन्नी पतित्रता ।

मिताच्चराव्या विवृतिं तनुते सर्वसंविदे ॥ ३ ॥

तत्र तावच्छ्रुतिसृतिपुराणादिभिर्माच्छ्वैव परमपुरुषार्थतां योगस्य

तदसाधारणकारणतां निश्चित्य योगविद्यायामभिनिविष्टयोगौ-

स्त्र॒प्रणौतं योगप्रधानं धर्मशास्त्रं व्याचिख्यासुर्धर्मादैर्भगवदायत्त्वेन

तदसुयहमन्तरेण तदुद्घोधाद्यसम्भवेन निर्णयासम्भवेन तदनुयहस्त्र-

नाय खस्य योगिलसूचनाय च योगशास्त्रप्रतिपाद्यमेव भगवत्खरूप-

मुपर्वर्ण्यन्नभिधेयजिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयन् विज्ञानेश्वराचार्यः

प्रारिप्सितयन्यसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितोपग्रमनाय खेष्टदेवतानतिस्तु-

६१४८
 ८९०.८
 ८५८
 १००.१६२
 V.
 त्यन्वतररूपं मङ्गलमाचरन् शिवशिशायै व्याख्यात्मोद्घामसुषष्टुतो
 मङ्गलाय च निष्ठाति । धर्माधर्माविति । तं विष्णुं व्यापकं व्रता
 अहं वन्दे सौमि वाक्यमनोभिनौमि वा । तं कं, यस्मिन्, प्राणिनां,
 शामान्वनिर्देशेषि *तिर्यगधिकरणव्यायेन विशेषपरतया मतुव्याहारां,
 तत्समन्वितः धर्माधर्मौ दौ तद्विपाकाख्ययो धर्माधर्मयोर्विपाकाः
 परिणामविशेषाः पक्षानि आत्यायुर्भैर्गक्षेत्राख्यायः पक्षं क्लेशा चपि
 अविद्याऽस्मितारागदेषाभिनिवेशाः । तच अग्निव्याशुचिदुःखानामसु
 नित्यशुचिसुखात्मखातिरविद्या । शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नाशी-
 त्वेवं प्रत्ययः अस्मिता । रागदेशौ प्रसिद्धौ । अभिनिवेशो मरणादि-
 जासः । एते च आयतस्मे आयताः सन्तो वर्तमने । जीवाभीनशास्त्र-
 धर्माद्विरपि जीवायज्ञत्वात् तद्वाट्ज्ञये आह । य एतैर्धर्माद्विभिन्नै-
 न परावृष्टः संबद्धः कदापि एतैरसंबद्धः । तदपरामर्त्ये हेतुमाह ॥
 य ईशः ईश्वरो नियमा उपतिष्ठतेर्जः । तत्सम्बे मानसुपदर्शयन्
 तत्त्वरूपमाह । ओऽक्षारेति । प्रणवस्य वाच्यमित्यर्थः । तद्वां
 पतञ्जलिना, तस्य वाचकः प्रणव इति । घो. सू. पा. १ । २९ ।

योगियाऽन्वेत्यनायुक्तम् ।

अदृष्टवियहो देवो भावयाद्दो मनोमयः ।
 तस्योद्धारः स्वतो नाम तेनाद्वृतः प्रष्ठोदति ॥ इति ॥
 अहृष्टेति । अश्रुतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः ॥
 अथाभिधेयं प्रतिजानीते । याज्ञेति । मथा धर्मग्रास्तं धर्म-

समन्वितोधयाधनं तत्प्रतिपादकसंहितारूपमृजुभिः स्फुटार्थेभिता-
चरैः बड्डब्रीहिः वाक्यमन्वयपदार्थः । तैर्विविच्यते सृत्यन्नरैकवाक्य-
तथा सति सम्बोधे आकाङ्क्षापूरणविरोधपरिहाराभ्यां तदसम्बोधे
सर्वव्याविशेषे विकल्पाभिधानेन च विश्वदीक्रियते । तचानन्ति-
प्रसङ्गायाह । याज्ञेति । स्फुट योगिलेन तस्य योगीश्वरलेन
तस्यैवेष्टार्थलेन तचैकं अद्वोदयादिति भावः । मनग्रीहेन याज्ञ-
वस्त्राखेन कथितं, मयूरव्यंसकादिः । मुनिलेन भाषणयोग्यता
सूचिता । तत्प्रतिप्रसङ्गतादाह । मुहुरिति । वारंवारं, विश्व-
रूपाचार्यस्य विकटा अतिगङ्गार्था या उक्तयो व्याख्यानानि
षिद्धिः तत्, अतएव ताभिर्विसृतं बड्डब्रीहतं, तथा च तद्वास्थान-
लेन याज्ञायते इति सूचितम् । एवम्भूत्योगियाज्ञवस्त्रस्त्रय-
याज्ञानयोर्वैक्यव्याख्याभे ऽपि बुधानां तत एवेष्टसिद्धा किमे-
तप्रथालेनात आह । वासेति । तद्यहणाद्यपटूनामष्टवर्षादीनाम-
पिरोपवीतानामतुष्टानार्थमनुष्टेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां बोधो बुद्धिर-
सन्दिग्धाविपर्यस्तानुष्टेयार्थधीस्त्रया विधिः चिद्विस्त्रिव्यत्तये
इत्यर्थः । तथाच तेषां न ततः सेव्येतप्रवृत्तिः सफला । चञ्चुलमित-
लाभ्यां वैक्यविस्तरयोर्निरासेनेतस्तेषां तद्वोधस्य सुकरलादिति
भावः । ननु तदुक्तं तद्विविच्यते इति प्रतिज्ञा न युक्ता “याज्ञवस्त्रं
सम्पूज्य” इति यन्वादौ “एवमस्त्रिति होवाच” इति यन्वान्ते च
निर्देशस्थानमन्यतुचितलादत आह । याज्ञेति । विशेषाप्रसिद्धेराह ।
कश्चिदिति । प्रश्नोन्नराभ्यां रूप्यते रूपीक्रियते तत्, प्रश्नोन्नरे रूपं

खरूपं यस्त तदा । प्रश्नो सुनीनासुत्तरं याज्ञवलश्च । कथेति ।
बड़ तप्तपौत्रं धर्मग्रास्तं सञ्ज्ञिप्रोत्तररूपं कथामादेत्यः ।

खण्टपद्मनूहरूपसंहितारूपेण खण्डित्वा न प्रतीति शेषः ।
तथाच याज्ञवलश्चार्थप्रवक्तुले ५४३ संहिताप्रणेत्रलाभावेन तत्कातत-
चिद्दिग्दस्य नासङ्गतिरिति भावः । उक्तार्थस्यादृष्टचरत्वनिरासाय
दृष्टान्तमाह । यथेति । तच मानवे धर्मग्रास्ते भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायामित्येवं तदुपेक्षदर्शनात्तस्य दृष्टान्तलम् ।

अत एव,—

इदं ग्रास्तं तु हत्वा इसौ मानेव खयमादितः ।

विविधवद् याहयामास मरीचादीनहं सुनीन् ॥ म. अ. १ स्तो. ५८

स्वाधम्भुवो मनुर्धीमानिदं ग्रास्तमकस्यथत् । म. अ. १ स्तो. १०९

*खयम्भुवे नमस्त्रय ब्रह्मणे ५मिततेजसे ।

मनुप्रणीतान् विविधान्वर्मान् वज्यामि शाश्वतान् ॥ म. अ. १ स्तो. १

इति तचोक्तम् । तदेतद् धनयस्त्रियापि तथैवेत्याह । तस्य
चेति । शिष्यप्रणीतस्यास्यापीत्यर्थः । तेन दृष्टान्तसङ्गहः । आदौ
यन्त्यप्रारम्भे भव आद्यः सुनिप्रश्नोधकः । तेनासङ्गताभिधायिलं
सुनेर्निरस्तं, प्रश्नस्यैवाभिधानसङ्गतिलात् । एवस्त्रोत्तरयन्त्यप्रवृत्ति-
निमित्तबोधकमिदं पद्ममिति भावः । कर्मधारयनिरासायाह ।
योगौति ।

* व्ययं स्तोको बड़सु मनुएस्तकेषु गोपलभ्यते केवलं Jolly संशोधित-
पुस्तके मिलति ।

मिथिकासं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वम् ।

भगवन् सर्वयोगीश ब्रूहि नः संशयो महान् ॥

इत्यादौ तथैव कृपलात् । खार्यर्थलनिराशयाह । श्रेष्ठमिति ।

*खामीश्वरेति षष्ठी । समर्थमाह । मन इति । सुनिलस्य विवक्षितले कृतकृत्यलेन प्रश्नाप्रश्नवात् तदविवक्षया व्युक्तमेणादौ विशेषमाहः सामेति । “जनको ह वैदेहो बङ्गदच्छिणेन यज्ञेनेजे” इत्यसामाख्यायिकायां “सामश्वस्यम् एतागा उपाहर” इति चाज्ञवस्योत्त्वा तस्य प्रियश्चिन्ताऽवगमेन तस्यैव प्रश्नधार्षसम्भव इति भावः । तस्य वैयर्थ्यं निराकुर्वन् तदर्थमाह । श्रवणेति । अशेषत इत्यस्य द्वितीयाबङ्गवचनान्प्रकातिकतसन्तलेन धर्मविशेषणले औतादिधर्मानुस्थोत्तरे न्यूनतेत्याशयेनाह । कथमिति । कात्स्न्येनेति । तथा च द्वितीयान्तान्तसिं तथा । एवस्य क्रियाविशेषणले नाभिधानस्यैव कात्स्न्यं न तेषामिति नोक्तदोषः । तथाचाध्याहारानुषङ्गविपरिणामादिराहित्येन देशकाखाद्यङ्गसाहित्येन चेत्यर्थः पर्यवस्थति । प्रत्यधिकारि धर्मभेदेन तदनिश्चयात्, तदनिश्चये कथं सामान्यप्रश्नादीत्याशयेनाह । केषामिति । अत्रत्याश्रमशब्दो इर्ग्रामाद्यजन्तव्या धर्मिपरो, इन्यथा इसम्भवः । अतएव वर्णादिसाहचर्यमित्याह । ब्रह्मेति । कुण्डगोलकादीनां तदनुस्थोत्तरे न्यूनतापत्तेराह । अनुलोमेति । उत्तरानुरोधेनेतरशब्दस्य तत्परत्व-

* वा. अ. २ । पा. ३ । सू. ३६ ।

† संपूर्ज्येत्वेत्वटकसमशब्दार्थमित्यर्थः ।

कस्यनात् । अन्यथा तयोर्वाक्यभेदापत्तिः स्थैरैव । ननु सर्वादी-
नीति सर्वनामत्वे चुडापत्तिरत आह । इतरेति । दद्दे चेत्यने-
मेति भावः । ।

लक्ष्मीहृशधर्मप्रश्ने उच्चित्तिप्रश्नस्यैव साभेन न्यूनतोन्नरे तदव-
स्यैव, किञ्च वज्रतस्य *कपिच्छाधिकरणन्यायेन वर्णेति समन्वित-
मिहृशेन च चित्ते पर्याप्ता धर्मचयप्रश्नस्यैव साभेन तत्र न्यूनतोन्नरे
आधिकस्थात आह । अच चेति । प्रश्ने इत्यर्थः । तथाच तत्स-
मन्वितः घड्विधस्य तादृशस्य धर्मस्य प्रश्नो न तु तत्त्वयुक्तस्य,
येन तथा स्थात् । उपरात्तुरोधेन तस्य तत्परत्वसाभादिति भावः ।
आर्त इत्यनेन औत्तरादृत्तिः । षष्ठिध इत्यनेनाधिकव्यादृत्तिः ।
तदेवाह । तद्यथेत्यादिना । श्वीन्धनं होमः, करणे खुट् ।
साधेति । “न हिंस्यात् सर्वा भूतानीय”स्याचण्डाळं प्रवृत्तेः । ननु
अनुबन्धचतुष्टयस्यावश्यं वाच्यत्वमादौ, प्रथोजनादिज्ञानाधीनत्वात्
प्रवृत्तेः । न हि प्रयोजनमिति न्यायात् । अत आह । शौचेति ।
मूलोक्तिरेवेयमये । उपनीयेत्यच विधिनोपनयनास्यसंखारेणात्म-
समीपप्रापणं नयत्यर्थः । तेन स आचार्यः हतो भवतीत्याचार्यकरण-
निमित्तकोक्तविधाचिन्पत्तादित्यर्थः । तदिना तदनुपपत्तेरिति भावः ।
कविते खुटप्रतिपत्तेमन्दाधिकारिणामत आह । नातीवोपेति ।
ननु तच वाक्ये उपनयनाधापनतच्छिच्छाणां क्रमोत्त्वा तदगत्तरं
सा व्यर्था इत आह । तच चेति । उपनयनादिविषये इत्यर्थः ।
अर्यं वस्त्यमाणः । तचादौ “उपनीय ग्रिह्येत्” इत्यनेन सूचित-

* जै. अ. ११ । पा. १ अ. ८ ।

माह । प्रागिति । क्रममाह । जर्वमिति । यमनियमाक्ष प्रत्येकं
दग्धाये वज्यमाणाः । *शेषे विभाषा इति नियमाप्रदृत्तिपञ्चे
शब्दानुशासनमितिवत्येतत्य वेदाध्ययनमिति प्रथोगः । तत्कादर्थ-
ज्ञानानन्तरम् ।

तथाच मनुः । अ. २ स्तो. ६८

उपनीय गुरुः शिष्यं शिचयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥

चधेयमाणस्त्वाचान्तो यथाग्राहसुदृमुखः ।

इत्यादि । ननु पुरुषार्थचतुष्टयस्याचोक्तवेन सर्वग्राह्यते कथं
तस्माचमत आह । तचेति । उक्तकर्मे सतीत्यर्थः ।

ननूहेष्वलक्षणमार्यं प्राधान्यं मोक्षस्यैवेति तथा वाच्यमत आह ।

प्राधेति । चर्त्वर्थं ॥ १ ॥

स्वं पृष्ठ इति । अनेन सङ्कृतिर्नाष्टृष्ट इतिनिषेधपरिपालनं
चेत्युभयं सूचितम् । छण्पदं न प्रसिद्धविशेषपरमित्याह । कञ्चि-
दिति । धानस्य न धर्मस्वरणार्थं तच तेषां एकुद्रूपाणां सत्त्वात्
किन्तु तेषां अवणाधिकारित्वनिर्णयार्थमित्याह । एते इति ।
कर्मणो ऽनुकूलादादावशेषत इत्युक्ताङ्गभूतदेशानाह । किमिति ।
यस्मिन्निति उत्तरार्थस्य कर्मलेनान्वयः । वाच्यार्थस्य कर्मत्वाक्ष
दितीया । कृत्यन्तरानुरोधेन छण्पदं न गुणपदं किन्तु नामैकदेशे
इति न्यायेन मृगजातिविशेषपरं, मृगपदं च तचैव तात्पर्ययाहक-
मित्याह । कृष्णेति । कृष्णेन वर्णेन सारः श्रेष्ठः कृष्णस्मारो

* पा. २ पा ३ । ६८ सूचस्य वाच्चिकम् ।

यस्मिन्निति वा । दैवात् बलात्कारेण वा इगतव्यावृत्तये आह ।
स्वच्छन्दमिति । सत्तामाचनिवृत्तये आह । विहेति ।

तथाच मनुः । अ. २ श्लो. २३

क्षणसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो चेच्छदेशस्तः परः ॥ इति ॥

अनेन धर्मसामान्यं न कथते विशेषानालिङ्गितसामान्याभावात्,
नापि तेषां तच सत्ता कथते प्रश्नविहृद्वत्वात्, अनुष्ठानं विना
खरूपतस्तेषां सत्ताथा बाधितत्वाच्च, अत आह । वक्ष्येति । तथाच
धर्मपदं विशेषपरमेव । अनुष्ठेयानिति ग्रेषः । तथाच तच धर्माननु-
ष्ठेयान्निवोधतेव्यर्थः सूचितः । अतएवोक्तमनुसङ्गतिः । तथा चाशेषत
इति प्रश्ने उत्ता सर्वोपयोगिलेन साधारणतया वक्ष्यमाणकारक-
हेतुपकारकतया च तदनुष्ठानाधारकथनमादाविति भावः ॥ २ ॥

उक्तहेतोरेव तेषामपि तत्त्वज्ञासानिवृत्तये अन्यथा वैयर्थ्य-
पत्त्या वक्ष्यमाणस्तोकं स्मृत्यन्तरानुरोधेन शिव्याध्ययनपरतया योज-
यति । शौचेति ।

वृहस्पतिरपि ।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा । इति ॥

पुराणं ब्राह्मादीति । तत्त्वचणादि च मात्र्ये ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पश्चाच्छणम् ॥ अ. ५ व श्लो. ६४

प्रतिसर्गः संहारः ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

पाद्मं ब्रह्मं वैष्णवस्त्रं गैवं भागवतं तथा* ॥

तथा इन्द्रारदीयस्त्रं मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमस्त्रैव भविष्यं नवमं सप्तमम्* ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लौक्ष्मेकादशं तथा ।

वाराणं दादशस्त्रैव स्कान्दस्त्राच चयोदशम्* ॥

चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं सप्तम ।

मात्स्यस्त्रं गाहृडस्त्रैव ब्रह्माण्डस्त्रं ततः परम्* ॥

पात्रे पुराणे अल्पोक्तं नरसिंहोपर्वणम् ।

तदृष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥ (अ. ५३। स्तो. ५८)

नन्दाया यच माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्णते ।

नन्दापुराणं तस्मोके नन्दाख्यमिति कौर्त्तिम् ॥ (अ. ५३। स्तो. ६०)

यत्तु साम्बं पुरखात्य भविष्ये इपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बसेव मुनिव्रताः ॥ (अ. ५३। स्तो. ६१)

एवमादित्यसंज्ञस्त्रं तचैव परिगच्छते । (अ. ५३। स्तो. ६२)

अष्टादशभ्यस्त्रुं पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।

विजानीध्यं द्विजश्रेष्ठासादेतेभो विनिर्गतम् ॥ (अ. ५३। स्तो. ६३)

विनिर्गतं समुद्भूतम् ।

ब्रह्मण इभिहितं पूर्वं यावन्नाचं मरीचये ।

ब्राह्मं तद्ग्रसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ (अ. ५३। स्तो. १२)

एतदेव यदा पाद्मं स्तुष्टुं हैरण्मयं जगत् ।

तदृत्तान्ताश्रयं तदत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ।

* एतच्चिह्नाङ्किताः स्तोकाः मुक्तिमत्यपुराणपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

याद्वं तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीति पद्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. १४)
 वराहकल्पवृत्तान्तमधिक्षत्य पराग्नः ।
 यत्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥ (अ. ५३ । श्लो. १६)
 चयोविंश्तिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥ (अ. ५३ । श्लो. १७)
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन रद्माहात्यसंयुतान् ।
 यत्राब्रवीत् स धर्माद्वा वायुर्धर्मानशेषतः ।
 चतुर्विंश्तिसाहस्रं वायवीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. १८)
 यत्राधिक्षत्य गायत्रीं वर्षते धर्मविस्तरः ।
 शृणामुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २०)
 शारस्तस्य कल्पस्य मध्ये ये स्तुर्नराधमाः ।
 तदृत्तान्तोऽद्वयं लोके तद्वागवतमुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २१)
 तदृष्टादग्निसाहस्रं पुराणं परिकीर्तिम् ॥ अ. ५३ । श्लो. २२)
 यत्राह नारदो धर्मान् वृहत्कल्पाश्रितान्पुनः ।
 पञ्चद्विंश्तिसहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २३)
 यत्राधिक्षत्य शकुनौन् धर्माधर्मविचारणम् ।
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २४)
 यत्र चेशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिक्षत्य च ।
 वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २५)
 एतत् षोडशसाहस्रं सर्वकर्तुफलप्रदम् । (अ. ५३ । श्लो. २६)
 यत्राधिक्षत्यमाहात्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
 अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
 मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ (अ. ५३ । श्लो. २०)

चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च ग्रतानि च ।

भविष्यत्प्रितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. ३१)

पर्वाणि चाच पञ्चैव कीर्तितानि ख्ययम्भुवा ।

प्रथमं कथते ब्राह्मं द्वितीयं वैष्णवं सृतम्* ॥

द्वितीयं वज्रमाख्यातं चतुर्थं लाङ्गोलेव च ।

पञ्चमं प्रातिभाष्यम् सर्वलोकेषु पूजितम् ॥

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।

यत्र ब्रह्मा वराहस्य चरितानि जगाद् इ ॥ (अ. ५३ । स्तो. ३२)

तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते । (अ. ५३ । स्तो. ३४)

यचाग्निलिङ्गमध्यसः प्राह देवो महेश्वरः ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥ (अ. ५३ । स्तो. ३६)

कर्पं तस्मैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा ख्यम् ।

तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रथच्छति ॥ (अ. ५३ । स्तो. ३७)

महावराहमाहात्ममधिकृत्य च विष्णुना ।

क्षोण्मै प्रोक्तं मानवस्य कल्पस्यापि प्रसङ्गतः ।

चतुर्विंशतिसाहस्रं तदाराहमिहोच्यते ॥ अ. ५३ । स्तो. ३८)

यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः ।

कल्पे किंपुरुषे वृत्तं चरितैरुपर्वंहितम् ॥ (अ. ५३ । स्तो. ४१)

खान्दं नाम पुराणं तदेकाश्रीतिर्निर्गद्यते ।

सहस्राणि ग्रतम्भैकमिति मर्त्येषु गौयते ॥ (अ. ५३ । स्तो. ४२)

चिविक्रमस्य माशात्ममधिकृत्य चतुर्बुद्धः ।

* एतच्चिह्नाङ्गितौ श्लोकौ च नोपलब्धेते ।

चिवर्गमध्यधात् छत्सं वामनं तत्रकौर्त्तिम् ॥ (अ. ५३ । स्तो. ४४)
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुषङ्गि वै । (अ. ५३ । स्तो. ४५)
 इद्युषप्रसङ्गेन कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 चृष्टीणामाह माहात्म्यं तत्र कौर्मं विदुर्बुधाः ॥ (अ. ५३ । स्तो. ४७)
 सप्तदशसहस्रं लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥ (अ. ५३ । स्तो. ४७)
 अतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ।
 मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ (अ. ५३ । स्तो. ५८)
 अधिकात्याक्रवीत् सप्तकल्पदृत्तं सुनिष्ठताः ।
 तन्मात्स्वमनुजानीध्यं सहस्राणि चतुर्दश ॥ (अ. ५३ । स्तो. ५०)
 यदा च गाढ़े कल्पे विश्वाषाणात् गद्गोद्भवम् ।
 अधिकात्याक्रवीत् लक्षणो गाढ़ं तदिष्ठोच्यते ।
 तदष्टादश चैकं च सहस्राणीह पद्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. ५१)
 च च ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकात्याक्रवीत् पुनः ।
 तत्र द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं दिग्भाताधिकम् ।
 भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥ इति । (अ. ५३ । स्तो. ५४)
 ब्रह्माभोदहविष्णुवायुभगवत्संज्ञं ततो नारदं
 मार्कण्डेयमथाग्निदैत्यमिति प्रोक्तं भविष्योन्तरम् ।
 तस्माद्ब्रह्मविवर्त्तसंज्ञमपरं स्कान्दं वराहं तथा
 सैङ्गं वामनमात्स्यकूर्मगद्गब्रह्माण्डमष्टादश ॥
 ब्राह्ममेवादिपुराणमित्यपि तत्रैव व्यक्तम् । वायवीषमेव शैवमिति
 कालिकापुराणे,
 शैवं यदायुना प्रोक्तं वैरस्त्रं सौरमेव च । इत्यादिना ।

व्यक्तं वायुपुराणदभिव्यक्तं शैवसुपुराणमित्यर्थं इत्यन्धे । अग्नि-
पुराणं वक्षिपुराणवेन गणितं पुराणगणनाथाम् ।

कालिकापुराणे, एव ।

यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलभागवतं सृतम् । इत्युक्तम् ।

इदसुपुराणमित्यर्थे वच्यते । केचिच्चिदमेव पुराणं, न प्रसि-
द्धम् । प्रसिद्धभागवते सारखतकल्पाद्यदर्शनात् ।

मास्त्ये, (अ. ५३ । स्तो. ६६)

अष्टादशपुराणानि कृता सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपर्णहितम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रसिद्धभागवते भारतोन्नरं निर्विक्षो व्यासस्कारेत्युक्तेर्विरोध-
दर्शनात् । भारते शान्तिपर्वणि भौमेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मोप-
देशप्रस्तावे सुक्रियक्तेति कुत एव परीक्षित्यर्थं इकानुष्टुतिरिति
विरोधात् ।

विष्णुपुराणे च बौद्धावतारोक्तौ “*मायामोहं ददौ हरिः” इ-
त्युक्तम् । प्रथमख्यन्धे तु इत्याकुवंश्य जिनस्यैव बौद्धविमिति विरो-
धात् । इत्यादिभिर्हेतुभिरेव श्रीधरेणापि सन्दिग्धमित्याङ्गः । वस्तु-
तस्य तत्र सारखतकल्पाद्यदर्शनेऽपि तन्मध्यस्थनराधमटज्ञानोद्घवल-
मत्तात्मातं, यत्ताधिक्षयेत्युक्तलक्षणान्नरवत् । भारतोन्नरमेतन्निर्माणेऽपि

अष्टादशपुराणानि कृता सत्यवतीसुतः ।

* अं. ३ अ. १७ स्तो. ४१ इत्युक्तो भगवान् तेष्यो मायामोहं
श्रीरहः । समुत्याद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोन्नमान् ॥ इति
मुत्रित ए० पा० ।

भारताख्यानमस्त्रियं चके तदुपर्वहितम् ॥

इति मात्स्यविरोधो न । सप्तदशीनां बाह्यत्वेनापि तस्य च बौद्धत्वेन करणात् । वैष्णवस्य बाह्यत्वेन छत्वेन सृत्युक्तधर्मांश्चे तथा कथनापेक्षाया अभावात् । अतएव निर्विष इति तत्र विशेषणं सङ्कृतम् । शान्तिपर्वणि सुक्रिकथनमपि शुकस्य वैकुण्ठगमनपरमिति परमीचित्पर्यन्तं शुकानुवृत्तिसत्त्वात्तदिरोधोऽपि न । बौद्धावतारविषये विष्णुपुराणविरोधोऽपि न । अजिनसुत इतिपाठवच्चिनसुत इति पाठे नामतौल्येऽपि व्यक्तिभेदेन इत्याकुवंशस्य जिनस्याबौद्धलात् । श्रीधरसन्देशाश्रयस्यान्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वेन तदपि नात्र साधकम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा कालिकापुराणभागवतयोरूपपुराणत्वप्रतिपादकवक्ष्यमाणकौर्मविरोधो दुर्निवार एवेति बोधम् । सौरपुराणस्य ब्रह्मपुराणादभिनिर्गतमुपपुराणम् ।

तदुकं सौरपुराणे,

ददं ब्रह्मपुराणस्य स्त्रियं सौरमनुज्ञमम् ।

संहिताद्यसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयम् ॥ (अ० ८ । श्लो. १३)

आद्या सनकुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता । इति ।

मात्स्ये,

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्यमधिकं हरेः ।

राजसेषु च माहात्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥ (अ. ५३ । श्लो. ६७)

तददग्नेषु माहात्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥ इति । (अ. ५३ । श्लो. ६८)

विष्णुपुराणमपि द्विविधं पुराणमुपपुराणस्य । भारतमुक्ता

मत्स्यपुराणे,

ज्ञानेणैकेन तद्वोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।

वाल्मीकिना च यत्वोक्तं रामोपाख्यानमेव च । (अ. ५३। स्तो. ७०)

एवं सपादाः पञ्चते लक्षास्तेषु प्रकौर्त्तिः ॥ इति । (अ. ५३। स्तो. ७१)

अथ हेमाद्रौ उपपुराणान्युपसृतिमध्यगणितानि लिखन्ते ।

तत्र, कौर्मे, (अ. १)

* अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । (स्तो. १६)

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥ (स्तो. १७)

कापिलं *मानवं चैव तथैवोश्ननसेरितम् ।

ब्रह्माण्डं वाहणं चाय कालिकाङ्क्यमेव च ॥ (स्तो. १८)

माझेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।

पराग्नरोक्तं प्रवरं तथा भागवताङ्क्यम् ॥ इति । (स्तो २०)

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ।

नादाख्यं शिवधर्माख्यं दौर्वासं नारदौथकम् ॥

कापिलं मानवं चैव तथैवोश्ननसेरितम् ।

ब्रह्माण्डं वाहणं कालीपुराणाख्यं तथैव च ॥

वासिष्ठं लैङ्गसंज्ञं च साम्बं सौरं तथैव च ।

पाराग्नरसमाख्यं च मारीचं भार्गवाङ्क्यम् ॥

पाराग्नरसमाख्यं तु पुराणमिदमुच्चमम् ।

* वामनमिति पञ्चानवतर्करत्नसंपादितपुस्तके पाठः ।

† भार्गवाङ्क्यमिति उपर्युक्तिखितपुस्तके पाठः ।

इति पराश्चरोपमुराणे प्रथमाध्यायेऽपि । अचेदं तत्त्वम् । तच् व्यासः,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।

अबरः स तु विज्ञेयो चः पुराणादिषु स्थितः ॥

एतेभ्योऽपि यदन्यत् स्यात् किञ्चिद्भूर्मांभिधायकम् ।

तद्वरतो बुधैस्याच्यं मोहस्याश्रयोऽस्तः ॥

वेदार्थविज्ञमैः कार्यमृषिभिर्यत् सृतं पुरा ।

तद्यज्ञेनानुतिष्ठेतु तक्षिपिद्वं तु वर्जयेत् ॥

तथा,—

वेदार्थी चः स्यं ज्ञातलक्ष्याज्ञानं भवेदपि ।

च्छिभिर्निञ्चिते तच का शङ्का स्यानानीषिषाम् ॥

तथा,—

कामधेनौ प्रदीपेऽभ्यौ कर्त्तव्यत्तज्ञानादिषु ।

शम्भुद्विडकेदारखोलटाद्यैश्च भाषितम् ॥

तस्मूखमन्यक्षिर्मूलमिति स्मृत्यर्थसारे । तर्क्षेति । अनेनो-
भयोः सङ्घः । वेदेति । अनेनापि तथा । एतैरिति । अङ्गाल-
द्वन्द्वेन तत्पुरुष इति भावः । पुरुषार्थज्ञानेति । तत्प्राधनज्ञाने-
त्यर्थः । क्षित्तयैव पाठः । उभयत्र स्थानपदार्थमाह । हेतव द्वीती-
एतदाकुञ्जानिवृत्तये तत एव पूरणेनाह । एतानि चेति ।
चैवर्णिकैरिति । एतत्तत्त्वमये जातिभेदनिरूपणप्रकरणे स्फुर्ती-
भविष्यति । तच तयैव प्रबङ्गादिशेषमयाह । तच तानीति ।
चैवर्णिकानां मध्ये चतुर्दश स्थानानीत्यर्थः । अधिकुरुते विद्याप्राप्तये-

उधिगच्छति । चक्षुर्द्वयं इतरेषामित्येऽयोज्यः । दृष्टिं ज्ञानम् ।
 मन्त्रैः, युक्त इति श्रेष्ठः । समन्वयक इति यावत् । यस्य चैवर्णी-
 कथ्य । नान्यस्येत्यनुवादः तेषां नियतत्वात् । यदा तेषामयं विहि-
 तत्वादावश्यकः शूद्राणां लश्शिष्टाप्रतिषिद्धू इति तच्छङ्कानिष्टत्यर्थ-
 मिदम् ! एवमध्यनस्य चैवर्णीकसाधारणसुक्ता प्रवचनस्य ब्राह्मण-
 माचाधिकारिकलमाह । विदुषेति । अचाध्यनेन अवणमपि
 ज्ञान्यते । अत एव तच विद्वत्तोपयोगः । अध्ययनविधौ तु सा
 उदृष्टायैव आत् । अतएव प्रयत्नतः सम्यग्निति च । व्याकरणादि-
 संख्यारपूर्वमिति तदर्थः । अत एव नान्येन केनेति न निषेधविधिः
 किञ्चन्तुवादः ग्राहकस्येतरग्राहको-
 ऽस्य अपेक्षत्वात् । यदा अध्ययनस्य नियत्वादिज्ञानादिना विद्वत्ता, सा
 दृष्टयोगिनौ तचापि भवत्येवेति भावः । चो भिन्नक्रमः । प्रवक्ष्य-
 चेत्यर्थः । प्रशब्देन नियमादिनेति सूचितम् । अत पुनरध्ययनविधि-
 रधीत्यैव वक्ष्यत्वं नान्यथा कथञ्चिदपौति सूचनार्थं इति बोधम् ।
 शक्तापक्वाद्वाणसाम्भावे तु मनूकमग्राहणादध्ययनमित्यादिना खुटी-
 भविष्यति । तेनाध्यापनमयर्थादनुशातमिति तद्वाच्यातारः ॥३॥

तत्त्वमितीति । तथापौति श्रेष्ठः । इत्येति पाठे इत्या-
 ग्रहाधामित्यर्थः ।

अङ्गिरःग्रन्थानदन्ते समाहारे नपुंसकस्येतरेतरे वङ्गवचनस्यौ-
 ग्रित्यमत आह । उशनसिति । नन्देतासामेव सृतिले “षट्-
 चिंशत्सृतयः सृता” इति विरोधोऽत आह । नेयमिति । तर्हि
 किमिति गणनमत आह । किन्निवति । तत्फलमाह । अत

इति । बौधेति । तप्तोक्तादेरपीत्यर्थः । यदा धर्मग्राहलभित्यस्य
तत्प्रयोगकलभित्यर्थः । तथाच

देवलः,

मनुर्यमो वसिष्ठोऽचिर्द्वचो विष्णुखाथाऽङ्गिन्सः ।

उश्ना वाकूपतिर्याम आपसाम्बोऽथ गैतमः ॥

कात्यायनो नारदस्य याज्ञवल्यः पराश्रदः ।

संवर्तस्यैव शङ्खस्य शरीतो लिखितखाथा ॥ इति ।

अत नारदोऽधिकः श्रातातपस्य मूले । शङ्खस्य अचिह्नहस्य-
त्युश्नन्मापसाम्बवसिष्ठकात्यायनपराश्रदव्यासशङ्खसिखितसंवर्तगैतम-
श्रातातपशरीतयाज्ञवस्यप्राचेतयादयः । आदिना बुधदेवलसुभस्तु-
जमदग्निविश्वाभिजप्रजापतिपैठीनसिपितामहमौधायनक्षागलेयाना-
वाज्ञवनमरीचिकश्चपाः ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुच्छकः ।

तान्याखोच्य महावाहो तथा सूत्यन्तरेषु च ॥

मन्वादिसृतयो यासु षट्चिंशत्परिकीर्तिनाः ॥

वाक्यानि तासां क्रमशः समाखोच्य ब्रवीमि ते ॥

इति गुहं प्रति ईश्वरः । यानि च वृद्धश्रातातपयोगियाज्ञवस्य-
दृष्टवसिष्ठदृष्टमतुल्याषु शरीतादौनि तानि प्रसिद्धषट्चिंशत्परिकीर्त-
कर्तव्यकाण्येव । तथाच याज्ञवल्येनोक्तम् । (अ. ३ स्तो. ११०)
योगशास्त्रं मत्प्रोक्तमिति । रत्नाकरस्तु गोभिष्ठस्यशङ्खादीनां
षट्चिंशत्परिकानामपि भविष्ये एव दर्शितलाङ्गायं नियमः किन्तु

शिष्टपरिग्रह एवेत्याह । यानि तु गद्यतपरिशिष्टादीनि तानि
भिन्नकोटीन्येव पुराणवत् । तथा सृत्यन्तरेषु चेति भविष्योक्त्रः—

मैचायणीयच्छन्दोगकठापस्तम्बवङ्गाम् ।

परिशिष्टानि यान्यत्र ये चान्ये खिलसंज्ञकाः ॥

इति भविष्योक्त्रेष्व । यानि च विष्णुधर्मशिवधर्ममहाभारत-
रामायणादीनि तान्यपि सृत्यन्तरत्वैवोपात्तानि ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्मास्त्र भारत ॥ (अ. ४ स्तो. ८७)

कार्णश्च पञ्चमं वेदं यमाहाभारतं सृतम् ।

सौरास्त्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥ (अ. ४ स्तो. ८८)

तथेर्ति नाम येषां च प्रवदन्ति मनौषिणः । इति । (अ. ४ स्तो. ८९)
तथेर्ति नाम येषां च प्रवदन्ति मनौषिणः । यन्तु षट्किंश्चन्तत्तुविंश्चति-
मतादि तत्क्षेत्रिदेव परिमहीतलादिगानास्त्र न प्रमाणम् । सृतीना
धर्मशास्त्रलं तु ।

श्रुतिसु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै सृतिः । (म.अ.२ स्तो. १०)
इति मनूकम् ।

आङ्गिरसे,—

जावास्त्रिनांशिकेतस्य छन्दोल्लौगात्मिकश्चपौ ।

व्यासः सनत्कुमारस्त्र ग्रन्थद्वर्जनकालथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनस्त्रैव जात्रकर्णः कपिष्ठसः ।

बौधायनः कणादद्व विशामिचक्षयैव च ॥

उपमृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनोचिषः ।

वस्तपारस्तुरपुष्पस्तुपुष्पस्तुपुष्पस्तु
भरदाजगार्घ्यकार्णाजिनिलौगचित्तासमवास्य हेमाद्रौ दानस्तु
अधिका गणिताः । कल्पतरौ च सृतिगणनायां प्रशापतियम-
नुधदेवसा ये अधिका गणिताल्लेऽपि हेमाद्रिखा प्रमाणप्रसङ्गा-
दुहाद्विषये ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्तुति ते चयः ।

अर्थग्रास्तं तुरीयं तु विशास्त्रादग्नं सृताः ॥ (अ. ३ अ. ६ छो. १६)

इति विष्णुपुराणाद्युक्तास्तस्मो दृष्टप्रधाना विद्याः कविलौ-
किकमर्थं प्रमाणयन्त्यो धर्मेऽपि प्रमाणमिति कल्पतरः ।

तथाच शैवपुराणे, वायवीयसंहितायां प्रथमेऽप्याये उक्तम् ।

रोमहर्षण सर्वज्ञ भवान् वै भाग्यगौरवात् ।

पुराणविद्यामविलां व्यासात् प्रत्यक्षमौचिवान् ॥

चक्रानि वेदास्त्वारो भौमांसा न्यायविकरः ।

पुराणं धर्मग्रास्तस्य विद्या इतास्तुर्दश ॥ (अ. १ छो. २२)

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्तेत्यनुक्रमात् ।

अर्थग्रास्तं परं तस्मादिद्या इष्टादग्नं सृताः ॥ (अ. १ छो. २३)

अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।

आदिकर्त्ता कविः शाचाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ इति । अ. १ छो. २४

नन्देवमपि न तावता निर्वाहः सर्वच सर्वेभः प्रत्येकं परि-
पूर्णार्थाप्रतीतेः कविदिरोधात्त्वं समुदितस्यैव प्रामाण्यस्य युक्तवाचेत्यत

आह । एतेषामिति । परिपूर्णपरत्यरातुक्षस्त्वे तस्यावश्यकता-
दिति भावः । विकल्प इति ।

तदुक्तं मनुना, (अ. २ । सो. १४)

अुतिदैधं तु अच स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्बगुक्तौ मनौषिभिः ॥ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु चतुर्दशानामुक्तं हेतुलं कारकतया ज्ञापकतया वा तचाह ।
इदानीमिति । प्रमाणजिज्ञासायाः चिद्धिं विनाऽप्यभवेन प्रागचैव
जिज्ञासोदयादिति भावः । पात्रे इति । उद्देश्यस्याधिकरणत्वविव-
क्षया सप्तमौ । तस्य द्रव्यविशेषणत्वासप्यभवेन क्रियाविशेषणत्वायाह ।
यथेति । प्रश्नव्यार्थमाह । यथेति । तथापरेति । परस्तत्वनिष्ठ-
न्तिपर्यन्तं यथा तथेत्यर्थः । ज्ञात्वाशब्दस्य न ज्ञापकपरत्वमित्याह ।
एतदिति । तदेतदित्यर्थः । सकलपदवैयर्थ्यं परिहरति । किमिति ।
अनतिप्रसङ्गायाह । शास्त्रोक्तमिति । कारणमिति । कारक-
मिति पाठान्तरम् । तच प्राधान्येनाह । ज्ञातौति । भावार्थः अद्वा ।
अपिना इङ्गभूतदेशादिपरिग्रहः । तस्या व्यापकत्वमाह । अङ्गेति ।
इदमपि यथासप्तवं बोध्यम् । अन्यथा अद्वया देयमअद्वया देयं
सर्वावस्थां गतोऽपि वेतिअत्यादिविरोधः खण्ठ एव ॥ ५ ॥

इदानीमिति । तदुत्तरसुक्तहेतुलनिष्ठार्थमचैव जिज्ञासोद-
यादिति भावः । स्वपदं वृत्तपूरणार्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु आत्म-
शब्दस्तेनमात्रपर इति परात्मवारणाय तत् । यद्वा स्वपदस्य विव-
रणमात्रम् इत्यर्थान्तरवारणायेति बोध्यम् । चः कामपदोत्तरं योज्यः ।
कर्मधारयनिरासायाह । सतामिति । बङ्गवचनेन कादाचिल्कशिष्ट-

कृतान्यथाऽऽस्त्रणस्य तत्त्वाभावः सूचितः । शिष्टस्त्रणं पृष्ठोदरादिसूचे
भावे स्थृतम् । इत्याग्रयेन व्याचष्टे । स्वस्य चेति । इदं न सार्वंचिकं
किन्तु अवस्थितमित्याह । वैकेति । सम्बन्धमाह । शास्त्रेति ।
अचैव तात्पर्ये न तु शास्त्रशिद्धूले एव । तेन ज्ञौकिकस्यापि उज्ज्ञह-
स्ताह । यथेति । जनकत्वनिरासाय सर्वानुरोधेनाह । प्रमेति ।
अथाकर्णस्त्रित् ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । साक्षादिति ग्रेषः ।

न चैव साक्षात्कृतधर्माणः प्रत्यक्षधर्माण इति विरोध इति
वाच्यम् । तस्य अतिमात्रपरत्वात् । सैव हि धर्मं मुख्यं प्रमाणं सृत्या-
दयस्तु तद्देवा इति भावः । अत एवाह । एतेषामिति ॥ ७ ॥

पूर्वं दिविधेतुज्ञानायां तेषां सर्वेषामुक्तिरत आह ।
देशेति । कर्मणामिति । अवधेः ग्रेषलविवचायां षष्ठी । कर्म-
ग्रन्थस्य दन्तान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धसूचनायाह । दूज्या-
दीनां कर्मणामिति । तुरेवार्थइत्याह । अयमेवेति । योग-
स्थित्तद्विज्ञिनिरोधः (यो. पा. १ सू. २) इति पातञ्जलसूचनस्य शामा-
न्यत्वेऽत्र धर्मपदस्तारस्यादाह । बाह्येति । अतएव न मुख्यं दर्शन-
मित्याह । याथेति । अपवादत्वसूक्ततये आह । योगेनेति ।

अच पातञ्जलिष्यमितिमाह । तदुक्तमिति । यच पुरुषे एका-
यता तच देशादिविशेषमनपेक्ष्य शिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तरौत्याऽन्यस्यानधिकारादाह । ब्राह्मोति । वेदसाक्षर्यां-
द्धर्मपदं शास्त्रपरमित्याह । धर्मशास्त्रेति । चयाणां तत्त्वपक्षमाह ।
तिस इति । प्रत्येकम् । अतएवाधीयते इत्युक्तिः । विद्याः चायजुः-
साम्बवेदरूपाः । एतेन तद्वाद्विज्ञिनिरासायाह । धर्मैति ।

अन्यथा कथमासङ्गत्या इत्युपुकलं स्थृतेव । एवमयेऽपि बोधम् ।
तथाच चिलव्यावर्त्यचतुर्थवेदव्यावर्तक एवैवकाशः स्थृतार्थः । अन-
न्तरश्वेव परामर्शभमनिरासायाह । पूर्वोक्तेति । अध्यात्मेति ।
अध्यात्मविषयकज्ञानविषये अतिशयेन निपुण इत्यर्थः । अध्यात्मेति
बहुब्रीहौ तु व्याख्याने तमवैद्यर्थं स्थृतेव । ज्ञानिविद्येव ब्रूयात्
उक्ताहेतोरेवाह । धर्मेति ।

कौर्मे तु एवमुक्तम्,— (अ. ३०)

अहम्बा विहितं कर्म हत्वा निविदितमेव वा ।

दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशेषधनम् ॥ (स्तो. २)

प्रायश्चित्तमहत्वा तु न तिष्ठेत् आद्याणः कथित् ।

यदाङ्गब्राह्मणः ज्ञाना विदांस्तत् समाचरेत् ॥ (स्तो. ३)

वेदार्थविज्ञमः ज्ञानो धर्मकामोऽग्निमान् दिजः ।

स एव स्यात् परो धर्मो अमेकोऽपि व्यवस्थति ॥ (स्तो. ४)

अनाहिताग्रथो विप्रास्त्रथो वेदार्थपारगः ।

यद् ब्रूयुर्धर्मकामासो तज्ज्वेदं धर्मसाधनम् ॥ (स्तो. ५)

अगेकधर्मग्रास्त्रहा ऊहायोहविश्वारहाः ।

वेदाध्ययनसम्बन्धाः सप्तै परिकौर्तिताः ॥ (स्तो. ६)

मौमांसान्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुश्चला द्विजाः ।

एकविंशतिसङ्गाताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥ (स्तो. ७) इति ।

इत्युपोहातः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मचारिप्रकल्पम् ।

सङ्गतिमाह । एतैरिति । उपोद्घातमिति । उप समीपे
उद्भूत्य इन्यत इत्युपोद्घातः उदाहारापरपर्यायः । उपोद्घात उदाहार
इत्यमरोक्तेः ।

तदुक्तमभिशुक्तेः,

चिन्तां प्रकृतचिद्व्यार्थासुपोद्घातं विदुर्बुधाः । इति ।

प्रकृतनिर्वाहकसाधारणपरिभाषेति आवत् । एतदेव स्थौक्तं
सकलेत्यनेन । तावदिति । यावन्नो वर्णस्तान् सर्वान् वर्णनित्यर्थः ।
लाद्याः आद्यास्तु । ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्राह्मणेति । तेषां मध्ये
इति ग्रेषः । द्विजपदं योगरूढ़मित्याह । द्विरिति । उपनयनतो
द्वितीयं जन्मेति स्थृष्टमन्यत्र । वैशब्दार्थमाह । एवेति । क्वचित् वै
एवेत्येव पाठः । तद्वावर्त्यमाह । न शूद्रेति । अनेन तस्यामन्वकाः
क्रिया इति दर्शितम् । अतएव,

यमः ।

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

इति । पितृवनमिति । मृतशरीरनिधानस्यानमित्यर्थः । तस्य
तन्त्रासम्भवात् साहचर्याक्षयार्थमाह । तदिति । पराचौष्ठिरूपप्रेत-
संस्कार इत्यर्थः । तृतीयान्तान्तस्त्रित्याह । मन्त्रैरिति । अतेऽन्दं
बोध्यम् ।

पुंसवने च सौमन्ते तथा चौक्षोपनायने ।

गोदाने स्त्रानउदाहे नान्दीश्चाद्दं पुरोदिने ॥

अतोऽशुचौ सपिण्डाः स्युरेकगृहनिवासिनः ।

सहस्रान्नाः समाचारा भवन्तेकाञ्चभोजिनः ॥

अथ इत्याहपर्यन्तं अद्वे मात्रविष्वर्जनात् ।

नित्यानुषङ्गस्थापिष्ठभीतामुखानवर्जिताः ॥

ते एव गोचिणः प्रोक्ता हथकवेषु गर्जिताः ।

इति । ये सपिष्ठाः पुरुषव्याकृत्वर्जिनः सन्तो भङ्गस्ये विदाहादौ
पृथक्सशनिवासिनः सन्तः पृथक्पाकं लुर्वन्ति अथ खधाकर्मादि
लुर्वन्ति तात् पिष्ठपतिः सोमोऽहये सर्वेभ्यो ददाति । यदा उमया
सह वर्तमानः सोमो इदः संहारकर्त्ता न खस्त्राभरणभूतेभ्यः
सर्वेभ्यो ददाति । यदा निर्वृतेहपल्ये यमस्य पुरतो दधाति । इदातौ-
त्वर्थं ददातु दधातौत्वर्थं इधान्विति प्रयोगः । सोमो वीरं कर्मणं
ददातौतिवत् । यदा सहस्रादिना एकाञ्चभोजितमेकगृहनिवासिनं
तेषां न सम्भवति तदा कथमित्यचाह ।

सहस्रे,—

सर्वान् भोजयितुं कस्तिदसमर्थो भवेद्यदि ।

सर्वैः सं खस्त्र स्वाद्य कार्यमेकाञ्चभोजनम् ॥

सहस्रात् सहवासस्य सम्भवो न भवेद्यदि ।

खस्त्रवासिनः सन्तः खधाकर्मादिवर्जनात् ॥

इति । (*कामिकविशेषजिज्ञासायाः सत्त्वादिति भावः) ॥१०॥

सहस्रतिमाह । इदानीमिति ।

एवमये सर्वत्र बोध्यम् । अन्विति । अनुक्रमेण वक्तीत्यर्थः ।

* अयं पाठः पुस्तकान्तरे लालिः ।

अनुगतेति । अवर्थमित्यर्थः । एवमिति । एतद् वस्त्रमाणानि पुंसवनादौन्ययनुगतार्थानि कर्मनामधेषानीत्यर्थः । पथे वृत्तातुराधेन वाक्ये उक्तेऽपि नामधेयता समस्ताद्येत्याह । पुंसेति । सन्दगादित्यस्य व्याख्या च्छेति । नामैकदेश इति न्यायेनाह । सौमन्तो-चेति । आद्यवस्त्रारकाले गर्भाभावेन तथासन्देहेन गर्भकालिक-संख्यारत्नाद्यर्थोर्गर्भचेत्यसंख्यारत्नासन्देहनिराकाशाह । इते चेति । “अथ सौमन्तोचयनं पुंसवनवल्पयत्यमर्भे” इति पारस्करेणोभवोः चेत्यसंख्यारत्नाऽभिधानादिति भावः । सहस्ररणे मावमाह । यथाहेति । इदम् गर्भाधानादिचित्यपरमेव अन्यस्य असम्भवत् । ननु सौमन्तोचयनांशे युक्तमिदं चष्टपि,

अतएव हेमाद्री

हारीतोऽपि ।

सहस्रु छतसंख्याराः सौमन्तेन दिजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूत्यन्ते स सर्वः संख्यातो भवेत् ॥ इति ।

तत्त्वे विष्णुरपि ।

ख्लौ यद्यक्षतसौमन्ता प्रसूयेत कथस्तु ।

मृहीतपुणा विधिवत् पुनः संख्यारमर्हति ॥

इति । गर्भार्थमेवाधानवत् ख्लौसंख्यारत्नात् सहदेव छतः सौमन्तः सर्वानेव गर्भान् संख्यरोति इति सुदर्शनाचार्योऽपि । तथापि पुंसवनांशे न युक्तम् ।

आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्त्रितिः ।

इति बहूचकारिकायासुक्तवात् । पुमांसं जनयतौति फलस्य

सूषकारेणैव उपदिष्टलादेति चेच । “एष वा अनृणो थः पुची”
इत्यादिवचनैः सङ्गदपि पुचोत्पादनस्यावश्यकर्त्तव्यलाज्जद्वां पुंसवनं
प्रथमे गर्भे कर्त्तव्यमेव, तदनन्तरसुक्तसूचाद्यच यत्र पुचेच्छा तच कार्यं
मान्यत्र यस्य तु कन्येच्छैव तस्य सङ्गदपि न इति तात्पर्यात् ।
सुदर्शनोऽपि इत्यम् ।

ज चैवमपि,

सौमन्त्रोऽयनं कर्म तत् स्वैरसंखार इत्यते ।

केचित् गर्भस्य संखारात् गर्भे गर्भे प्रयुच्छते ॥

इति विष्णुविरोध इति वाचम् । केचिदित्युल्लैव तस्या-
सिद्धान्तालस्त्रयनात् छतेऽभ्युदय इत्येवम्परत्वाच ।

तथाच आश्वलायनस्मृतौ ।

प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सौमन्त्रस्य प्रशस्यते ।

इति । बलिर्विष्णुबलिः । स च गर्भाण्मे मासि कार्यः । इदम्
“बङ्गस्य वा” इति वरणात् गृह्णसूचानुकेरिदानौ नाशरन्ति इति
दिक् । द्वौयतुर्थपञ्चमष्ठेषु आद्यं सौमन्त्रेन सह वा । तच
आपस्तम्बगृह्णां “पुंसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्ठेण” इति । “सौमन्त्रो-
ऽयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि” इति ।

कार्णाजिनिरपि ।

गर्भस्यन्दनमारभ्य यावन्न प्रसवस्थाप्ता ।

सौमन्त्रोऽयनं कुर्यात् गृह्णस्य वचनं यथा ॥

इति । तच व्यक्तिसृतौचे चतुर्थे वा मासे, बङ्गादिषु
स्मृत्यन्तरेषु चोभयथा दर्शनात् । तच यदि चतुर्थे पुंसवनं तदा

पूर्वे शीमनां हत्या पद्धति पुंसवनं कार्यं चोदितकाञ्चागतिकरणात् ।
मन्त्राखानसूचोपदेशयोः क्रमार्थत्वात् । साहित्यपञ्चे नान्दीआङ्गादि
तत्त्वेणैव, देशकालकर्त्तव्यात् ।

गणगः क्रियमाणाणां मातृणां पूजनं चहत् ।

सहदेव भवेच्छाङ्गमादौ न पृथगादिषु ॥ (का. ख. ५ श्लो. १०)

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एतत् बङ्गनामपत्यानां युग-
पत्संख्कारकरणविषयमिति वोपदेवः । अतीतसंख्काराणां युग-
पत्संख्करणे इति-अन्ये । सूत्यर्थसारेऽप्युक्तम् इदम् । येन कर्मणा
चिप्रमेव सूते न चिरकालं पौष्टि तादृशमपरमपि चिप्रं
पुंसवनं तदुग्रह्णे* उक्तम् । “अनाप्रीतेन ग्रावेणानुसोतसमुद्क-
माहत्य पञ्चखर्यन्तौ निधाय मूर्धञ्जकोव्यन्तीमुन्तरेण अजुषाऽभि-
मृश्यैताभिरङ्गिरञ्चराभिरवोचेत्” इति । अधिकमन्यतो ऽवगत्त्वम् ।
अनवस्थोभनं लाभ्यतायनानामावश्यकं न तैन्त्रीयाणाम् । सप्त-
माष्टमौ द्वितीये ऽधिकौ यावलप्रसवं तदुन्तरमपि द्वितीयमाव-
श्यकम् । “यावद्वा न प्रसव” इति शङ्खात् ।

स्त्री यद्यक्षतसीमन्ता प्रस्थेत कथम् ।

पुंच गृहीला विधिवत् पुनः संख्कारमर्हति ॥

इति सत्यत्रतात् । अनयोर्नियतकालादसादिव्यपि करणे
न दोषः । तद्वितकालाभे तु तत्र न कार्यमिति वोष्ठम् ।

* आपस्तम्बग्रहे ।

अथ प्रसङ्गान्नभिर्ण्यात्तत्पतेष्व धर्मी उच्यन्ते ।

तत्र तावत् पारिजाते

कश्यपः ।

गर्भिणौ कुञ्चराश्वादिशैष्वर्णदिरोहणम् ।

व्याथामं श्रीघणमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥

शोकं रक्षविमोचन्न साध्वयं कुञ्चुटासनम् ।

व्यवस्थायं दिवा खापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

नदीप्रतरण्ड्वै शकटारोहणं तथा ।

उपौषधं तथा चारं मैथुनं भारवाहनम् ॥

ज्ञते पुंसवने चैतद्गर्भिणौ परिवर्जयेत् । इति ॥

मूलमपि ।

दौर्बद्धस्थाप्रदानेन गर्भी दोषमवाप्न्यात् ।

वैरूप्यं भरणं वा ऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ इति ।

दौर्बद्धं गर्भिणौप्रियमित्यर्थः ।

मासान्तु पञ्चमादूर्ध्वं गिन्दिता वज्रदोषहत् ।

गुर्विणौ पञ्चमादूर्ध्वं दैवे पिशे च कर्मणि ॥

पितॄर्थं पञ्चयश्चार्थं पाकं कर्तुं न वा ऽर्हति । इति ॥

संवर्त्तः ।

सन्ध्यार्थं नैव भोक्तव्यं गर्भिणा वरवर्णिनि ।

न खातव्यं न गन्तव्यं दृच्छमूलेषु सर्वदा ॥

नोपखरेषूपविशेषमुखसोलूखसादिषु ।

असं न चावगाहेत शूल्यागारस्त्र वर्जयेत् ॥
 वस्त्रौकायां न तिष्ठेत न चोदिग्रमणा भवेत् ।
 विलिखेन नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मणा ॥
 न शथासुः समातिष्ठेद् श्यायामस्त्र विवर्जयेत् ।
 न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत् कलहं स्तोते गाच्छमङ्गं तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाङ्गुच्चिः स्थान् कदाचन ॥
 न श्यौतोन्तरश्चिरा न चापरश्चिराः क्षचित् ।
 न वस्त्रहीना बोद्धिग्रा न चार्द्वेषरणा सती ॥
 नामङ्गस्त्रां वदेदाचं न च हास्याधिका भवेत् ।
 कुर्यान्तु गुरुश्चूषां नित्यं मङ्गस्तत्परा ॥
 सर्वैषधीभिः काष्ठेन वारिस्थानं समाचरेत् ।
 छतरचा उन्मूलाच वास्तुपूजनतत्परा ॥
 तिष्ठेत्प्रसञ्जवदना भर्तुः प्रियहिते रता ।
 दानश्चौक्षा दृतौयायां पार्वत्यां नक्षमाचरेत् ॥
 शान्तदृक्षा भवेत्पारी विशेषेण च गर्भिणी ।
 यस्तु तस्या भवेत् पुजः श्रीसायुर्द्विषयुतः ॥
 अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।
 तस्मात्तमनया दृक्ष्या गर्भेऽस्मिन्यत्नमाचर ॥

गालबोऽपि ।

दहनं वपनद्वैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
 नाव आरोहणद्वैव वर्जयेत् गुर्विषोपतिः ॥ इति ।

संग्रहेऽपि ।

प्रेतवाहोदधिकानं वपनं पिण्डपातनम् ।

विदेशगमनचैव न कुर्यात् गुर्विष्णीपतिः ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि ।

वपनं मैथुनं तौर्थं वर्जयेत् गुर्विष्णीपतिः ।

आदृश्च सप्तमासासादूर्ध्वस्तान्यत् वेदवित् ॥ इति ।

आदृं तद्वोजनमित्यर्थः ।

केशाक्षासच्यादूर्ध्वं धारयेत् गर्भवान् द्विजः ।

अज्ञनः पर्वणोः छौरं धारणं लाहितादृते ॥

इति अन्यत्र ।

विवाहमौञ्जीचूडासु वर्षमध्यं तदर्धकम् ।

अन्तर्वन्वास्त्र जायायां नेष्टते केशवापनम् ॥

इति अन्यत्र ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरभियानं

मृतस्य वाहं चुरकर्म सङ्गम् ।

तस्या तु यत्रेन गयादितीर्थं

यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ इति ।

जातकर्मेति ।

मुत्रा जातं पिता पुरुं सचैर्णं स्वानमाचरेत् ।

इति पारिजाते ।

वसिष्ठः ।

प्राण् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

संवर्त्तः ।

जन्मनो उन्नतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालच्छेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मेऽपि,

अच्छक्षनाभि कर्त्तव्यं आदृं वै पुचजन्मनि ।

तत्र हेचैव कार्यम् ।

पुचजन्मनि कुर्वीत आदृं हेचैव बुद्धिमान् ।

न पक्षेन न चामेन कल्पाण्यभिकाल्पयन् ॥

इति संवर्त्तात् । एतत्र मृताशौचमधेऽपि कार्यं तदाह
हेमाद्रौ

प्रजापतिः ।

आशौचे तु ब्रह्मत्यजे पुचजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुकालास्त्रिको शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति ॥ इति ।

उक्तकालातिक्रमे कालान्तरमाह,

द्वृहस्पतिः ।

मुख्यालाभे विधिश्चेन विधिश्चिन्त्यः प्रमाणतः ।

नक्षत्रियिकार्णा विचार्यवं पुनः पुनः ॥

इति । इदम् रात्रौ सन्ध्यायां यहणे जाताशौचान्तरमधेऽपि
कार्यम् । मृताशौचेऽपि तदैव आशौचान्ते वा ।

तदुकं विष्णुधर्मोत्तरे ।

अद्वौचौपरमे कार्यमयवा नियतात्मभिः । इति ।

पितरि देशान्तरस्ये पितृव्यादिर्गोचरो ज्येष्ठकसेण सूर्यात् ।
एवं नामकर्षण्यपि । परन्तु तस्य नियतकाललेऽपि विष्णिवैष्टिति-
यतौपातप्रहणसंकान्तिश्राद्धदिनेषु निषेधः । अस्तादिनिषेधस्तु न,
नियतकालात् । तदतिक्रमे तु सोऽप्यहोत्यन्यत्र विस्तरः ।

अर्थान्ता मानसौ सन्ध्या प्राणायामविवर्जिता ।

गायत्रौ सन्ध्यगुच्छार्य सूर्यायार्यं निषेदयेत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् दत्तपुचपरिप्रहविधिः ।

तथाऽह

बौधायनः ।

पुचपरिप्रहविधिं व्याख्यास्यामः । ग्रोणितशुक्रसम्भवो माता-
पितृनिमित्तकस्य स्त्र प्रदानपरित्यागविक्रयेषु मातापितरौ प्रभवतो
न त्वेकं पुचं दद्यात् प्रतिगृहीयादा । स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न
स्त्री पुचं दद्यात्प्रतिगृहीयादा इन्यत्रानुशानाहन्तुः । प्रतिगृहीव्यक्तुप-
कस्यथते दे वाससौ दे कुण्डले अङ्गुष्ठीयकस्त्राचार्यञ्च वेदपारगं
कुशमयं वर्हिः पर्णमयमिष्ठमिति । अथ बन्धूनाङ्गव मध्ये राजनि
शावेष्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानक्षेत्रं परिविष्य पुण्याहं
स्त्रियो अद्विमिति वाचयिला इथ देवयजनोऽस्त्रेषु न प्रभृति आप्रणौ-
ताभ्यः तत्त्वा दातुः समचं गत्वा पुचं से देशोति भिक्षेत । ददा-
मीतीतर आह । तं परिगृहाति धर्माय त्वा परिगृहामि

समाख्ये ता परिदृष्टामीति । अद्यैनं वस्त्रकुसुमाभामनुच्छीवकेन
चासहृदय परिधानप्रस्त्रत्वाऽग्निसुखात्कला पकाच्छुश्चेति अस्त्रा इदा
कौरिशा मन्त्रमाण इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य यस्मै तत् सुक्षते
आतवेद इति याज्ञवा चुहोद्यथ वाइतीर्डला स्त्रिष्ठृष्टप्रभृति
सिद्धमाधेनुवरप्रदानाइचिष्ठा ददाव्येते एव वासवी एते एव
कुसुमे एतक्षामनुच्छीयकं यद्येवं क्लौरेषः पुच उत्पद्यते तुरीयभागेष
भवतीति ह सार वैधायनः ।

अथ प्रसङ्गात् वस्त्रोपूजनम् ।

तत्र नारदः ।

रच्छणौया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वस्त्रिः ॥
पुरुषाः ग्रस्त्रहस्तास्य नृत्यगीतैश्च योषितः ।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

अथ प्रयोगः ।

अद्येत्यादि ममास्याः स्त्रिकाया अभिनवजातकुमारस्य च
नैव्यदीर्घायुव्यक्ताभस्वर्वेष्टद्रवद्यान्तिर्पूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वर्वा-
भ्युदयप्राप्तिकामो गणपतिदुर्गेष्टदेवताकुसुमेवतायामदेवतागौर्योदि-
षोऽग्रमात्रषट्कृत्तिकाकार्त्तिकेषायुधविष्णुमहाषष्ठ्यादीनां यथा-
मिलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये । तदङ्गलेनादौ निर्विज्ञतासिद्ध्यर्थं
गणपतिपूजनं करिष्ये इति वस्त्रस्य । प्रथमं पाद्यार्थाचमनीयादिना
गणपतिं पूजयेत । ततस्तत्प्रार्थना ।

ॐ सर्वविज्ञहरो देव एकदन्त गजानन ।
 भस्त्रा संपूजितः प्रीत्या शिष्ठं दीर्घायुषं कुरु ॥
 खम्बोदर महाभाग सर्वोपद्वनाशन ।
 स्त्रप्रसादादविज्ञेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति गणपतिं प्रार्थ्य सर्वपान् विकिरेत् ।
 अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।
 ये भूता विज्ञकर्त्तरस्ते नश्नन्तु शिवाङ्गाया ॥

ततो महीद्यौरित्यादिपूर्णपात्रनिधानान्ते पूर्णपात्रोपरि वहणं
 संपूर्व्य तत्राम्युक्तारितां प्रतिमां स्थापयेत् । ततो इष्टपुञ्जेषु पूर्णी-
 फलेषु वा गणपतिदुर्गायावाहनं क्लावा पूजयेत् । तत्रादौ गणपति-
 पूर्णा । ततो जयन्तौमन्वेण दुर्गां पूजयेत् ।

जयन्तौ मङ्गला कालौ भद्रकालौ कपालिनौ ।
 दुर्गा चमा शिवा धाचौ खाहा खधा नमो इष्टु ते ॥

तत इष्टदेवताकुलदेवतापामदेवतापूर्जां सावाहनां विधाय
 षोडशमात्रका आवाह्य पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

मातरः सर्वभूतानां सर्वकल्याणहेतवः ।
 पूजिता भक्तिः सर्वा रक्षधं भम बालकम् ॥

ततः षट्कृत्तिकाः पूज्याः ।

शिवा संभूतिनामा च प्रीतिः सकृतिरेवच ।
 अनसूया चमा चैव षडेताः कृत्तिका मताः ॥
 अणिमा महिमा चैव गरिमा उघिमा तथा ।
 प्राप्तिः प्राकाम्यमौशिलं वशिलं चाष्टसिद्धयः ॥

सरेखत्या यह ब्रह्मा भवान्या शङ्करस्तथा ।
 स्वद्यागा नारायणः पूज्यो खोकपास्त्रादवस्था ॥
 शिवायै नम इत्यादिना प्रत्येकमावास्त्रा पूजयेत् । ततः कार्त्ति-
 केयमावास्त्रा पूजयेत् । ततस्त्वार्थना ।
 उं कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीइदयनन्दन ।
 कुमारं रक्ष मे देव कार्त्तिकेय नमो इह ते ॥
 तत आवास्त्रा खड़ पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।
 अस्तिर्विश्वनः खड़ः तौक्षण्यधारो दुराषदः ।
 श्रीगर्भी विजयसैव धर्माधारस्तथैव च ॥
 इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नच्चनं छन्तिका चैव गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 रोहिण्यश शरौरं ते धाता देवो जनाईनः ।
 पिता पितामहो देवद्वं मां पास्त्रय सर्वदा ॥
 नीलजीमूतसङ्काशस्त्रौक्षण्यधारो दुराषदः ।
 इयं येन धृता चोष्टौ इत्य महिषासुरः ॥
 तौक्षण्यधाराय शङ्क्राय तस्मै खड़ाय ते नमः ।
 विधाद्वेवि कल्पाणि सदा इशुभविनाशिनौ ॥
 चामुण्डे मुण्डमयने नारायणि नमो इह ते ।
 एवमये सर्वत्र वौधम् । वंशपूजा ।
 सर्वमङ्गलमङ्गल्य गौविन्दस्य सदा प्रिय ।
 वंशं वर्धय मे वंश सदानन्द नमो इह ते ॥

मुख्यस्थ ।

माधुरं यद्गतं यज्ञं विष्णोरभिततेजयः ।

समर्पय त्वं सुषस्त तत्सर्वं पुचके भम ॥

ततः शङ्खपूजा ।

पुष्टस्त्वं सर्वपुष्टानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

विष्णुना विघ्नोऽसि त्वमतः शान्तिं प्रथक्ष ने ।

शङ्खोऽसि धवङ्कोऽसि त्वं महापातकमाश्न ॥

मन्दानस्थ ।

मन्दान मन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया ।

अतो ममास्त पुचस्त मन्द विन्नं नमोऽस्तु ते ॥

विष्णोः ।

वैक्षोक्यपूजितः श्रीमान् बदा विजयवर्द्धन ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु बालकस्याणमेव च ।

रक्षां करोतु भगवान् स्वयमेव जनार्दनः ॥

शाङ्खस्थ ।

हस्तायुध महाभाग सर्वोपद्रवनाश्न ।

बालं भम बदा रक्ष रौहिणेय नमोऽस्तु ते ।

ततः षष्ठौं पूजयेत् ।

ॐकारेण प्राणायामं हत्वा दीर्घस्त्रयुक्तेण षकारेण न्यासं
कुर्यात् । ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ षैं तर्जनोभ्यां० । ॐ षूं
मथमाभ्यां० । ॐ षैं अग्नामिकाभ्यां० । ॐ षौं कनिष्ठिकाभ्यां० ।

ॐ एः करतस्त्वकरपृष्ठाभ्यां ॥ एवं इदयादिन्यासं विधाय धार्षेत् ।
तथा । यां इदयाय नमः । वौ शिरसे खाता । पूँ शिखायै
वषट् ॥ वै कवचाय इङ् । वौ नेचचयाय वौषट् । एः अस्त्राय फट् ।

स्फुरत्पद्मासनां देवीमर्द्दपद्मासने स्थिताम् ।

सर्वाङ्गकारग्रोभास्यां पौनोषतपथोधराम् ॥

सदाऽमृतं स्वन्नौ च पौतकौशेयवाससम् ।

चतुर्भुजां दचिष्णेन सूलं इष्टं च विभूतीम् ॥

वामेन चोर्द्दृहसेन धृतनीकोत्पसां शुभाम् ।

वामदचिष्णेयसाभ्यां महीतविविधायुधाम् ॥

थाला तां संनियम्य दचिष्णेनासापुटेन निःशार्थं पूर्वस्त्रियिताष्ट-
दले स्वापितप्रतिमायां कुण्डप्रतिमायां चावास्त्रा निवेश्येत् ।

आथाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते ।

शक्तिभौ रक्ष मे पुर्वं महाषष्ठि नमो इष्ट ते ॥

महाषष्ठि इहागच्छेद तिष्ठ इत्यावास्त्रा पूजयेत् । अन्नदायै नमः
अन्नदामावाहयामि जीवन्तिकायै नमः जीवन्तिकामावाहयामि ।
तदस्तुमिचावरणं पूजामन्त्रः । यां जनाः प्रतिगन्दन्ति रात्रिं ।

अथ देवि जगन्नातर्जगदानन्दकारिणि ।

प्रसीद देवि कल्पाणि नमस्ते देवि षष्ठिके ॥

षष्ठि देवि महासत्त्वे सर्वेषां च सुतप्रदे ।

वरदे त्वयप्रसादेन चिरं जीवतु बास्तकः ॥

इति संपूर्ण ।

नैवेद्यानि च पक्षाङ्गं पादयमं पोस्त्रिका तथा ।

पिष्टगोलिसमायुक्ता नैवेद्यं प्रतिगृह्णताम् ॥
नैवेद्यम् ।

फलैर्नानाविधै रस्यैः षष्ठीसन्तुष्टिकारकैः ।
फलेन फलितं सर्वं सफलात्म मनोरथाः ॥
फलम् । देवताप्रणामः,

देवतानामृषीणां च भजानां भक्तवत्स्तुते ।
इमं च रच मे पुञ्च महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥

बालसमर्पणम्,

गौर्याः पुत्रो यथा खन्दः शिशुः संरचितख्यथा ।
तथा ममाययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
षष्ठि देवि नमस्तुभ्यं सूतिकाग्टहशालिनि ।
पूजिताऽसि परं भजा सदाचारां रच मातरम् ॥
यमिनी सर्वभूतानां वर्द्धिनी सर्वसम्यदाम् ।
बोधिनी सर्वविद्यानां जग्मदे लां नता वयम् ॥
जननी सर्वलोकानां बालानां च विशेषतः ।
नारायणीखरूपेण सुतं मे रच सर्वतः ॥
एनं रच महाषष्ठि सदा लं विघ्ननाशिनि ।
बालं समातरं रच नित्यमेव कुले स्थिता ॥
सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरचां कुरुत्व मे ॥
षष्ठिके हि महाभागे हिताहितवरग्रदे ।
तत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

अस्मिन्दु सूतिकामारे देवीभिः परिवारिता ।
 रचां बुर महाभाने र्वर्वापद्रवनाग्निनी ॥
 अबं मम चुक्षोत्पञ्चो रचार्थं पादवोक्तव ।
 नीतो मधा महाभाने चिरं जीवतु वास्तकः ॥
 मातर्वासमिमं रच महाषष्ठि नमो उच्छ ते ।
 शक्तिस्तं र्वदेवानां वासानां हितकारिणी ॥
 मातेव रच मे पुचं महाषष्ठि नमो उच्छ ते ।
 द्वाष्टी द्वद्वप्तेष र्वविन्नविनाग्निनि ॥
 प्राष्टदे वसदे देवि रच वासं शुभा भव ।
 असुं मम चुक्षोत्पञ्चं रच लभिष वास्तकम् ॥
 रचोभूतपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।
 मातेव रच मे वासं शापदात्पञ्चगात्मा ॥
 लभेव वैष्णवी देवी ब्रह्माण्डी च व्यवस्थिता ।
 द्वद्वक्षिः समाख्याता महाषष्ठि नमो उच्छ ते ॥
 धाची लं कार्जिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुते ।
 लभप्रधादविन्नेन चिरं जीवतु वास्तकः ॥
 ततो वासं मार्जयेत् ।
 वसेन येन विष्टतं ग्रैसश्चक्षुं समुच्छ्रितम् ।
 छष्टेनेनेन इसेन तद्वचं स्थात्पुते मम ॥
 ग्राण्मिरच्छ शिवं चास्तु प्रणश्वसुखं च यत् ।
 यतः समागतं पापं तचैव प्रतिगच्छतु ॥
 कार्जिकेयप्रार्थना ।

चन्द्राक्षोर्दिंगौशानां अमस्य च भवस्य च ।

निषेपमिममयात्तं ते मे रचन्तु वास्तकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रचन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्तपुरोगमाः ॥

अथ आयुर्वेदोक्तां रचां बालस्य समीपे पठेत् ।

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो अचराचसाः ।

ये ये लाभिभवन्ति स्म ब्रह्मा तान् हन्तु सर्वदा ॥

पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

विदिचु दिचु ये चान्ये लां रचन्तु ततस्ततः ॥

पान्तु लाम् चक्षयो देवाः शस्त्रा राजर्षयस्तथा ।

पर्वतास्त्रैव नद्यस्त्र तथा सर्वे च सागराः ॥

अग्नी रचतु जिङ्गायां प्राणान् वायुस्त्रैव च ।

सोमो व्यानं लपानं च पर्जन्यः परिरचतु ॥

उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्रवः ।

बलमिन्द्रो बलपतिर्बलं वाचस्पतिस्तथा ॥

कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरचतु ।

प्रज्ञां ते वहणो राजा समुद्रो नाभिमण्डस्तम् ॥

चचुः सूर्यी दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

नास्तिकां पातु ते वायू रोमास्त्रोषधयस्तथा ॥

आकाशं लनिशं पातु देहं तव वसुन्धरा ।

वैश्वानरस्तव शिरो विष्णुस्तव पराक्रमम् ॥

पौरुषं पुरुषश्चेष्टो ब्रह्मा पादौ तथा क्षुजौ ।

एते देहविशेषं तत्र नित्या भवन्ति ह ॥
 एतदेहोक्तमन्वैषु छत्रा व्याधिविनाशगम् ।
 मथैवं छत्रचक्षं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 ब्रवीतु स्खस्ति ते विष्णुः स्खस्ति ते नारदादेवः ।
 स्खस्ति चाग्निं वायुश्च स्खस्ति देवा महोरगाः ।
 पितामहातं स्खस्ति आयुः कुर्वन्तु ते चदा ॥
 अनेन स्तोत्रेणैकादश्तत्त्वभिरेकादश्सूचपन्विं बध्वा सूतिका
 वाचककण्ठे रचावन्धनं करोति । ततो गौरसर्वपञ्चेभ्वनिम्नपञ्चधूपः
 सूतिकाम्टहे देवः ।

ततः चेचपात्रं पूजयेत् । देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाभिनवजातस्त्व
 कुमारस्य नैहज्ञदीर्घायुश्चसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामो
 इति पूजनीयदेवतासहितचेचपात्रपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।
 भैरवाय नमः । भैरवमावाहयामि । चेचपात्राय नमः । चेचपात्र-
 मावाहयामि । गन्धर्वानावाहयामि । भूतादौनावाहयामि । योगि-
 न्यादौनावाहयामि । मात्रः आवाहयामि । आदित्यादौनावाह-
 यामि । दिक्षुपात्रानावाहयामि । दारमात्रः आवाहयामि । आवाह-
 यितदेवताः संपूर्णं माषभक्तवक्षीन् दद्यात् ।

निर्वाणं निर्विकल्पं निरुपमममतं निर्विकारं सकोपं
 चक्रं दण्डं दधानं ऊतवहवदगं रुद्रवन् मन्त्रभावम् ।
 स्फूर्त्कारावद्धूरीवं भ्रुकुटितटमुखं भैरवं शूलपाणिं
 खद्वाङ्गैः कोटिभौमं ऊमस्तकसहितं चेचपात्रं नमामि ॥
 भैरवाय नमः इमं सदौपं माषभक्तवक्षिं समर्पयामि ।

नानारूपधराः सर्वे गन्धर्वा देवघोरयः ।
स्थयं रचन्तु मे पुचं तुष्टा गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

गन्धर्वभ्यः ० ।

चेचपात्रा नमस्तुभ्यं सर्वग्रान्तिपत्तप्रद ।
बालस्य विज्ञानाभाय गृह्णाण लभिमं वस्तिम् ॥

चेचपात्राय ० ।

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः ।
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

भूतपदिभ्यो नमः ८० ।

ओगिनी उक्तिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।
शरन्ति कुर्वन्तु ताः सर्वाः मम गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

ओगिन्यादिभ्यः ० ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवघोरयः ।
स्थयं रचन्तु मे पुचं तुष्टा गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

मात्रभ्यो नमः ८० ।

आदित्याद्या यहा चे च नित्यं स्वर्गनिवासिनः ।
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

आदित्यादिभ्यो ० ।

दिक्षुपात्राख्य तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्वमं वस्तिम् ॥

दिक्षुपात्रेभ्यो ० । चामुण्डाये नमः ।

नन्दे नन्दिनि वासिष्ठे वसुदेवे च भार्गवे ।

ज्वे च विवेत्वेवं बडेता दारमातरः ॥
दारमाद्भः । ‘चातारमिष्ट गर्ग इन्द्रः चिष्टुप् इन्द्रियर्थं
बस्तिदाने विनियोगः ।

चातारमिष्टमवितारमिष्टं
इवे इवे सुहवं शूरमिष्टम् ।
श्वयाभि शकं पुष्टिक्षतमिष्टं
स्वस्ति नो मघवा धात्विष्टः ॥

इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाव इमं
सदीपं माषभक्षवस्ति समर्पयामि । भो इन्द्र दिशां रक्ष वस्ति भव
मम सकुटुन्नसायुक्तर्ता चेमकर्ता ग्रान्तिकर्ता पुष्टिकर्ता तुष्टि-
कर्ता शुभदो भव इति सर्वत्र बोध्यम् । अग्निं कास्तोऽसेधा-
तियिः० गायत्रौ० । अग्निप्रीत्यर्थं बस्तिदाने विनियोगः ।

अग्निन्दूतं दृष्टीमहे होतारं विश्वेदसम् ।
अग्न्य यज्ञस्य सुकतुम् ।
अग्न्ये साङ्गाय० भो अग्ने० दिशां रक्ष० । अमाय सोमं०
अमो० अमो० इन्द्रुष्टुप् । अम प्रीत्यर्थम् ।

अमाय सोमं सुनुत अमाय जुहता इविः ।
अमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरकृतः ॥
अमाय साङ्गाय । भो अम० दिशां रक्ष० । मोषुणः० घोर-
काण्डो० निर्व्विग्नयन्त्री० निर्व्विप्रीत्यर्थम् ।

* चातारमिष्ट इति मन्त्रस्य गर्ग ऋषिः इन्द्रो देवता चिष्टुप् इन्द्रः
इन्द्रस्य संक्षिप्तं रूपमेतत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

मो वु षः परा परा निर्ष्टिर्दुर्लभावधीत् ।

पद्मैष्ट दृष्टया सह ।

निर्ष्टतये साङ्गाय० भो निर्ष्टते दिशां० । तत्त्वा यामि०

एवः शेषो० वहणस्त्रिषुप् । वहणप्रीत्यर्थं० ।

तत्त्वा यामि ब्रह्माणा वन्दमान-

स्तदाग्रासे यजमानो इविर्भिः ।

अहेऽमानो वहणेह बोध्य-

दशं स मा न आयुः प्रमोघीः ॥

वहणाय साङ्गाय० भो वहण० दिशां रच० । तत्र वायो०

आङ्गिरसो वायुर्गायत्री० वायुप्रीत्यर्थम् ।

तत्र वायो वृहस्ते त्रषुर्जामातरहृतः ।

अवांस्त्रावृणीमहे ।

वायवे साङ्गाय० भो वायो० दिशां रच० । सोमो धेनुं०

गौतमः सोमस्त्रिषुप् सोमप्रीत्यर्थम्० ।

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं

सोमो वौरं कर्मणं ददाति ।

सादन्यं विद्यं सभेदं

पितृश्वरणं यो ददाशदसौ ॥

सोमाय साङ्गाय० भोः सोम० दिशां रच० । तमीश्वरान०

गौतमः ईश्वरानो जगतौ ईश्वरप्रीत्यर्थम् ।

तमीश्वरं जगतस्तस्युपस्तिं

धियं जित्यमवसे छमहे वथम् ।

पूषा नो वथा वेदसामसहुधे
रचिता पायुरदव्यः खलये ॥

ईश्वराय० भो ईश्वर दिश्मां रच०। बहस्त्रीर्वा० नारायणोऽ-
नन्तो उत्तुप० अनन्तप्रीत्यर्थम् ।

बहस्त्रीर्वा० पुरुषः बहस्त्राचः बहस्त्रपात् ।

स भूमिं विश्वतस्तुत्वा इत्यतिष्ठैश्वरात्मूर्त्यम् ॥

अनन्ताय बाह्याय० भो अनन्त० दिश्मां रच०। ब्रह्मयज्ञानं०
गौतमो वामदेवो ब्रह्मा उत्तुप० ब्रह्मप्रीत्यर्थम् ।

ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ता-

दिशीमतः सुद्धो वेन आवः ।

ब्रुद्धिया उपमा अस्ति विडाः

सतस्य घोनिमसतस्य विवः ॥

ब्रह्मणे बाह्याय० भो ब्रह्मण० दिश्मां रच०। गणानां त्वा० ऋत्स-
मदो गणपतिर्जगती० गणपतिप्रीत्यर्थम् ।

गणानां त्वा गणपतिं इवामहे

कविं कवीनामुपमश्वस्तमम् ।

व्येष्टरात्रं ब्रह्मणां ब्रह्मप्रस्तत

आनः इत्प्रस्तुतिभिः श्रीद बादनम् ॥

गणपतये बाह्याय० भो गणपते दिश्मां रच०। भो अस्तदाः
इमं वस्ति ऋषीत मम ब्रह्मटुम्बस्तायुक्तर्च्छः पुष्टिकर्च्छः तुष्टिकर्च्छः
शुभदा भवत । भोः षष्ठि देवि इमं वस्ति ऋषाण मम ब्रह्मटुम्बस्तायु-
कर्च्छै चेमकर्च्छै शान्तिकर्च्छै पुष्टिकर्च्छै तुष्टिकर्च्छै शुभदा भव ।

भो जीवन्ति के इमं वस्त्रं गृहण मम वा ० पुनस्तथैवेति । इत्थादि-
स्तोकपालाः असुं वस्त्रं वद्वौत मम वा ० आयुष्कर्त्तारः वेम-
कर्त्तारः ग्राण्मिकर्त्तारः ० भवत ० । आङ्गणेन० हिरण्यस्त्रपः सविता
चिष्टुप् ० सूर्यप्रीत्यर्थं वा ० आङ्गणेन० सूर्याय साङ्गाय ० भोः सूर्य
इमं वदीपं ० । आप्यायस्त्रं गौतमः सोमो गायत्री० सोमप्रीत्य०
आप्यायस्त्रं सोमाय साङ्गाय ० भोः सोम इमं वदीपं माषभक्तवस्त्रं० ।
अग्निर्मूर्द्धा० विष्णुपोऽङ्गारको गायत्री० अङ्गारकप्री० अग्निर्मूर्द्धा० दिवः ।
अङ्गारकाय वा ० भो अङ्गारक इमं वदीपं ० । उद्गुधध्वं० बुध
सोम्यो बुधस्त्रिष्टुप् ० बुधप्रीत्य० ।

उद्गुधध्वं समनसः सखायः

समग्निमिन्द्वं वहवः सनौलाः ।

दधिक्रामग्नि सुषस्त्र देवी-
मिश्रावतो इवसे निष्ठये वः ।

बुधाय साङ्गाय ० भो बुध इमं ० । वृहस्तते गृहसमन्दो वृह-
स्ततिस्त्रिष्टुप् वृहस्ततिप्रीत्य० वृहस्तते अतिय० वृहस्ततये साङ्गाय०
भो वृहस्तते इमं० । शुक्रः० पाराशरः० शुक्रो० द्विषदा विराट०
शुक्रप्री० शुक्रः० शुक्र० शुक्राय साङ्गाय० भोः शुक्र इमं० । ग्रन्तिः०
रिरिंविटि ग्रन्तिश्चिक० ग्रन्तिप्रीत्य० ग्रन्तिरग्निभिः० ग्रन्तेश्चराय
साङ्गा० भोः ग्रन्तेश्चर इमं० । कथानो० वामदेवो राज्ञर्गायत्री०
शुक्रप्रीत्य० कथानस्त्रिच० राहवे साङ्गा० भो राहो० । केतुं० मधु-
स्त्राः० केतुर्गायत्री० केतुप्रीत्य० केतुं छातन०० केतवे साङ्गाय०
भोः केतो इमं० । जातवेदसे० कश्यपो दुर्गा चिष्टुप्० दुर्गप्रीत्यर्थं०

जातवेदसे० दुर्गयै साङ्गायै० भो दुर्मै इमं०। भोः कार्त्तिकेय
इमं०। भोः खड्ड इमं०। भोः शर इमं०। भो मन्वान इमं०। भोः लेच-
पाल इमं०। गणपतये नमः०। दुर्गयै नमः०। इष्टदेवताभ्यो नमः०।
कुष्ठदेवताभ्यः०। ग्रामदेवताभ्यः०। षट्क्षत्तिकाभ्यः०। अष्टसिद्धिभ्यः०।
सरस्वतीसहिताय ब्रह्मणे०। भवानीसहिताय गङ्गराय०। लक्ष्मी-
सहिताय नारायणाय०। कार्त्तिकेयाय०। खड्डाय०। वंशाय०।
सुसख्याय०। मन्वानाय०। विष्णवे०। षष्ठीदेव्यै नमः०। जग्न-
दायै०। जीवन्तिकायै च एवं बलौन्दला छतस्य पूजाविधेः
साङ्गतासिध्यर्थं नानानामगोचिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः खाद्यफलतामूल-
दचिष्णाच्चौरापत्यादिदानं करिष्ये इति सहस्र्य भूयमौ च
सहस्र्य कर्मशरार्पणं कुर्यात्। यस्तु कृत्या० मन्वहीनं०। ततः
त्रिये जात इति आरार्तिकं देवस्य प्रस्तुतिकाया यजमानस्य च
कुर्यात्। ब्राह्मणेराशिष्वो देयाः०। अत दाने नाशौचम् ।

तथाच व्यासः ।

सूतिकावासनिक्षया जगदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जग्मनि कीर्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
चिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुचजग्मनि ॥ इति ॥
गोरोचनातिक्षकं बालस्य कुर्यात्। द्वारसमीपे छागवन्धनं
सुसखधारणं ग्रस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्जागरणमिदं सर्वमाचार-
प्राप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण षष्ठिकापूजा ।

प्रथमं वहिर्लिदानम् ।

ब्रह्मपात्र नमस्तुभ्यं सर्वग्रान्तिफलप्रद ।

वास्तव विज्ञानाश्राय गृहण त्वमिमं वलिम् ॥

षष्ठीगृहार्चितः प्रीत्या शिष्टं दीर्घायुषं कुरु ।

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षां गणाः ॥

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

पूर्वादिदिविभागेषु खस्त्रानप्रतिवासिनः ॥

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

योगिनौ छाकिनौ चैव मातरो निवशन्ति याः ॥

ग्रान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवमातरः ॥

खयं रक्षन्तु मे पुचं मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

दिक्षुपात्राश्च तथेष्ट्राद्याः खस्त्रानप्रतिवासिनः ॥

ग्रान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

आदित्याद्या गृहाः सर्वे ये नित्यं खर्गवासिनः ॥

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहस्त्रिमं वलिम् ।

ततो गृहं प्रविश्य द्वारदेशे गणपतिपूजां कुर्यात् ।

सर्वविज्ञहरोऽसि लं लम्बोदर गजानन ।

षष्ठीगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिष्टं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रवादादविज्ञेन चिरं जीवतु बालकः ॥

दारमधे ऊँ गणपतये नमः । दारस्थ दक्षिणे ऊँ चेचपालाय
नमः । दारस्थ वामे ऊँ दुर्गायै नमः । दारात् घष्टिकास्थानं गत्वा
गौर्यादिष्ठोऽशमातरः पूज्याः गौरी पद्मा शशी लेखेत्यादि-
नामभिः । दुर्गा श्रीच पूज्या ।

यां जनाः प्रतिगद्भिति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।

संवत्सरस्थ या पद्मौ सा नो अस्तु सुमङ्गल्कीः ॥

इति अथं संपूज्य वसोद्दूरारां दद्यात् । १ः पञ्च उप्त वा । तत्र
घृतवसोद्दूरारामन्त्रा ऋग्वेदोक्ताः । सहस्रधारः पवते । १। शतधार-
सुखमुक्तीयमाणम् । २। सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ष इत्यादि शार्दूले
चक्षौ । २।

अथ घष्टिकापूजा ।

तत्र क्रमः । देशकालौ सृला अद्य रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्थ
नैदृश्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया भगवत्याः श्रीमहाघष्टिकादेव्याः पूज-
नीयसमलदेवतासहिताया एभिरुपचारैः पूजनमहं करिष्यदति
संकरस्थ उत्थावाहनं कुर्यात् ।

आयाहि वरदे देवि महाघष्टीति विश्रुते ।

शक्तिभिः सह पुत्रं मे रक्ष जागरवासरे ॥

इत्यावाह्य तदस्तुभित्रावहणेति प्रतिष्ठाय कलशस्थ कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । ऊँ यां अकृष्टाभ्यां नमः ऊँ षौं तर्जनीभ्यां नमः । ऊँ
षूं मध्यमाभ्यां नमः ऊँ षैं अनामिकाभ्यां नमः ऊँ षौं कनिष्ठि-
काभ्यां नमः ऊँ षः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ऊँ यां इदयाय
नमः । ऊँ षौं शिरसे स्त्राहा । ऊँ षूं शिखायै वषट् । ऊँ षैं कव-

चाय ऊँ । ऊँ थौं नेचचयाय वौषट् । ऊँ थः अस्त्राय फट् इति
न्यासौ विधाय ततः षोडशोपचारैः पूजामारभेत् । एतानि पाण्डा-
र्याचमनीयमधुपर्कपुनराचमनीयानि षष्ठीभद्रारकायै नमः । इदं
चन्दनागुलेपनं षष्ठीभद्रारकायै नमः । इदमाच्छादनं षष्ठीभद्रारकायै
नमः । ततः पुण्याच्छालिं दत्ता बस्त्रिं दद्यात् ।

गृह्णित्वा सर्वदेवानां स्तोकानां हितकारिणौ ।

मातर्वास्तमिमं रच महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

बद्राणी रद्रूपेण महाविघ्नविनाशिनी ।

प्रसन्ने वरदे देवि खयं रच हि बालकम् ॥

भूतदैत्यपिज्ञाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।

मातेव रच मे पुचं शापदात्यजगात्तथा ॥

लमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।

रद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

गौरीपुचो यथा स्फन्दः शिश्हुः संरचितः पुरा ।

तथा ममायथं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ।

ऊँ नमो भगवत्यै षष्ठीभद्रारकायै साक्षायै बपरिवारायै सायु-
धायै सदाहनायै नम इति पूजां विधाय कार्त्तिकेयपूजां कुर्यात् ।

कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीइदयनन्दन ।

कुमारं रच भौतिभ्यः पाहि देव नमोऽस्तु ते ॥

ततो मन्यानपूजा ।

मन्यान लं हि गोलोके देवदेवेन निर्मितः ।

पूजितस्य विधानेन सूतौरचां कुरुत्व ने ॥

अथ खद्गपूजा ।

असिर्विश्वसनः बहुः तौष्णिधारो दुराशहः ।

त्रीगर्भो विजयश्वैव धर्मपात्र नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजासहस्रः ।

असां रात्रौ ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैरव्यपूर्वकदौ-
र्धायुव्यकामनया एतानि गन्धपुष्पपचाचतधूपदौपतामूलाच्छादनप-
काचपरमाच्छूरिकाग्नेषुकौपिष्ठकादिनैवेषादीनि भगवत्यै महा-
षष्ठौदेवै पूजितसमस्तदेवतासहितायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै
सवाहनायै मयोत्थृष्टानि प्रौद्यक्तां न मम । इति समस्तदेवताः
सर्वोपचारैः समूज्य । माङ्गल्यादृथादिशब्दैः सह सूतिकामहितवाचर-
कार्यं वस्त्रं निवेदयेत् । इदं वस्त्रं दृहस्तिदेवत्यं भगवत्यै न मम ॥
अहेभ्यो नमः । चेचपालाय नमः । स्वानपालाय नमः । सर्वभ्यो
देवेभ्यो नमः । सर्वाभ्यो मातृभ्यो नमः ।

अथ बालस्त्रां न्यासः ।

ॐ षष्ठि इदयाय नमः । ॐ षष्ठि शिरसे खाता ॐ षष्ठि
गिर्खायै वषट् । ॐ षष्ठि कवचाय ऊँ । ॐ षष्ठि नेचचयाय
वौषट् । ॐ षष्ठि अस्त्राय फट् । ततो व्यजने छत्रा बालकावर्मणं
मार्जनं कुर्वेन । ततो बालकवर्मणम् ।

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सुले ।

अर्पितं रक्तं ने पुचं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

जननी सर्वभूतानां बालकानां विशेषतः ।

नारायणीखरूपेण पुचं ने रक्तं सर्वतः ॥

भृतदैत्यपिशाचेभ्यो जाकिनीभ्यः ग्ररोक्तरैः ।
 सुतं मे खसुतं छला रच रच वरानने ॥
 गौरैपुत्रो अथा खल्दः ग्रिष्ठः संरचितः पुरा ।
 तथा ममार्थयं वासो रक्षतां षष्ठिके नमः ॥
 एवं रच महाषष्ठि यदा लं विज्ञनाग्निनि ।
 वासं समातरं रच नित्यमन्तःकुटीखिता ॥
 सर्वभृतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
 सर्वतः षष्ठिरूपेण वासरचां कुरुत्वं मे ॥
 षष्ठि देवि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।
 लघ्रसादादविज्ञेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥
 अस्मिंस्तु सूतिकागारे देवतैः परिवारिते ।
 रचां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाग्निनि ॥
 अयं कुले ममोत्पन्नो रचार्थं पादयोस्तव ।
 नीतो मातर्महाभागे चिरं जीवतु वासकः ॥
 ततो वासस्य मार्जनम् ।
 माधुरं यद्वलं यस्त्र विष्णोरमिततेजसः ।
 हरस्य यद्वलं सर्वं तत्सर्वं पुचके मम ॥
 ग्रान्तिरस्तु ग्रिवं चास्तु प्रणश्यत्सुखं च यत् ।
 यतः समागतं सर्वं तचैव प्रतिगच्छतु ॥
 ततो जातहारिष्ठो मातरः पूज्याः ।
 जातं हरन्ति या वासं मातरो गूढविपहाः ।
 अभिरचन्तु मे पुर्वं बस्तिपूजां हरन्तु नः ॥

ततो नारायणपूजा ।

जैसोक्ष्यपूजितः श्रीमान् सदा द्विजविवर्द्धनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ततो वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य करे स्थित ।

वंशं वर्द्धय मे वंश सदानन्द नमोऽस्तु ते ॥

ततः षष्ठिकापूजा ।

शिवां बभूतिं प्रीतिं सज्जति अनसूयां चमां च प्रत्येकं गन्धा-
दिभिः समूच्य ततः छताञ्जलिः पठेत् ।

चन्द्रार्कयोर्दिंगौश्रानां दिशां च वरणस्य च ।

निचेपार्चमिमं दत्तं ते मे रचन्तु बालकम् ॥

अप्रभन्तं प्रभन्तं वा दिवा राचावधायि वा ।

रचन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्तपुरोगमाः ॥

रचैनं बसुधे देवि सदा सर्वगतप्रिये ।

आयुष्यमाणं सकलं सङ्क्षेयं ते हरिप्रिये ॥

अन्तरा आयुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।

विद्यारोग्येषु वित्तेषु निर्वहस्ताचिरेण तान् ॥

इति पठिला चमखेति विसृज्य ततस्तु गव्यादृतसैव्यवनिम्ब-
पचसितसर्वपात्मको धूपः सूतिकाग्टहे देयः । सवस्कलं पूगफलं
दद्यात् ।

सवस्कलं पूगफलमिदन्ते षष्ठि देविके ।

तव जातस्य बालस्य ददाम्यायुःसमृद्धये ॥

तत आयुर्वेदोक्तां रक्षा वाससमीपे पठेत् ।
 कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
 रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमोदताम् ॥
 नागाः पिण्डाचा गन्धर्वाः पितरो यच्चराचसाः ।
 अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या मूल्यनु तान् सदा ॥
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
 दिक्कु वास्तुषु ये चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥
 पान्तु त्वास्तुषयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
 पर्वतास्त्रैव नद्यस्य सर्वास्तुर्वं च सागराः ॥
 अग्नौ रक्षतु ते जिङ्गां प्राणाच्चायुक्तथैव च ।
 शोभो व्यानमपानम्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
 उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्त्रयिद्वः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्मतिं वाचस्यतिस्तथा ॥
 कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
 प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
 चक्रुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चक्रमाः पातु ते मनः ।
 नच्चत्राणि सदा रूपं छायां पातु निशा तव ॥
 रेतस्त्वाप्यायनं लापो शोमान्योषधयस्तथा ।
 आक्राशं चान्तरं पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्त्रव पराक्रमम् ।
 पौरुषं पुरुषश्चेष्ठो ब्रह्माऽत्मानं भ्रुवौ भ्रुवः ॥
 ततो देहं विशेषेण नव नित्याधिदेवताः ।

एतैर्वदात्मकैर्मनैः छला शाधिविनाशनम् ॥

मवैवं छतरचक्रं दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

ततः प्रश्न्य विस्तृते । चरणेनैकेनोपानहमपरेष काष्ठपा-
दुकामादस्त्र दक्षिणकरेष रुद्रं धूला पश्चात् वारश्वं गौरीपुच्छो
चथा रुद्रं इति छोकं पठिला षष्ठिकापूजामाचरेत् ।

ततो इत्पूजा ।

गिरामं सर्वसखानामायुधं श्रितिवाससः ।

इत्थ पादश्व मे पुचं सर्वप्रिय नमोऽस्तु ते ॥

ततः शृणुभक्तपालपूजा ।

कपालं तं शृणुसांशः आशानस्त्रितिभाकृ शदा ।

भूतदैत्यपिशाचेभ्यः पुचं मे रुद्रं सर्वदा ॥

ततो गृहमागत्य कुशतिष्ठजसान्यादाय दक्षिणां दशात् । अँ अश्व
अस्त्रां राजौ ममाभिनवजातकुमारस्य समाश्वतनैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्टा-
बखपुष्टिकामनया छतैतत्पृष्ठिकादिदेवतापूजाप्रतिष्ठासिद्धिर्थं दक्षि-
णाम् इदं हिरण्यमग्निदैवतं तम्भौल्लोपकस्त्रियं इवं वा नानानाम-
गोचेभ्यो दातुमहसुसृजे । ततोऽभिषेकाश्रीर्वादमन्त्रा देषाः । ततः
शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्वक्षवद्विज्ञायद्विः स्त्रिकागृहरक्षां दारदेशे
क्षागवन्धनं समुच्छायसनिधानं च कारयेत् । अविरतवंशस्त्रेन
आगरेण कारयेत् ॥

इति शिवप्रोक्ता षष्ठिकापूजा ।

नामकरणमिति । गार्ग्यः ।

मासनाम गुरोर्गम दशाहालक्ष वै पिता । इति ।

सद्गुर्हे ।

हष्टोऽनन्तोऽचुतस्त्वकौ वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

उपेक्षो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥

योगीशः पुण्डरीकाचो मासनामान्यनुक्रमात् । इति ।

अत्र मार्गशीर्षादिकम् इति वृद्धाः । चैतादिरित्येके । उक्तका-
वाचातिक्रमे नच चाप्याह,
वसिष्ठः ।

उत्तरारेवतौ इत्यमूलपुष्याः सवारुणाः ।

अवणादितिमैच्छ खातौ स्तुगश्चिरस्तथा ॥

प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि । इति ।

आपस्तम्बगृह्णे ।

दशम्यः सुत्यितायाऽ खातार्था पुच्छ नाम दधाति पिता
माता वेति द्व्यचरं चतुरचरं वा नामपूर्वमास्यातोन्नरं दीर्घभि-
निष्टानाम्नं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमपि वा यस्मिन् स्त्रिलुपसर्गः
आन्तद्वि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणमिति । अत्र बौधायनो
विकस्यान्तराप्याह । कृष्णनूकं देवतानूकं वा यथेवैषां पूर्वपुरुषाणां
नामानि सुरिति वसिष्ठो नारदः विष्णुः शिवः यज्ञशर्मा ऋग्म
शर्मेत्यादि, अयुजाचरं कुमार्याः, विषमाचरं श्रीः गौः भारतौत्यादि ।

अचेदं बोध्यम् ।

देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाचः सूक्ष्मवाकादौ सद्गुर्ल्पादौ
चोहेखो वर्षराणां भान्यैव । तस्मात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्य द्व्यचरं
चतुरचरं वा नाम कर्तव्यं हतं कुर्याच्च तद्वितमिति आश्रव्यायन-

गृहसूक्ष्मोक्तनामैव साधुगा तदुचितम् । किं चाम्बादिनचदेवता
उक्ताः ।

नचचदेवता एता एताभिर्ज्ञकर्मणि ।

अजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नचचञ्चं स्मृतम् ॥ इति ।

वेदाङ्गज्यौतिषोक्तं नचचनाम च तदुपयोगि । नामकरणे
नाचचं नाम नचचपादाच्चरादि कार्यमिति वृद्धाः । गृह्ण-
परिशिष्टे च क्वचित्तथैवोक्तम् । एतदेव नामकरणप्रकरणे नचच-
नाम च निर्दिश्यति तद्रहस्यं भवतीति आपस्तम्बेनोक्तम् । तदेव
च अभिवादनीयं च समीक्षेत तत्त्वातापितरौ विद्यातामोपनयना-
दिति आश्वलायनेनोक्तम् । एवमेव नामकरणे वृद्धशिष्टाना-
माचारः । अतएव ज्यौतिषे यज्ञकर्मणौत्युक्तम् । तत्तचचच-
वाचकेभ्यो जातार्थप्रत्यये निष्प्रयं तत्तचचचञ्चं नामेति केचित् ।
तच पुच्छस्य नाम गृहाति रौहिणाय तिष्ठायेति बौधायनस्त्वचं
मूलम् । यत्तचचचावसावित्यादिश्य नामनौ इति आश्वलायनेनोक्तं
तत्तु सन्दिग्धम् । यत्तु देवचातेनानुराधो देवदत्त इति
प्रयोक्तव्यमित्युक्तं तच सूत्राच्चरानुग्रहस्त्रियः । शास्त्रायनादथस्तु
ज्यौतिषोक्तमेवाद्विध्यन्ते । इदानीमाश्वलायनाः देवचातोक्ता,—

निर्दिशेद्यजमानस्य नाम सांवद्यवहारिकम् ।

नाचचं च यथा कृष्णशर्मा रौहिण इत्यपि ॥

इत्याश्वलायनश्रौतकारिकोक्ता च तथैवाच्चरन्ति । नामकरणे-
इपि तदेव नाचचं नामेति च वदन्ति । गुरुचरणास्तु बौधायना-
दिवाक्षे रौहिणादिपदं तत्तचचचञ्चातलेन तत्तदेवतानामुपलब्धण्म् ।

एवं हि व्यौतिषेण तेषामेकमूलकत्यनालाभवं भवति । विकल्प-
सानौचित्याच्च । संज्ञापर्यायनामग्रव्येन पाचकादिशब्दवत् केवल-
यौगिकश्रावणादिशब्दानां यद्यौतुमनौचित्याच्च । अभिवादनं प्रथो-
षनमस्येत्यर्थकाभिवादनीयशब्देन तस्य वक्तुमग्रक्यत्वाच्च । तस्य साधा-
रणतादित्याङ्गः । अचत्यं तत्त्वं कलातोऽवगत्यन्यम् । वा चार्ये ।
तेवान्यस्यापि चक्ष्याहः । तचाद्यस्य गृह्णस्य चादिप्रशिद्धत्वात् द्वितीये
मानमाह । यथाहेति । तस्यैवार्थमाह । हृयेति । चक्रदर्शना-
मकं देवतानत्यात्मकं वा इदमित्यप्यन्यत्रोक्तम् ।

द्वितीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥

इति ज्योतिर्निर्बन्धे यमोक्तेः ।

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निक्षमणक्रियाम् ।

इति गर्गः । द्वादशदिनमप्यस्य कालस्थाच्च
स्तान्दे ।

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिश्रेनिक्षमणं गृहात् ।

पञ्चमे च तथा मासे भूमौ तमुपवेश्येत् ॥

तत्र सर्वयहाः शस्ता मौमोऽयच्च विशेषतः ।

उत्तराचितयं सौम्यं पुर्वचं शक्तदैवतम् ॥

प्राजापत्यं च हत्याश्च शस्तमाश्चिन्निच्चभम् । इति ।

पारिजाते पाञ्चोक्तमुपवेशनमपि बोध्यम् । स्वस्तिवाचनं
स्त्रा वराहपृथिवीदेवगुरुदिजान् सन्तूच्य मण्डले शिशुसुप-
वेश्येत् ।

तत्र मन्त्राः ।

रवेन वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्मालं निखिलं निचिपलं हरिमिदे ।

चक्रिराहायुपस्त्वस्य ये केचित्परिपन्दिनः ।

बीवितारोम्यवित्तेषु निर्दहस्ताचिरेष तान् ॥

धारिष्ठशेषभूतानां मातस्तमधिका इति ।

कुमारं पाहि मातस्तं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तत्र आश्रिषो वाचयेदिति । षष्ठेमासीति । आपस्तम्बयृ-
च्छेऽपि जन्मतोऽधिष्ठेष्टे मासीति । कालातौतेऽच्चप्राग्नेऽस्तादिदोषा
अपि बोध्याः । अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यमिति यमः । षष्ठे मासेऽच्च-
प्राग्नं जातेषु दन्तेषु वेति·स्तौगात्मिः । संवत्सरेऽच्चप्राग्नं अर्ध-
संवत्सरे इत्येके इति शङ्खः । अत्र सर्वत्र सख्यगृज्ञानुरोधेन-
श्वस्तेति माधवः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्यायुःश्रीविद्वद्ये ॥

इति गगोक्तम्,

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च चयोदशी ।

दादशौ पञ्चमी श्वसा द्वतीया कर्णवेधने ॥

इति द्वादशपत्युक्तम्,

कार्त्तिके पौषमासे वा चैचे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्रपञ्चे इत्युभे दिने ॥

शिशोरजातदन्तस्य मातुरस्तक्षर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णी सूचा दिगुणसूचया ॥
 हस्ताश्चिनीखातिपुनर्वसौ च तिष्ठेन्दुचिचाहरिरेवतीषु ।
 चक्रेऽनुकूले गुरुशकवारे कर्णी तु वेधावमले च सग्रे ॥
 इति हेमाद्रौ ज्यौतिषोक्तं च कर्णवेधाख्यं कर्मापि बोधम् ।
 एवं वर्धपनमपि बोधम् । तथाहि
 भविष्ये ।

सर्वेष जन्मदिवसे खातो मङ्गलवारिभिः ।
 नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेत्त चिरायुषम् ॥
 मार्कण्डेयं नरो भूत्वा पूजयेत्प्रथतस्था ।
 ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं हृषं बलिम् ॥
 प्रलङ्घादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
 खनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राय चंपूजयेत्तरः ।
 षष्ठौ च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥
 तिथितत्त्वे एतक्षामभिलिलहोमोऽप्युक्तः ।
 आदित्यपुराणे ।

सर्वेष जन्मदिवसे खातैर्मङ्गलवारिभिः ।
 गुरुदेवाग्निविप्राशं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 खनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
 प्रतिसंवत्सरं यद्बात् कर्त्तव्यस्य महोत्सवः ॥
 छत्यचिन्तामणौ भविष्ये ।
 गुडदुधतिलान्दथाद्वस्त्रयन्त्वौ च बन्धयेत् ।

गुणुं निमयिद्वार्थं दूर्वागोरोचनादिकम् ॥
 चक्रवृत्तं भानुविप्लेशौ महसि प्रार्थयेदिदम् ।
 चिरजीवौ यथा लं तु भविष्यामि तथा सुने ॥
 रूपवान् विस्तरांश्चैव अद्या युक्तस्य सर्वदा ।
 मार्कण्डेय नमस्तेऽनु चप्लकस्यानजीवन् ॥
 आयुरारोग्यसिद्धार्थं प्रसौद भगवन्मुने ।
 चिरजीवौ यथा लं तु सुनीनां प्रवर दिज ॥
 कुरुत्वा सुनिश्चार्दूष्ट तथा मां चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेय महाभाग चप्लकस्यानजीवन् ॥
 आयुरारोग्यसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ।
 सतिष्ठं गुडसंभिश्चमङ्गल्यार्धमितं पथः ॥
 मार्कण्डेयाद् वरं लक्ष्मा पिबाम्यायुर्विद्वद्ये ।
 इति पथः पिबेत् । तिथितस्वे स्तान्दे विशेषः ।
 खण्डनं नखकेशानां लैथुलाभ्यगमौ तथा ।
 आमिषं कलाहं हिंसां वर्षटद्वौ विवर्जयेत् ॥ इति ।

एतच वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिसंवत्सरं जन्मदिने आयु-
 व्याष्टभिद्वार्थं कुर्यात् । तस्यायं प्रथोगः । तचादौ तिष्ठतै-
 लेनाभ्यङ्कं छत्रा दधि दूर्वां च शिरसि धत्रा चायादुष्णोदकेन ।
 ततः केसरोदकेन चात्रा शङ्खवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्त-
 रसुपविश्वं गोरोचनातिष्ठकं छत्रा आचम्य प्राणानायस्य सुमुखसैक-
 दन्तस्वेत्यादि पठित्वा जस्तण्डुष्टपुष्पफलदलिणामादाय सञ्चल्पयेत् ।
 देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाद्य जन्मदिने दीर्घायुर्द्युष्मापुचपौचायभिद्व-

द्विदारा मार्कण्डेयादिप्रीत्यर्थं मार्कण्डेयादिपूजनमहं करिष्ये ।
तच्चादौ निर्विज्ञतासिद्धयेण गणपतिपूजनं स्खस्तिवाचनं च
छला पौठोपर्यचतपुञ्जेषु देवता आवाहयेत् । मार्कण्डेयाय
नमः । अश्वत्याचे ० बलये ० न्यासाय ० हनूमते ० विभौषणाय ०
क्षेपाय ० परशुरामाय ० च इत्येतनामभिर्दितौयान्लैखावाच्च समूच्च
प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्लजीवन ।

चिरजीवी यथा तं हि भविष्यामि तथा मुने ॥

नववर्षायुषं प्राप्य तपसा महता पुरा ।

सप्तकल्पान्लकं लायुः प्राप्तं हि मुनिना लया ॥

आयुर्देहि यशो देहि श्रियं देहि धनं तथा ।

पुच्चपौच्चपौच्चांश्च मार्कण्डेय महामुने ॥

इत्येषु च महाभाग चक्रतेजःसमुद्भव ।

भवाय बलदोऽसिलमश्वत्याचे नमोऽस्तु ते ॥

दैत्येष्ट्रकुलसम्भूत बले दाता हरेः पुरा ।

प्रपञ्चः शरणं लाङ्हं दौर्घमायुः प्रथच्छ ने ॥

भविष्यत्साम्रातस्त्वै अतीतं ज्ञातवामुने ।

नारायणसमुद्भूत तं व्यासायुष्यदो भव ॥

अञ्जनौगर्भसम्भूत कपौष्ठ सबलोच्चम ।

रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन् रक्ष सर्वदा ॥

विभौषण नमस्तुभ्यं समये रामदूतकः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि पौच्चल्यनन्दन ॥

द्विजेन्द्र भरताचार्यं सर्वज्ञास्त्विग्नारद ।

श्रवणं लां प्रपञ्चोऽस्मि छपालुयं क्षपां कुरु ॥

रैषुकेयं महावीर्यं चचिद्यात्यथनाश्वन ।

आयुः प्रयच्छु मे राजन् आमदम्य नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुडतिलमित्रं दुग्धं प्रसृतिना मन्त्रमावर्त्तयन् चिः पिवेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

सतिसं गुडसंमित्रमञ्चल्लध्मितं पथः ।

मार्कण्डेयं महावाहो पिबाम्यायुः सम्भूये ॥

यस्य सृत्या० प्रमादात्कुर्वतां कर्म० इत्युक्ता उन्निष्ठ ब्रह्माणस्ते०
इति विस्त्रिय कर्मश्वरार्पणं कुर्यात् । कर्म चेति चत्वर्थाऽत्र संबधत-
इत्याह । चूडालक्षणं त्विति । तत्त्वरूपमित्यर्थः । तदाख्यमिति
चावत् । एवं प्रागपि । अनन्वयनिरासाय लिङ्गविपरिणामेनाह ।
कार्यमितीति । इत्येवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पुंलिङ्गस्यापि । अच
यथाकुलमित्यनेन सर्वे पत्राः संगटहौताः । तथाहि । आपस्तम्बयस्त्वा०
जन्मनोऽधिवृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्त्रोरिति । गर्गनारदवैज-
वापा अथेवम् । आश्वलायनानां तु विशेषः ।

इतौये पञ्चमे वाऽस्त्रे चौकर्मं प्रशस्तते ।

प्राम्बा समे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥

इति आश्वलायनवचनात् ।

ततः संवसरे पूर्णे चूडाकर्मं विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

यथाकुलं च केवाञ्चिदुपनीत्या सहेवते । इति ।

कारिकाऽपि ।

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत् ।

अधमं गर्भतः सातु दशमैकादशेऽपि वा ॥ इति

अन्यत्र ।

नारदौये विशेषः ।

सूनोर्मातरि गर्भिणां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पञ्चमाष्टात् प्रागृध्वं तु गर्भिणामपि कास्थेत् ॥

यदि गर्भविपत्तिः सात् शिशोर्वा मरणं वदि ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

दृहस्पतिरपि ।

गर्भ मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ।

पञ्चमाषाढः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

इति । धर्मप्रकाशे गर्भिणौपतेषुपनयनकर्तृलमपि निषिद्ध-
मित्युक्तं चौलप्रकरणे ।

ओदाहमौपनयनं पथसो उवगाह-

मायुःच्यो भवति गर्भिणिकापतौनाम् । इति ।

तत्रौदाहं स्वस्य चान्यस्य चापत्यादेः । उपनयनं त्वपत्यादे-
रेव । तत्रापि चौलदूव नायं नियमो यदुपनेयस्य मातुरेव गर्भे
निषेध इति किं त्वपनेतुभार्यामाचस्य गर्भे इति । अन्यत्रापि ।

सूनोर्मातरि गर्भिणां मौज्ञौचूडे न कारयेत् ।

गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा,

प्राप्तमभ्युदयश्चाद्दुं पुचसंखारकर्मणि ।

पद्मी रजखला चेत्थाच्च कुर्यात्तत्पिता तदा ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु,

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कूमारडीभिर्दतं छला गच्छ दधात् पथखिनौम् ॥

चूडोपमयनोद्दाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

भक्ष्याभक्ष्ये तथा उपेये वाच्यावाच्ये तथा उनृते ।

तावत्कालं न दोषोऽस्ति स यावज्ञोपनीयते ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि ।

नद्याख्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

शुद्धदृच्या समस्तावद्यावदेदो न जायते ॥ इति ।

अपराके विशेषमाह वृद्धशतातपः ।

शिशोरभ्युच्छणं प्रोक्तं बालस्याचमनं सृतम् ।

रजखलादिसंस्पर्शं खानमेव कुमारके ॥

प्राकृ चूडाकरणात् बालः प्रागच्छप्राच्छनाञ्छिष्टः ।

कुमारकस्तु विजियो यावन्मौञ्जीनिवन्धनम् ॥ इति ।

अधिकमनुपदमेव वक्ष्यते । यदि गर्भाधानादिसंखारचूडोपक्षदा तच्चिमित्तं प्रायश्चित्तं छला कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च छला चौलं छोमस्त्र कार्यः ।

तदुक्तं

शैनकेन ।

आरभ्याधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।

व्याहृत्याज्यं सुमंस्कृत्य इला कर्म यथाक्रमम् ॥

एतेष्वेकैकस्तोपे तु पादङ्गस्त्रं समाचरेत् ।

चूडाया अर्धङ्गस्त्रं स्थादापदि लेवमौरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । इति ।

चिकाण्डी,

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्तपरेषु च ।

कालातीतानि छत्रैव विद्यादुन्तराणि तु ॥ इति ।

अथ शिखाविषये उच्यते । तत्र तावन् माधवीये
खौगाक्षिः । दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतो ऽचिकश्यपानां
मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो मङ्गलार्थं शिखिनो ऽन्ये यथा
कुलधर्मं वेति । कमुजा केशपङ्क्षिः । एतत्र ग्राखान्तरविषयम् ।
तैत्तिरीयाणां तु ख्यप्रवरसङ्घया शिखाधारणमुक्तं यृत्ये “दृष्टौ
केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः
स्यात्” इति ।

अत्र निष्ठायसिन्धुष्टत् प्रयोगरत्ने ।

मध्ये शिरसि चूडा स्थादसिष्ठानां तु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरचिकश्यपानां शिखा मता ॥ इति ।

माधवीये ऽन्येवम् । आपस्तम्बस्त्वाऽत्र दृष्टौं केशान्विनीय
यथर्षि शिखा निदधातौति* । यथर्षि प्रवरसङ्घया । तासां

* आप. इट. प. ६ खं. १६ स्त. ६ ।

मथग्निखावर्जसुपनयने वपनं कार्यं, प्रतिदिग्ं प्रवपतौ व्युपनयने
तेनैवोक्ते: । रिक्तो वा एषो न पिहितो यमुखस्त्वैतदपिधानं
चक्षिष्येति अते: ।

विश्विष्वो व्युपवीतश्च थल्करोति न तस्तुतम् ।

इति निषेधाच । सचेषु तु वचनात्सग्निखवपनमिति सुदर्शन-
भाष्ये उक्तम् । यनु कुमारा विश्विष्वा इवेति लिङ्गं तच्छब्दोग-
परम् । अपराके मदनरत्ने च लौगाक्षिः । इच्छिलः कमुजा
वसिष्ठनामुभयतो ऽचिकथ्यपानां सुख्ता भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो
वाजिसेके मङ्गलार्थं शिखिनो ऽन्ये यथाकुलधर्मं वेति । कमुजा
शिखा । धारिः केशपङ्क्षिः । स्मृतिदर्पणे, एका शिखा इच्छिण्टो
वसिष्ठगोचरसं पञ्चाङ्गिरसां भृगोसु नैका शिखा कश्यपणोपजापां
शिखोभथत्रापि यथाकुलं च । एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शूद्रस्ता-
मिथताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः । यनु पाद्मे

॥ शिखो नोपवीती स्याक्षोच्चरेत् संक्षतां गिरम् ।

इति शूद्रसुपक्षम्योक्तं तदवच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति हु-
युक्तम् । अत एव

हारौतः ।

स्लौशूद्रौ तु शिखां छिखा क्रोधादैराग्यतोऽपि वा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्मान्यथा भवेत् ॥ इति ।

एतत्परियहपचे स्वदैश्चाचाराद्वयस्येति दिग्गित्याह ।

तस्यायं भावः । आपलम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्यापनसुक्तं
तचैकार्ष्यस्यैका द्वार्ष्यस्य द्वे इत्यादि । तासां अवज्जीवं धारण-

मुपनयने वपनं वेति संग्रहे मध्यशिखावर्जमन्यासां वपनं, प्रतिमन्त्रं प्रतिदिग्ं वपतौति सूचात् । रिक्तो वा एष इति वचनात् । विशिख इति स्मृतेः । सत्रेषु वचनाद्वपनं शिखाया इत्यचैकवचनाच्च । अतो मध्यशिखास्थापनं युक्तमिति । केचित्तु अच सूचतात्पर्यं लेवं, चौले स्थापितानां शिखानां यावज्जीवं स्थापनमेव । चौले अथर्व शिखा निदधाति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिग्ं वपतौत्युपदेशात् । उपनयने तु धर्मोपदेशः चौकर्यात् । वपनन्तु चौलवदेवेति आङ्गः । अन्वे तु अपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमेकार्थयस्यैका द्वार्थयस्य द्वे इत्याद्युक्तं, तासां च संस्कार्यलं, शिखा निदधातौति द्वितीयासंयोगात् । अनुपयुक्तस्य संस्कारासम्भवाद्विशिख इत्यादिना उविशेषात् सर्वासामेव कर्मस्थुपयोगो वाच्य इति सर्वासां कर्माङ्गलम् । तचैकस्या एव कर्माङ्गलकल्पने वैरूप्यं स्थात् । गोदानादौ तु वचनादेव सर्व-शिखावपनम् । एवं सचेऽपि । तथाच वचनेन विना उन्वच वपनं न भवति । उपनयने तु प्रतिमन्त्रमिति सूचमवष्टभ्य सर्वशिखावपनम् । “विशिखः” “रिक्तो वे” त्यादिवचनान्यथानुपपत्त्या मध्यमशिखास्थापनं च कैश्चिद्दृच्यते । तच प्रतिमन्त्रमिति सूचस्य चौलेऽपि विद्यमानलाच्छौ-स्यस्य च पूर्वभाविलात्तच च शिखावर्जमेवानेन सूचेण वपनं विधीयते इत्यर्थस्य निर्णैतिलात्तद्देवोपनयनादौ प्राप्नोतीति शिखावपनमुपनयने नैव भवतौति चिह्नान्तः । सुदर्शनभाष्यमयेवं ब्रह्मज्ञसम् । हिरण्यकेशिंहृचभाष्ये तु स्थृण एवायमर्थं उक्त इति दिग्ं-त्याङ्गः । वस्तुतस्तु उपनयने आपस्तम्बेनोत्तराभिस्तस्तुभिः प्रति-अन्तः अतिदिग्ं वपनौत्युक्तम् । तस्यायम्भावः सुदर्शनाभिमत्तः ।

उत्तराभिस्थतस्तुभिर्यनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्तं शिखातः प्रतिदिग्नं प्रवपति, प्रशब्दात् कुश्लौकरणमाचार्य एव करोतीत्यर्थः । यच्च यत्र समावर्त्तनादौ वपनोपदेशस्त्र तर्वत्र शिखावर्जितसेव वपनम् । चौले यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्थादपाठ् सङ्खर्जनाद्याकेशनिधानात् समानमित्युक्तवात् । तथाच यथर्षि शिखा निदधाति केशान् प्रवपतोति चौले निर्णीतलाद्रिको वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधाच्च न शिखावपनमुपनयने । यत्तु सचेषु तु वचनादपनः शिखाद्या इत्यैकवचनाचौले स्थापितशिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं युक्तम् । सुदर्शनेन लिखितलादिति । तस्मि । गोदाने शिखावर्जितसर्वकेशवपनमिति पचे यथर्षिशिखा-वर्जितसर्वकेशवपनं, रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधादित्यस्य सुदर्शनाचार्यैरुक्तवात् । तथाचैकवचनमविवचितं, यहं समार्थीति-वदिति बोधम् । यदपि येषां मते तदिवचितं तेषां यथर्षि स्थापितानां शिखानां मध्ये एकस्या एव वपनमस्तु सचे विशिख इति निषेधाच्चेति । तदपि न । यतो यत्र वचनादपनं तत्र नायं निषेधो इत्यथा सचिरण्डाप्रायस्त्रित्तिच्छन्दोगयत्यादीनामपि शिखाधारणं स्थात् । तस्मात् चौले स्थापितानां शिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनमिति सर्वथा न युक्तमिति दिग्गिति बोधम् ।

अथ सुदर्शनभाष्यं सापस्तम्बस्त्रम् । उपनयनं व्याख्या-स्थाम इत्युपकम्य ब्राह्मणान् भोजयिला ॥ शिष्यो वाचयिला कुमारं भोजयिला इनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा १५ः सङ्ख्योषणाः श्रीतास्त्रा-नीयोन्नरथा शिर उनन्ति* शोधयति चौस्त्रौन्दर्भानन्तर्द्वायोन्नर-

* आप. मृ. प. ४ ख. १० सू. ५ ।

भिस्तस्थभिः प्रतिमन्तं प्रतिदिशं प्रवपति* । ततो येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्तं प्रतिदिशं चौखौद्भानलद्वाय केशान् प्रवपति । प्रशब्दात् कुशलौकरणमयाचार्यस्यैव । तत्र प्रथमे मन्त्रे उसावित्यस्य साने रामशर्मेति कुमारनामग्रहणम् । चतुर्थं संबुद्धा इति सुदर्शनौया व्याख्या । समावर्त्तने, अपाहू सहूसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् । अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्यारभ्य तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधातौत्येवमन्तसुपनयनेन समानं, भवतौति शेषः । अजन्मतोऽधिष्ठतौये वर्षं चौलं पुनर्वस्त्रोरित्युपकाम्यापरेणाग्निं प्राञ्छसुपवेश्य त्र्येष्या ग्रस्त्वा चिभिर्दर्भपिञ्जीलैः (पुञ्जीलैः) ग्रस्तालुदप्सेनेति द्रूष्णौं केशान्विनौय यथर्षि शिखा निदधाति† अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात् प्राञ्छं प्राढःमुखं द्रूष्णौं वाग्यतः केशान्विनौय विविधं नौला उपसव्याच्छ्रव्यर्थांश्च पृथक् छातेत्यर्थः । यथर्षि यावन्न ऋषयः प्रवरे तावतौः शिखा निदधाति । एकार्ष्यस्यैका शिखा द्वार्ष्यस्य दे इत्यादि । यथा वैषां कुलधर्मस्यात् ॥ । अथ वा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्त्तते तथा शिखा कर्त्तव्या । केचिदेषामिति वचनात्पितुरन्योऽपि चौलकर्त्तति । अपाहू सहूसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ । व्याख्यातमेतत्समावर्त्तने । एवं गोदानमन्यसिन्नपि नच्च षोडशे वर्षे** ।

* आप. ग्र. प. ४ खं. १० सू. ६ ।

† आप. ग्र. प. ५ खं. १२ सू. ३ ।   ‡ आप. ग्र. प. ६ खं. १६ सू. ३ ।

§ आप. ग्र. प. ६ खं. १६ सू. ६ ।   ¶ आप. ग्र. प. ६ खं. १६ सू. ७ ।

॥ आप. ग्र. प. ६ खं. १६ सू. ८ ।   ** आप. ग्र. प. ६ खं. १६ सू. १२ ।

गोदानमिति कर्मनामधेयम् । अस्मिन् कर्मस्यकुभूतं गोदावस्तः
श्चिरःप्रदेशविशेषयोर्वप्नं अचापि पचे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं
यथर्वि शिखा इति तचापि गोदानयोर्वप्नं कर्मवस्तुं कर्मनाम-
धेयप्रदृत्तिनिमित्तं विद्यतएवातो गोदानास्यं कर्म । एवं यथाचौलं
ब्राह्मणभोजनादिवरदानान्तं कार्यं तत्त्वान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहि-
खादौ वर्षे च षोडशे भवति । अत्र पक्षान्तरमाह ।

*अग्निगोदानो वा स्यात् । †एतावस्नाना सर्वान् केशान्वापयते ।
एतावस्नाना एतावान् भेदः यदपिधानार्थया शिखाया सह सर्वान्
केशान्वापयतइति ततस्येह विनियनाभावात् शख्स्यादीनामभावः ।
अत्र च वापयतइति पिण्डनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः
कर्त्ता । वरदानमाचार्यायैव । तथा ऽन्ते शिखाया अपि वपनम्,
एतावस्नाना सर्वान् केशान्वापयते इत्येतस्मादेव वचनात्सञ्चितं ।
अन्ये आङ्गः रिक्तो वा यच्छिखेति सचेषु तु वचनाद्वपनः शिखाया
इति सचेभ्योऽन्यत्र शिखावपनप्रतिषेधादिहापि नैव शिखावपन-
मितौति ।

बौधायनोऽपि ।

षोडशे वर्षे गोदानं तस्य चौलवन्तूष्टौ प्रतिपन्निरवसानं
चैतावस्नाना प्रतिपन्नौ सर्वान् केशान्वापयते गामत्र गुरवे ददाति
अग्निगोदानो वा भवतौति । अतएव अथ वपनं नापितमुत्तरया
ऽभिमन्त्रयते आचार्यः यत् चुरेण्टेति । यत् यदा चुरेण प्रचयता-
तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा सरूपेण उज्ज्वलेन वस्त्रा, करणस्य कर्त्तव-

* आप. मृ. प. ६ खं. १६ सू. १३ । † आप. मृ. प. ६ खं. १६ सू. १५।

विवदा । एवंभूतेन चुरेण चत् यदा इस्य केशात्पयसि, तदेतत्था-
हारः, तदा इस्य शिरः शुद्धं कुह । यथा केशः निर्मूला-
भवन्ति तथेत्यर्थः । आयुख्यस्य मा प्रमोषीः । वपनस्य खतो उमङ्गल-
लादेवं प्रार्थते । तथाच ब्राह्मणं रिको बेतौति इरदत्तः ।

सत्याषाढहिरण्यकेशित्यत्रेऽपि ।

हतौचे वर्वं चूडाकर्मत्युपक्रम्य वपनमुक्ता “उम्मा यथोदितं चूडाः
कारयन्ति यथर्वि वा” इत्युक्तम् । अस्य मातृदत्तौया वास्त्वा ।
उम्मा प्रवपनादनन्तरं मुण्डयिला तु यथोचितं यथा कुलस्योचितं
यथाकुलधार्मिकमिति तिस्तः पञ्च वा शिखाः यथाप्रदेशं कारयन्ति ।
यथा वैषाम्, एकार्णयस्यैका द्वार्णयस्य दे आर्णयस्य तिस्तः पञ्चार्ण-
यस्य पञ्चेति । तत्रैका चेनाधे । दे चेनाधे पुरस्ताच । तिस्तश्चेत्यसामधे
पुरस्ताच । दक्षिणतो मध्ये उत्तरे वा । पञ्च चेत्यतिदिग्म् । उम्मेति
वचनं क्षेदमाचं मा भूदिति । एवं विहितं षोडशे वर्वं गोदानकर्म ।
यथा चूडाकर्मवं विहितमुपनौतस्य षोडशे वर्वं गोदानकर्म स्थात् ।
तत्रैतावान् विशेषः । “सशिखं वा वापयते” सशिखं सह शिखाभिः
शिरो वापयते मध्यमामपि शिखां नावशिनष्टीत्यर्थः । शिखामचाव-
शिनष्टीत्येकेषाम् । शिखामेकां मध्यमामचावशिनष्टीत्येकेषां सृतिः ।
अग्निगोदानो वा भवतौति । तदद्यं निर्गच्छितोऽर्थः । आपस्तम्बानामु-
पनयने चूडाकर्मस्यापितशिखावर्जसुकविधिना वपनमिति सुदर्शन-
भाष्यसमातोऽर्थः । न चोन्नरामिरित्यादिसूचस्य प्रतिदिग्मिति
पदस्य खरस्ताहिकृत्यकेशान्तःपातिमध्यमेतरशिखावपनमाभासमाचम-
प्रतिविद्वमनुमतमिति न्यायेन सुदर्शनशस्तमिति वाच्यम् । चूडा-

कर्मस्तापितग्रिखानामविशेषेण पुरवार्थताया बन्धनाभवतवा कर्मार्थ-
ताया वा उवगतवेन प्रतिदिशं प्रवपत्तौत्यस्य वाधप्रशङ्खाभावेन
चोऽप्तभानायोनात् । आर्थिककुशलौकरण्यरतवा प्रशब्दं व्याकुर्वतां
भाव्यहातां स्थृमेवाचानुमतेरवगमाच् । यदि हि मध्येतरग्रिखा-
वपनमनुमन्तेयुराचार्यस्तर्हि प्रशब्दमेतत्परतयैव व्याकुर्युः । न हि
विधिविषवग्रिखानगमन्तरेण वपनं युक्तते वपनम् । प्रतिदिशप्रशब्दस्य
तु भन्नविधनार्थस्य जाक्षित तत्र सामर्थ्यमित्युक्तमेव । किञ्च इमा-
वर्तने अपात् सूखर्जनाद्याकेशनिधानात्समानमिति सूचे सर्वसुप्त-
नयनेन समानमिति व्याकुर्वद्द्विः स्थृमेव तत्प्रतिषिद्धम् । उपनयने
मध्येतरग्रिखानां वपने समावर्तने तासामभावेनोपनयनसाम्बेन
वपनासम्भवादिति नोपनयने ग्रिखावपनं भाव्यहातस्ततम् । येऽपि
नोदौनै रिक्तो वा एष इति श्रुतिमवष्टभ्य ग्रिखानां वपनं नेच्छन्ति
तेऽपि सर्वासामेव नेच्छन्ति । तत्पते गोदानशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततवा
थर्विग्रिखेतरकेशवपनस्य भाव्यहातद्विरभिधानात् । हिरण्यकेग्रिखरं
नोदाने सग्रिखं वा वापयत इति ग्रिखामचावग्निष्ठौति च सूचं
सह ग्रिखाभिः ग्रिखामेकां मध्यममाचामिति व्याच्चार्णमार्तृदत्तै-
रथेष एवार्थः स्मृद्धत इति । अथ भाव्यहातो इननुरुद्ध प्रवपत्तौति
प्रशब्दस्य ग्रिखामहितवपनमर्थसूच च रिक्तो वा एषो न पिहित
इति श्रुतिबलान्वा इत्यायुः प्रमोषीरिति मन्त्रसिङ्गबलाच्च मध्यम-
ग्रिखास्थापनमित्युक्तते तदा सचवदेकार्ष्यस्योपनयने विग्रिखता-
ऽपत्तिरिति दिक् । एवं सिद्धे ग्रिखावर्जवपने उपनीत्या सह
कौस्तुपचे जातवपनस्योपनयनाङ्गवपनं न भवति अर्थस्तोपात् । अत-

एव पर्वणि सोमाधाने वा छतवपनस्य पर्वणि यजनीये वा दीचायां न वपनमिति सौमिकवपने रामाण्डारः । कात्यायनीयं “खात-खूनच्छावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुःक्रिया इसम्भवात्” इति सूत्रं, खाते यूपावटे, खूने वर्हिर्धिं, छिक्षे यूपे, अवहतेषु ग्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पथमि, दग्धे महावीरे, एतेषु यजुक्रिया न सम्भवति । कुत एतत् द्वाराभावात् । क्रियादारको हि मन्त्र इति । एतद्वासम्भवविषयमेव इष्टव्यमिति यन्मेन व्याकुर्वन् कर्कोऽप्यत्त्वार्थं उन्द्रुतां धन्तदति ध्येयम् ।

उपेन्द्रत्तु

छिक्षे खूने तथा पिष्टे वासाये मार्त्तिके तथा ।

पश्चान् मन्त्राः प्रथोक्त्वा मन्त्रा ब्रह्मार्थसाधकाः ॥

इति भरद्वाजवचनादुक्तविषये वपनाख्यं संखारमाह । तस्य ए पूर्वोक्तकात्यायनसूत्रघेषमसम्भवादिति सोकनिष्ठ्यक्षे गृहीते यजुःक्रिया भवति यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्धलात् । सौक्रिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धलादिति यन्मेन व्याकुर्वन् हैवयान्निकः सम्भविमादधानि इति सर्वमनवद्यम् । शिखावन्मने विशेषमाह,

कौशुमिः ।

शिखिवच्छिक्षया भावं ब्रह्मावर्त्तनिषद्दूधा ।

प्रदक्षिणं दिरावर्त्य पाश्चान्तः सम्बवेशनात् ॥

प्रथमं द्वितीयं छत्वा ब्रह्मावर्त्तमितीरितम् ।

नाथबीजपतं कुर्त्ताच्छिक्षायास्य निवन्धने ॥ इति ।

अवाक्षरारभो विद्यारभस्त्रोच्यते ।
माधवौये माकंखेयः ।

प्राप्ने तु पञ्चमे वर्षे श्वप्रसुप्ते जगाद्दने ।

षष्ठौ प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा इष्टमौम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिने तथा ।

एवं सुनिचिते काले विद्यारभन्तु कारयेत् ॥

इक्षवक्षं वमास्त्रीर्थं तण्डुलेषु विसेखयेत् ।

शशाकथा सुवर्णस्य पञ्चाशदर्णकान् क्रमात् ॥

प्रणवादिव्याइतिभिर्वर्णदेवान् प्रपूजयेत् ।

सरस्ततौ गणेशस्त्र इरिं छच्छौ गृहं रविम् ॥

खस्त्रचकारं खां विद्यां शिवं चैव षड्चरम् ।

एतेषामेव देवानां नामा तु युज्याद् षतम् ॥

गुडौदनैर्षुकाद्वैनवैद्यैष पृथक् पृथक् ।

दच्चिणाभिर्दिँज्ञाणां कर्त्तव्यं चाच पूजनम् ॥

प्राङ्गुखो गुरुरासीनो वहणाशामुखं शिश्तम् ।

आदावें नमः शिवाय वाचयित्वा षड्चरम् ॥

आदिचान्तस्त्र पञ्चाशदर्णनधापवेच्छिश्तम् ।

प्राड्गुखन्तु ततः छला चिर्वर्णं वाचयेत् तम् ॥

अध्यापयेत् प्रथमं दिजातिभिः सुपूजितः ।

ततः प्रस्त्रतन्धायान् वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥

अष्टमौद्दितव्यं चैव पद्मान्ते च दिनचतुर्थम् ।

ततः प्रणव्य सूर्यादीन् विप्रान् सन्तोष्य भूरिशः ॥

खडुकाद्यैर्द्विष्णाभिर्विष्टजेहेवतादिकान् । इति ।

नरसिंहोऽपि ।

अचरखीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने । इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

अथेहेत्यादिदेश्कालौ सङ्कौर्यं अस्य ग्रिघोः सकलविद्याविष्णा-
रदत्तविद्विदारा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धार्थमचरखीकारं विद्यारमच्च
कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । माद्यकापूजनं विधाय आभ्युदयिकं
पुरुषाहवाचनं च छला शुक्रवस्त्रं समालौर्याच्चतपुञ्जेषु गणेशं हरिं
खड्डौ देवौ सरखतौ ब्रह्माणं व्यासं गौतमं जैमिनिं मतुं पाणिनिं
कात्यायनं पतञ्जलिं यात्कं पिङ्कलं गर्गं कणादं कपिलं वाल्मीकिं
वामनं धन्वन्तरिं ऋग्वश्च भरतं विश्वकर्माणं पाणिकार्थां नकुलं
वेदान् पुराणानि न्यायं मीमांसा धर्मशास्त्रं ग्रिचां काश्यं व्याकरणं
निष्ठां छन्दांसि औतिषं वैश्वेषिकं वेदान्तं सांख्यं पातञ्जलं काव्य-
मस्तकारं वैद्यशास्त्रं धनुर्वेदं गान्धर्वं शिष्यशास्त्रं पात्कार्यं शास्त्र-
होचं शैनिकं संबुद्धन्ततत्तचाममन्तैः कलेणावाहयेत् । सरखत्या-
वाहने विशेषः । गोचर्ममाचं विलिष्य सैकतं स्फण्डिलं छला पलाश-
शाखया मृदं खनिला तस्मां भुवनमातः सर्ववाञ्मयरूपेणागच्छा-
गच्छेति आवाहयेत् । ततः प्रणवादिच्चतुर्थ्यन्तं नमोन्नततत्तचाममन्तै-
रावाहनक्रमेण पात्यार्थाचमनौयग्न्यपुष्याच्चतधूपदीपपात्यसगुडौदन-
समर्पणनमस्तकारान् छला ऽग्निं संस्थाप्य उतेनैकैकामाङ्गतिं छला
ऽग्नयां वस्त्रालङ्घारादिभिस्मृज्य ब्राह्मणान् सन्तोष्य धात्रौं सन्तोष्य

अभ्युद्धानपूर्वकं वस्तुगन्धारारादिभूषितं वासं छतगणेशादि-
देवाचार्यप्रदचिण्ठयं पश्चान्मुखसुपवेश,

अज्ञानतिमिराभ्यस्य ज्ञानाद्वन्द्वलाकथा ।

चतुर्मीस्तिं देन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति गुरुं नमस्कृत्य,

सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि ।

विश्वरूपे विशालाचि देहि विद्यां सुरेश्वरि ॥

इति वाचयिला प्राढ्युखो गुहर्दिजाश्चौःपूजितं प्रस्तवपूर्वकमच्चरं
गाइयेत् । विद्यारथं च कारयेत् । तत आचार्याभिवन्दनं ऊला
गणेशादिदेवान् आवाइनक्षेणोदासयेत् । विद्यादृद्धिर्भवति । ततो
भूषणी दचिणा । पञ्चभूसंस्कारान् ऊला उग्निं संखाय अग्नेरीश्वाने
कल्पे यहपूजां विधाय दचिणातो ब्रह्माचार्यादि । प्रजापतये दक्षाय
अग्नये सोमाय गणेशादीजाममन्वैराज्येन ऊला भूरादिनवाङ्मत्तौ-
ऊला अग्नये स्त्रिष्ठृते प्रजापतिं च ऊला संस्तवप्राशनं पवित्राभ्यां
सुखमार्जनम् अग्नौ प्रतिपक्षिः प्रणीताविमोक्षः ब्रह्मणे पूर्णपाचदानं
दचिणादानं विशर्जनं गच्छगच्छेति ।

इत्यक्षरविद्यारम्भः ।

आथ गर्भाधानादिसंस्कारसङ्कल्पसंग्रहः ।

कर्ता अद्येत्यादिदेशकालौ सृला अस्था मम भार्याचाः
प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्थां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भ-
समुद्भवैर्मोगिवर्षणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म
करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा अस्या भार्याचासुत्यत्थमानस्य गर्भस्य
बैजिकग्निर्भिकदोषपरिहाररूपज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारदारा श्री-
परमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंशवनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा ततुर्धिराप्रियालक्ष्मीभूतगणदूरनिरस-
नचमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनदारा प्रतिगर्भ-
बैजगर्भसमुद्घवैनोनिवर्हणजनकातिशयदारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
स्त्रीसंखाररूपं सौमन्तोऽन्तनाख्यं कर्म करिष्ये ।

* कर्ता देशकालौ सृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भांव्युपानजनितसकल-
दोषनिवर्हणायुर्मधाऽभिवृद्धिबैजगर्भसमुद्घवैनोनिवर्हणदारा श्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा इस्य शिशोर्बैजगर्भसमुद्घवैनोनिवर्हण-
पुरस्त्रमायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नाम-
कर्म करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा ममास्य शिशोरायुःश्रीवृद्धिबैजगर्भसमु-
द्घवैनोनिवर्हणदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निक्षमणाख्यं कर्मकरिष्ये ।

उपवेशने येवम् ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भसमलप्राशन-
शुद्धाचाद्यब्रह्मवर्चसतेजदन्तियायुर्लक्षणफलसिद्धिबैजगर्भसमुद्घवैनो—
निवर्हणदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्तप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा इस्य कुमारस्य बैजगर्भसमुद्घवैनोनि-
वर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्म
करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सूत्वा उस कुमारस्थोपनयनं कर्तुं तत्राच्याभृतं वपनादि करिष्ये ।

कर्ता स्वस्थोपनेत्रवाधिकारसिद्धये कृच्छ्रचयं प्रायस्त्रित्तं यथा-संभवप्रत्याक्षायद्वारा इहमात्ररिष्ये । दादग्राधिकसहस्रगायत्रीजपस्त्र करिष्ये ।

तत् छत्रा, बटुः कामचारादिदोषपरिहारार्थं कृच्छ्रचयं प्राय-स्त्रित्तं यथा संभवप्रत्याक्षायद्वारा इहमात्ररिष्ये । अयं सज्जन्पो न विद्वानेश्वरसम्भातः । तस्य हि महापातकवर्णं प्रागुपनयात् छत्र-दोषस्थोपनयनमेव प्रायस्त्रित्तमित्यभिमतम् । अतएव

आतूकरण्यः ।

अनुपनीतस्तु यो बालो मध्यं मोहात् पिबेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रचयं कुर्यात् माता भाता पिता इथवा ॥ इति ।

पूर्वसज्जन्पे मानन्तु

कृच्छ्रचयं चोपनेता चौन् कृच्छ्रांस्तु बटुश्चरेत् ।

इति बोध्यम् ।

अस्य कुमारस्य द्विजलसिद्धा वेदाध्यथनाधिकारसिद्धार्थसुपन-यनाख्यं कर्म करिष्ये ।

उपनयनाङ्गभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ सृत्वा ममास्य कुम्भरस्थोपनयनव्रतसमाप्तिवेद-यहणसामर्थ्यस्त्रवणमेधासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रौद्यर्थं मेधाजननाख्यं कर्म करिष्ये ।

पूर्वोक्तफलसिद्धार्थं मेधाऽपरनामकसाविचौपूजनं करिष्ये ।

कर्ता देशकालौ संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारिणो गोदानास्यं कर्म करिष्ये ।

ब्रह्मचारी छतनित्यक्रियः छतप्रातरग्रिकार्थस्य प्राणानाम्यत्यादि संकीर्त्य मम गृहस्थात्रमान्तरप्राप्तिदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्त्तनं करिष्ये ।

वरपिता देशकालौ संकीर्त्य अस्यासुकर्मणः पुत्रस्य करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं गणपतिपूजनं स्त्रियुष्माहवाचनम् अङ्गुरार्पणं मादकापूजनं नान्दीश्राद्धं यह्यज्ञं मण्डपदेवताप्रतिष्ठां च करिष्ये ।

एवं वधूपिताऽपि । अस्या असुकनाम्याः कन्याया इति विशेषः । ततः कन्यादाता प्राड्भुव उपविश देशकालौ सूत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये । ततस्य एव गोत्रोचारादिपूर्वमिमां कन्यां तस्मै वरायादिष्टे मुहूर्तं दाये इति वदेत् ।

अथ वरो यस्मिन्नहनि विवाहसत्र देशकालौ सूत्वा कन्योदाहं धर्मप्रजायस्त्वर्थमहं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

अथ कन्यादाता देशकालौ सूत्वा मम समस्तपितृणां निरतिग्रथसानन्दब्रह्मसोकावाप्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये इनेन वरेण्याणां कन्यायासुत्पादयित्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादश परान् पवित्रीकर्त्तुमात्मनस्य श्रीखल्मौनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिनायथाशत्यसंकृतकन्यादानमहं करिष्ये ।

कन्या तारथलित्यादि । पुनः मम समस्तेत्यादिं प्रीतये इत्यन्तसुक्रा उमुकसप्रवरगोत्रोत्पादादिकाम् एतादृशौ कन्यां वरार्थिनौ श्रीहयिणौ प्रजापतिदैवत्यां प्रजासत्त्वकर्मभ्यः प्रतिपाद्यामौति कुशा-

कुरुषस्त्रियं कर्त्तव्यं विप्रम् दशात् इति नारायणभृग्महतमः । तथा ।
दोषगणात् । तथाहि कन्यादानकर्त्तव्योक्तकर्त्तव्येन नोहेष्वता, योग्यकिञ्च-
भिन्नरूपविरोधापत्तेः । तजापि सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासादिलेन्द्रोध्य-
प्राप्तेभ्योहेश्चसंबन्धात् । ब्रह्मोनारायणप्रीतिश्च हेमाद्रिमद्भरतम्-
दिलिखितवचःसंघे न अत्ता न फलत्वमर्हति । प्रजोत्पादनार्थस्त्रिय-
स्त्रियिङ्गं द्वात्रौव सफलतामावइति । आत्मनश्चेति यदि समस्तपि-
द्वृग्मप्रियत्वेन समुच्चित्य फलावाप्तये इत्यनेन संबन्धते तदा समस्ते-
वाश्चप्रयोगे व्यवहितप्रयोगासंगतिः । संनिहितपविचौकर्त्तुमिलावेष्ट-
संवेष्टत्वा च श्वात् । तस्मात् बड्डवक्षासंगतिश्च । यदि समस्तपितृश्चं
तद्वाप्तिः फलं चतुर्विंशतिसंख्यानां पविचताफलमाश्चनयोऽप्यात्रीयिः
फलमित्यस्त्रियं तदा निःसंकुचितसामस्योपपत्तेदुर्वचलेन प्रकविंश्च-
श्चाश्चुलत्रमसंबन्धस्य मृत्यादौ स्थृत्वेन तद्यथए मानाभावेन पवि-
चता द्वारं तदवाप्तिर्दारीति तत एव आगतोऽपूर्ववत्तस्यभेदं पूर्वकल-
द्वादशास्त्रां पूर्त्यसंवेन तदकास्त्रेदुर्वचलेन तत्त्वस्त्रैव तत्त्वाविचताफलस्य
स्त्रियुक्तवेन दानफललोक्तनौचित्येन व्यवहितवाक्ष्यप्रयोगात्मौस्तिकेन
प्ररक्षेश्चरप्रदं विद्याय स्त्रीतिपदोक्तेष्वेव वौजाभावेन द्वातुर्विशिष्य-
सृतिपुराणोक्तकर्त्तव्यातैकदेशस्यायसंस्पर्शेन चायुक्तमलं व्यक्तसेव तत्त्व-
श्चतप्तम् । तस्मात् नैव दानवाक्यं किं तु क्रतुशतफलसाभक्त्यालो-
क्षमसंख्यवर्षयहस्तावच्छिङ्गस्त्रियवाससाभभृदानगोदानायाच्छिवनिव्य-
दानशत्रुद्वचताश्चसेधप्राच्छाशप्राणचाणफलसाभसकर्त्तव्यस्त्रियवृक्ष-

परस्प्रभाषोकप्राप्तिकामो इत्यामुत्पादयिष्यमाणवा खल्यां काहेश-
करानेकविंशत्यवरान्वा तावदपरान् पुरुषान् पवित्रीकर्त्तुमात्मानं
चामुकसप्रवरगोचादिरहं प्रजापतिदेवत्याममुक्तसप्रवरगोचाद्यां कन्या-
ममुक्तसप्रवरगोचादये तुभ्यं संप्रददे इति वाच्यम् । ततः पूर्ववदिति ।

तदुक्तम्, आग्रेये ।

एवं यच्छन्ति चे कन्यां यथाग्रस्ता खल्यांहताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे ॥
क्रमोत्क्रमक्रातुश्चतमनुपूर्वं लभन्ति ते ।
तावत्खण्डं लभेद्यावत् चर्वक्षोक्तान्तु संघकः ॥
महीदातुश्च गोदातुर्निश्चदातुश्च चे रथाः ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समायान्ति चयो रथाः ॥
कन्यादसाश्वनेधीं च प्राणदाता द्विजेषु च ।
समं चांति रथा छेते चयो वै नाच संशयः ॥
पूर्तधर्ममवाप्नोति यथावदिधिकल्पितम् ।
यस्मात् कन्याप्रदानेन दातव्या अय इत्यहमा ॥
दातव्येत्यस्तु तस्मादिव्यादिः ।
ब्राह्मणे च विवाहेन यस्तु कन्यां प्रथम्भन्ति ।
ब्रह्माशोकं ब्रजेष्वाहीनं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
यस्मिन्नि सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तमौ पुरुषैः ।
तद्वर्षवस्त्राणि दद्यशोके महीयते ॥
अप्रजायां तु कन्यादानं तु शुक्लीनं वादायत । इति ॥

आश्वलायनीये ।

अखदूत्य कन्यासुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्त्वां आतो
दादग्नवरान् दादग्न पराग् पुनात्युभयत इति ।

स्त्रान्दे ।

वैवाहिकप्रदानं च यो ददाति दद्यापरः ।
महेश्वभवने याति सेव्यमानो उप्परोगणैः ॥
आत्मौष्ट्रय सुवर्णेन परकौथान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातुमसगोचोऽपि युच्यते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानम् पितरस्य पितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मसोकं ब्रजन्ति ते ॥ इति

भविष्ये ।

कन्यामसंकृतां दद्यात् समाक्षय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥ इति ।

दक्षीये च ।

मातापितृविहीनं तु संखारोदाह्वादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ इति ।

ततो वरो यथोक्तवेदिकायामुपविश्वाचम्य प्राणानायम्य देश-
कालौ संकौर्त्य प्रतिगृहीतायामस्तां वध्वां भार्यालिङ्गिद्वये गृह्णाग्नि-
यिद्वये च विवाहहोमं करिष्ये । वरः स्वगृहे देशकालौ संकौर्त्य
मम विवाहग्रेर्गृह्णलिङ्गिद्वयारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशनीय-
होमं करिष्ये । एवं संखारामरेष्यूद्घाम् ।

इति संखारसंकल्पसंग्रहः ।

अथ तन्त्रसंकल्पः ।

ममास्य कुमारस्य गर्भामुपानजनितसकलदोषनिवृण्यायुर्मधाभि-
ष्टद्विबीजगर्भसमुद्धवैनोनिवृण्डारा, अस्य शिशोबीजगर्भसमुद्धवै-
नोनिवृण्डायुरभिष्टद्विवहारसिद्धिदारा, ममास्य शिशोः आयुः-
श्रीद्विबीजगर्भसमुद्धवैनोनिवृण्डारा, अस्य शिशोर्मात्रं गर्भमत्त-
प्राप्तनश्चाकाशमन्त्रवर्षस्तेजदश्चियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्ध-
वैनोनिवृण्डारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मनामकरणसूर्याव-
लोकननिक्षमणोपवेशनाक्षप्राप्ताख्यानि कर्मणि तस्मेण करिष्ये ।
तदक्षस्तिपुण्याहनान्दीश्वाद्वं च करिष्ये । तदादौ निर्विज्ञता-
सिद्धार्थं गणपतिपूजनं करिष्ये ।

तानि हृत्वा प्रते* ददामि० सेधां ते० अस्माँ भव परद्युः० दद्य-
शेष्ठा० अस्मे॥ प्रथं० । आदौ गणपतिनाम खकुलदेवताभक्तः मासनाम
नाच्चत्रं नाम ततो व्यावहारिकं नाम । ततः कर्णे श्रीगणेशकुलदेवता-
नामा त्वम् असुकभक्तोऽसि । एवं प्रकारेण सर्वाणि नामानि ।
कुलदेवतानामा इयं दुर्गाभक्तो भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवाद-
यते आयुष्मान् भव दुर्गाभक्त इति । एवं सर्वाणि नामानि ।

ततः स्त्रीवलोकनम् ।

ਅਗ੍ਰਿਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਧੇਨੁਂ ਕਿ ਫੱਝੈਣੇ । ਖਲਿਆਂ ਨੇ ਮਿਸੀਂ ਤੁਨ ਇਤਿ

* आ. ग्र. अ. १ कं. १५।

ફા. ગ્ર. ઘ. ૧ કં. ૧૫૪

ફા. એ. અ. ૧ કં. ૧૫।

५ अ. सं. अ. २ अ. ६ व. २७ ।

॥ शृं. सं. अ. ३ अ. २ व. २० ।

४ अट. सं. अ. ए अ. ७ व. ४

शिष्टमहामारोप आशुः* शिं १३ इति अपेत् । तच्चुः† मृगे
रति सूर्यं निरीचयेत् ।

ततो निष्ठमत्तम् ।

इन्द्रादिवोक्तपात्रानां प्राच्यादिदिग्मां कश्चर्वावाचुदेष्मानानां ए
यथाक्रमं पूर्णां छाला कणिकादिति॑ रुपेन शिष्टं नातुरात्मं नवेत् ॥

अथोपवेशनम् ।

चन्द्रार्थोर्हितीशानां दिग्मां च वस्त्रम् ॥

निषेपार्थमिदं इति ते तो रक्तम् सर्वदा ॥

अग्नेन प्रज्ञानं का दिवा रात्रावयापि का ॥

रक्तम् सततं सर्वं देवाः शक्तपुरोगमाः ॥

इति देवान् प्रार्थं चतुरश्चष्टिले विष्टुं दंशुः धान्वराग्नि॑
छाला तद्युपरि शिष्टमुपवेश रक्ता कुर्यात् । उँ हैं जूँः ज्ञानकांटे
क० मृतात् सः जूँ हैं उँ इति रक्ता छाला पूर्णादिमिर्देशानं
गणेशमध्यार्थं प्रदर्शिणं कारविला शिष्टं तोषयेत् ।

इत्युपवेशनम् ।

ततो वराहश्चिवीगुदेवविजान् पूजयिला भूमितुपलिङ्कं तथ
धान्वराग्नि॑ छाला तच नगुणं छाला तच शशान्दर्थादिमान्त्रिलिङ्कान्ते॒
क्रियमाणे शिष्टमुपवेशयेदेभिर्मन्तैः ।

रक्तैः वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्माणं निखिलं निचिपख इरिप्रिये ॥

* अ॒. सं. अ. ८ अ. ५ व. २८ ।

† अ॒. सं. अ. ५ अ. ५१ । व. ११ ।

‡ अ॒. सं. अ. ८ अ. ८ व. ११ ।

§ अ॒. सं. अ. ५ अ. ५२ व. ३० ।

स्वर्णिशहा॑ कुमारेऽन्ने॒ ये लोक्यि॑ पश्चिमितः ।
भीष्मिक्षेष्टेग्यवित्तेषु निर्दृश्या॒ किरेष तान् ॥
भूषिष्ठेष्टेग्यवित्तानां भूमास्पदास्त्रधिका॑ याति ।
कुमारं भूषिष्ठे॑ भूमास्पदां भूष्या॑ तद्भूमन्त्रताम् ॥

कुमारे॑ कुमारक्षमास्पदादिग्यिज्ञाति॑ किञ्चन्द्रा॑ जौविकापर्वीतां
कुर्यात् ।

लतो उच्चारणम् ।

इति॑ अथु॒ छक्षमोद्यमिति॑ शंखय भूरपात्रौ॒० सर्वमुक्तश्चर्मै॒
इति॑ चतुर्भिः॑ सुवर्चश्चेत् कुमारं प्राप्ययेत् । †अजयते॑ प्रप्रदातारं॑
सुवं॑ इत्याच्य भूमास्पदास्त्रम् । कृतानां॑ जातकर्मादिकर्मणां॑
भूमास्पदास्त्रिर्थं॑ जात्याश्वम्॑ भोजयिते॑ । कृतानां॑ जातकर्मादिकर्मणां॑
भूमास्पदास्त्रिर्थं॑ यथाहति॑ भूयसौ॑ ।

इति॑ आत्मित्यन्तजातकर्मादिकर्मणां॑ प्रयोगः ।

प्रभूमेवा॑ कुमारिकानानां॑ संकल्पो॑ इथवा॑ जातकर्मादिकर्मणा॑-
मन्त्रास्त्रेषु॑ संकल्प तद्विविधास्त्रम् । अस्या॑ ग्रिघोर्जातकर्मादि-
मन्त्रास्त्रमुक्तमन्त्रास्त्रिर्थं॑ प्राप्ययिज्ञार्थं॑ प्रत्येकं॑ प्रादृक्षक्रूं॑ चौलेऽर्धक्षक्रूं॑
भूमास्पदास्त्रिर्थं॑ वस्त्राश्वस्त्राश्वाचदारा॑ इहमाचरिष्ये॑ इति॑ संखय
प्राप्यिज्ञार्थोद्यमोत्तमं॑ इत्या॑ जातकर्मादि॑ कुर्यात् । अस्या॑ कुमारस्त्र-
मन्त्रास्त्रेषु॑ कातकर्मादिमन्त्रास्त्राराणां॑ कुमारानां॑ प्रमादादृक्षतानां॑ प्रतिकर्म-
मन्त्रास्त्रेषु॑ कूडाया॑ अर्धक्षक्रूं॑ प्राप्ययिज्ञास्त्रमुक्तप्रत्याश्वाचदारा॑ अहं॑
करिष्ये॑ । प्रतिकर्मस्थि॑ शूक्रैकया॑ व्याहृत्या॑ षोडं॑ करिष्ये॑ । तद्वां॑

* अथ. अ. अ. ६३८. २५ अ. ९ । † अ. सं. अ. १२ अ. ०८ ।

खण्डिक्षादि । अष्टाधाने प्रजापतिं कर्मसंख्या । अथवा आव्योत्-
पदनमाचं हृत्वा होमः कार्यः । तस्मिन् पञ्चे अष्टाधानमिष्ठावर्हि-
रित्यादि न भवति । देशकालातिपत्तिदोषपरिहारदारा श्री०
प्रायस्थित्तहोमं करिष्ये । खण्डिक्षादिपूर्वोच्चरतन्त्रकरणपञ्चे अष्टाधाने
कर्मलोपसंख्या प्रजापतिसुलिख्य होमं कुर्यात् । केवलोत्पवनपञ्चे
पूर्वोच्चरतन्त्रं नास्ति । कृच्छ्रादिसंकल्पः कुमारेण कार्यः । मम
जातकर्मनामकरणनिष्ठमणोपवेशनाक्षप्राग्नशंखाराणां प्रभादा-
दतिपत्तौ प्रत्येकं पादक्षण्डं चूडायाः अर्धक्षण्डं यथासभवप्रत्यावाच्य-
द्वारा अहमाचरिष्ये । ततो मुख्यसङ्ख्यः । अस्य कुमारस्य जातकर्म-
नामकरणनिष्ठमणोपवेशनाक्षप्राग्नकर्मणां करिष्यमाण्योऽसौसोप-
नयनयोऽसाङ्गत्वेन खस्तिपुष्ट्याहवाचनं नान्दीश्वाद्बुपनयनाङ्गत्वेन
मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च करिष्ये । तदादौ निर्विज्ञतासिद्ध्यर्थं
गणपतिपूजनं करिष्ये । नान्दीश्वाद्बुपनं हृत्वा जातकर्मादिसंख्याराण्
क्रमेण कुर्यात् । तथाहि । अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकल-
दोषनिवर्हणायुर्मध्याभिष्टद्विबीजगर्भसमुद्घवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये । तत्त्वत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भ-
समुद्घवैनोनिवर्हणायुरभिष्टद्वित्यवहारविष्टद्वारा श्री० नामकर्म
करिष्ये । तत् हृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिष्टद्विद्वारा श्री०
सूर्यावलोकनं करिष्ये । तत् हृत्वा अस्य कुमारस्य आयुःश्रीष्टद्विद्वि-
बीजगर्भसमुद्घवैनोनिवर्हणद्वारा श्री० निष्ठमणं क० । तत् हृत्वा अस्य
कुमारस्य आयुरभिष्टद्विद्वारा श्री० उपवेशनं क० । तत् हृत्वा
अस्य कुमारस्य मात्रगर्भमस्त्रप्राग्नशुद्ध्यक्षायनशुद्ध्यवर्चस्तेजद्वित्यायु-

रंभिष्टद्विजीजगर्भसमुद्दवैनोनिवर्हणदारा श्री० अङ्गाशनं करिष्ये ।
तत् हत्वा चौलं स्खापयित्वा उच्चिद्यादिस्थापनं कुर्यात् प्रथोग-
बहिर्भूतः । प्रथोगान्तर्भूतस्तु र्वकर्मसु सुखसङ्कारान् हत्वा नाम्भौ-
आङ्गान्ते जातकर्मादिसंखारान् हत्वा देवकर्मप्रतिष्ठादि कुर्यात्
इत्यादि बोधम् ॥ १२ ॥

तसेवाह ।

गर्भाधेति । गर्भर्थमाह । शोणितेति । तत्र विशेषमाह ।
गोचेति । तच्छरौरेत्यर्थः । गोचेति पाठे कुलेत्यर्थः । इदमये
व्यक्तीभविष्यति । कालत्यागे मानाभावादाह । यथाकालमिति ।
त्वर्थमाह । पुनरिति ॥ १३ ॥

सुखगर्भशब्दायुतिधिकलस्य तत्सम्बन्धितस्य च तत्त्वासम्भवा-
सक्षार्थमाह । गर्भाधानमिति । अर्घश्चाद्यचर तद्घटितहायन-
मित्यर्थः । तत्त्वार्थात्तद्विवादारभ्येति बोधम् । सुषुपेति पञ्चमी-
समाप्तसंख्यमर्थमाह । अवधिमिति । आदिमिति लपपाठः ।
जननेमित्यचावधिमित्यादेरनुषङ्गः । अन्यनो वेति पाठान्तरम् ।
तथाच

नारदीयसंहितायाम् ।

आधानादृष्टे वर्षे जन्मतो वाऽयजन्मनाम् ।

राज्ञासेकादशे मौञ्ज्ञिवन्धनं दादशे विश्वाम् ॥

जन्मतः पञ्चमे वर्षे वेदशास्त्रविश्वारदः ।

उपनीतो यतः श्रीमान् कायै ततोपनायनम् ॥ इति ।

उपनयनमेवोघेति । निवृत्तमेषणात् श्राहतार्थणिजलाङ्गावे

खुडिति भावः । अत लोगे हेतुमाह । हृतेति । एतच्छ्वे खार्ये
इष्टिति लपपाठः । अतएव तथोक्तिरन्यथा नयनमेव नायनमिति
ब्रूयादन्यथा इष्टितिः सहैव । पूर्वपदे वृद्धेरापमेवत्तरपदे दुर्बभ-
त्वाच्च । वस्तुतस्यदपि दुर्बचं, गतीनां प्राक् सुबुत्पत्तेः समाप्तात्
सुबुत्पत्तिं विना च तद्वितोत्पत्त्ययोगात् प्रज्ञादिव्यपाठाच्च । तस्या-
नित्यलं प्रज्ञादेराक्षतिगणलं चागतिकगतिः । उक्तप्रकारः

निष्टप्रेषणाद्वाच्चोः प्राहतेऽर्थं विजुच्यते ।

इति हरिखोक्तः । ऐरणाविति सुचे भाष्यादावपि स्फुट-
मेतत् । यदि तु खार्ये इष्टित्येव शास्त्रादायिकः पाठसार्वैत्यं बोच्चः ।
मूलेऽपि तदा औपनायनमित्येव पाठः । तस्मादाक्षतिगणन्नेन
विशिष्टादेवाणि तद्वितेभित्यादिवृद्धावन्वेषामपौति उत्तरपदस्य
दीर्घः आर्षवेनानुश्वतिकादिलक्षणयोभयपदवृद्धिर्वा । अतएव
गर्भाष्टमे इव्वे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्येवमेव मनुपाठो नेधातित्यिना तथा व्याख्यात इति
बोधम् । खस्य च प्रियमात्मनः इत्येतदिष्यतामच दार्ढाय पुनराह ।
अचेच्छयेति । विशामित्यच बङ्गलमविवचितं, ब्राह्मणस्येतिव-
च्चातिपरतया निर्वाहात् । राज्ञामित्यच तु ज्ञचियमाचसंयहाय तत् ।
अन्यथा इभिषिक्तभ्यमः खादिति सूचयक्षाह । वैश्यस्येति ।
यद्यपौच्छया विकल्प उक्तस्थापि तथोर्मधे आद्यस्य सुख्यलमन्यस्य
गौणालम् । मनुना तस्यैवैकस्य वर्वचाभिधानात् । तदेतद् ध्वनय-
आह । गर्भाति । सवैच उभयच । तत्र हेतुमाह । गर्भादिति ।
तुरेवार्थे । स्मृत्यन्तरेति । मन्त्रित्यर्थः । ननु तत्र पृथगुक्ता तथा

उत्त प्रष्टते तु तस्य समासघटकस्य निष्कृत्य कथमनुवृत्तिः अत एव तत्पृथग्निरत आह । समासे इति । केषामिति । यथा तत्त्वं तस्य तथा छाला किमा परामर्शस्तथा उचानुवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथा सर्वनाशां प्रधानपरामर्शित्वनियमात्तदष्टुतिः स्फैर्वेति भावः । वाक्यार्थपूर्तये आह । अचापौति । प्रामदिति भावः । एवं च सर्वत्र मुख्यकाशः स एव । तदभावे एकचोक्तो न्यायोऽस्ति बाधके उच्चापौति न्यायेन चक्रियादावपि स कालो याज्ञः । अतएवाष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीतैकादशे चक्रियं दादशे वैश्यमिति गृह्णात्वचं उपृक्षते । अतएवाच राजशब्दः चक्रियातिमाचवचनो नाभिषेकादिगुणयुक्तपर इति बोध्यम् । एके दत्यादेरर्थमाह । कुलेति ।

**आपस्तम्बगृह्णेऽपि गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतैति वड-
वर्षनं गर्भवष्टमप्नयोः प्राप्त्यर्थम् ।**

हेमाद्रौ बुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनयेदिति ।

धर्मतृत्येऽपि ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतैति । काम्योपनयने कालविशेषामाह,

माधवीये मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बस्तार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे शर्वकामस्तु नवमे काण्डिनिष्ठतः ॥ इति ।

इदं च चैवर्णिकविषयम् । तथाच

संग्रहे ।

सप्तमे वाऽष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा ।

एकादशे द्वादशे वा छापनेया दिजातयः ॥

ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोऽचार्यं तथेन्द्रियम् ।

पशुन् कामयमानो वै प्राप्नुवन्ति यथाक्रमम् ॥ इति ।

धर्मसूत्रे आपस्तम्बोऽपि ।

अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे
तेजस्कामं दशमे अचार्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाम-
भिति । गुरुशुक्रादिशुभयहवलालाभे प्रकारान्तरेण वा प्रतिबन्धे
सति पञ्चमादारभ्याषोडशादाद्विंशादाचतुर्विंशादिप्रादीनां क्रमेण
कार्यमित्येऽस्तु भविष्यति ।

ज्योतिर्नृसिंहेन विशेष उक्तः ।

उत्तरायणे सूर्ये कर्त्तव्यं छौपनायनम् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्णोऽपि ।

उदगयने आपूर्यमाणपते कस्याणे नक्ते चौक्षकमोर्पनयन-
गोदावविवाहा इति (आ.ग्र.अ. १.क. ४) ।

श्रुतिः ।

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीतेति ।

वराहः ।

माघादिपञ्चमा सेषु मेषसावन्वनं शिशोः ।

ज्येष्ठमासे न सर्वेषाम् इति ।

हेमाद्रै ज्यौतिषे ।

माघादिषु च मासेषु मौज्जी पञ्चसु ग्रस्यते । इति ।

एतच्च वर्णचयसाधारणम् तच्चैव “स्तर्तुर्वसन्तः शुभदो उग्जानाम्” इति ।

द्वहस्पतिः ।

शुक्रपञ्चः शुभः प्रोक्तः कृष्णशान्त्यचिकं विना । इति ।

भृगोरङ्गिरसो मौज्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् । इति च ।

भृगुः शुकः । अङ्गिरा गुरुः ।

ज्योतिर्द्विसिंहः ।

द्वतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वाऽपि सप्तमी ।

पञ्चयोद्भयोऽस्त्रैव विशेषेणैव पूजिताः ॥

छण्णे चयोदशीं केचिदिच्छन्ति सुनयस्था । इति ।

संग्रहे ।

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च । अुगादित्वेन मन्त्रादिलेन
चातुर्मासद्वितीयावेन च निषेधितानां प्रतिप्रसवमाह,

भरदाजः ।

या चैत्रवैशाखसिता द्वतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनश्च ।

छण्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरदाजमुनीन्द्रमुखैः ॥ इति ।

शुचादूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुष्यते ।

चातुर्मासद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनोविषः ॥ इति ।

गगः ।

वसिष्ठसंहितायां ।

प्रग्रस्ता प्रतिपत् छष्ट्ये न पूर्वा परस्युता ।

उपनीतो यतः श्रीमान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ॥ इति ।

ज्योतिषफलोदये ।

ब्येष्टे द्वितीया सितजाऽश्चिने तु दशम्यथो माघसिता चतुर्दशी ।

सदादशी सामग्रवद्गुच्छाभ्यां त्याज्याश्चिनमाः सोपपदा ब्रतादौ ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

चातुर्मासद्वितीयास्तु मन्त्रादिषु युगादिषु ।

अनधायस्तु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥

सिता ब्येष्टे द्वितीया च आश्चिने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः कृताः ॥ इति ।

अपराकर्क ।

गष्टे षष्ठे उष्ट्रे ईके निरंगे चैव भास्करे ।

कर्त्तव्यं नोपनयनं नानधाये गङ्गयहे ॥ इति ।

निरंगस्त्रियं

राशेः प्रथमराश्चिनो निरंगः सूर्य उच्यते । इति ।

गङ्गयहस्ती,

ज्योतिर्निंवन्धे ।

चयोदशीचतुष्कं च सप्तम्यादिष्यं तथा

चतुर्थीं चैव सम्बोक्षा अष्टावेते गत्पद्मः ॥ इति ।

गत्पद्मनिषेधस्थापवादमाह,

भरद्वाजः ।

विनर्तना वसन्तेन छष्णपञ्चे गत्पद्मे ।

उपनीतस्तनधाये पुनः संखारमर्हति ॥ इति ।

वसन्तर्त्तौं चत्वर्तीयशुक्लपञ्चे च गत्पद्मो न दोषायेति
फलितोऽर्थः ।

पारिजाते ब्राह्मे

विशेषः ।

ब्राह्माण्डं ब्राह्मणाङ्गातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षष्ठ्यवधिरकुञ्जवामनपूर्वु ॥

जउगङ्गदरोगार्त्तशुक्लविकल्पाङ्गिष्ठु ।

मन्त्रोमन्त्रेषु मूलेषु श्रयनस्ये निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुरुषेषु चैतेषु संखाराः स्युर्यथोचितम् ।

मन्त्रोमन्त्रौ न संखार्याविति केचित् प्रश्चते ॥

कर्मस्तनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।

तदपत्यच्च संखार्यमपरे लाङ्गरन्यथा ॥

संखारे मन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेत्रं च विधिवदाचार्यः स्वसमौपतः ॥

आनीयाग्निसमौपं वा शाविचौं सृष्ट्य वा जपेत् ।

कन्याखौकरणादन्यत् सर्वं विश्रेण कारथेत् ॥

एवमेव द्विजैर्जातौ संखार्यौ कुण्डगोलकौ । इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । तथाचोपनयनं विधिनाऽर्थसमीप-
नयनमग्निसमीपनयनं साविचौवाचनं वा । अन्यदङ्गं यथाशक्ति
कार्यम् । विवाहसु कन्यास्त्रौकारोऽन्यदङ्गमिति । अतएव तेषां
विवाहप्रसक्तिसत्त्वात्त्वलग्नौयसां परिवेदनदोषापवादो वस्यते ।

केचिदाङ्गर्दिंजैर्जातौ संख्यार्थं कुण्डगोलकौ ।

अस्तुते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ ॥ इति
इरदत्तः । उपनयनं विद्यार्थ्येति धर्मसूत्रवचनात् ।

शङ्खसिखितावपि ।

नोव्यात्तमूकान् संख्यार्थादिति । उपनेत्रकममाह,
दृष्टगर्गः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोचरजायजाः ।

उपायनेऽधिकारौ स्यात् पूर्वाभावे परः परः ॥

माधवीये दृष्टमनुरप्येवम् ।

तथा,

पितैवोपनयेत्पुचं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुभ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

आश्रस्तायनः ।

एकमात्रप्रसूतानां कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।

सहोदाहं न कुर्वैत तथैव व्रतवन्धनम् ॥ इति ।

अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह,

विष्णुः ।

हृष्टकृत्यं चोपनेता चौन् हृष्टांश्च बटुश्चरेत् ।

Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	...	Rs. 8	0
Parīçita Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	0	12
Prākṛta Lakṣanam, (Text) Fasc. 1	...	...	1	8
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III,	Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	8
Parāçara, Institutes of (English)	...	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7;	...	...		
IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each	Fasc.	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Suñgruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	...	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	...	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Tattva Cintāmani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fase. 1-12 @ /6/ each	...	...	14	4
Tattvarthadigama Sutrom, Fasc. 1	...	...	0	6
Trikānda-Mandanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	1	2
Tul'si Saṅsai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Uvāśagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	...	5	4
Varsa Krya Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	2	4
*Vāyū Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-3	...	...	1	2
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	...	...	1	14
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam Thi S'īn, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'īn (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	...	2	4
Aīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	...	8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	...	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	21	0
Farhang-i-Rashīdi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	3	0
Futūh-us-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnavi, (Text) Fasc. 1	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	38	4
Maāṣir-ul-Umarī, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12;	...	...		
Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	...	18	2
Magħāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabut-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each	Rs. 5	10
Muntakhabut-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	... 12	0
Muntakhabut-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	... 7	2
Me'āṣir-i-Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	... 2	4
Nukhabut-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	... 0	6
Nīzāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	1	8
Riyāzū-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	... 1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3	... 2	4
Tabaqat-i-Naṣīrī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	... 1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	... 10	8
Ditto Index	... 1	0
Tārīkh-i-Firuz Shāh of Ziyā'u-d-din Barni, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Tārīkh-i-Firuzshāhī of Shams-i-Siraj Ait, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	... 3	0
Wist Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	... 1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	.. 6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	... 0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each	... 50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3	0	
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No.; J.A.S.B., 1878) ... 4	0	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2	0	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4	0	
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4	0	
5. Anis-ul-Musharrahīn ... 3	0	
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3	0	
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Biou ... 3	8	
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32	0	
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2	0	
10. Khizānatul-'ilm ... 4	0	
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40	0	
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18	0	
13. Sharaya-ool-Islém ... 4	0	
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös ... 10	0	
15. Ditto Grammar ... 8	0	
16. Kaçmiraçabdāmrta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3	0	
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ... 1	0	
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaśmir by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4	0	

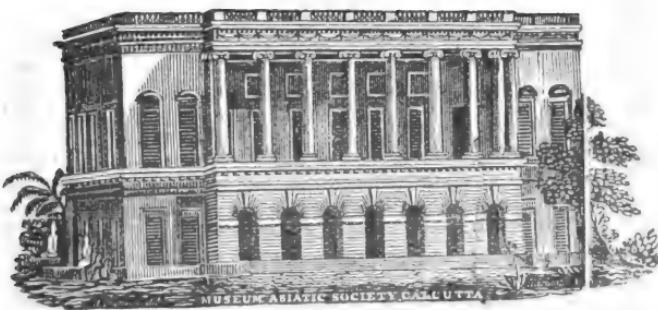
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

2-11-08.

Books are supplied by V.-P.P.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1114.

BĀLAMBHATĪ.
A COMMENTARY ON THE MITĀKSĀRA.

बालम्भट्टौ
लक्ष्मी-दत्यपरनाम्बौ
मिताक्षराव्याख्या
खपत्रौलक्ष्मीदेवीनाम्बा
बालम्भट्टपायगुण्डेन
विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Faseiculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasec. 1-4 @ /6/ each	...	0	12	
Advaitachinta Kaustabhe, Fasec. 1-2	...	0	4	2
*Agni Purāna, (Text) Fasec. 4-14 @ /6/ each	...	0	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasec. 1-5 and Vol. II, Fasec. 1-5 ; Vol. III, Fasec. 1-5, Vol. IV, Fasec. 1-5 @ /6/	...	1	0	12
Apu Bhāṣyam, (Text) Fasec. 2-5 @ /6/ each	...	1	0	8
Aphorisms of Sāṅkhyā, (English) Fasec. 1	...	0	0	12
Āṭasāhasrika Prajñāpāramitā, (Text) Fasec. 1-6 @ /6/ each	...	2	0	4
Āqvavaidyaka, (Text) Fasec. 1-5 @ /6/ each	...	1	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasec. 2-5 ; Vol. II, Fasec. 1-5 @ /1/ each	...	9	0	0
Bṛla Bhaṭṭī, Vol. I, Fasec. 1	...	0	0	6
Baudhayana Śrauta Sutra, Fasec. 1-2 @ /6/ each	...	0	1	12
*Bhāmatī, (Text) Fasec. 4-8 @ /6/ each	...	1	0	14
Bhāṭṭā Dipikā Vol. I, Fasec. 1-5	...	1	0	14
Bṛhaddēvata (Text) Fasec. 1-4 @ /6/ each	...	1	0	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasec. 1-6 @ /6/ each	...	2	0	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasec. 1-3	...	1	0	2
Catadusani, Fasec. 1-2	...	0	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasec. 1-4 @ /2/ each	...	8	0	0
Gatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasec. 1-7 ; Vol. III, Fasec. 1-5	...	4	0	8
Gatasahasrika-prajñaparamita (Text) Part I, Fasec. 1-8 @ /6/ each	...	3	0	0
*Caturvarga Chintāmani (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasec. 1-18. Part II, Fasec. 1-10 @ /6/ each ; Vol IV, Fasec. 1-3	...	21	0	0
Olokavartika, (English) Fasec. 1-5	...	3	0	2
*Grauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasec. 4-17 @ /6/ each	...	5	0	4
Ditto Cānkhyāyana, (Text) Vol. I, Fasec. 1-7 ; Vol. II, Fasec. 1-4 ; Vol. III, Fasec. 1-4 @ /6/ each ; Vol 4, Fasec. 1	...	6	0	0
Śri Bhāṣyam, (Text) Fasec. 1-3 @ /6/ each	...	1	0	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasec. 1-2	...	0	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasec. 1-7...	...	2	0	10
Kāla Mādhava, (Text) Fasec. 1-4 @ /6/ each	...	1	0	8
Kāla Viveka, Fasec. 1-6	...	2	0	4
Kātantra, (Text) Fasec. 1-6 @ /12/ each	...	4	0	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasec. 1-14 @ /12/ each	...	10	0	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasec. 1-9 @ /6/ each	...	3	0	6
Lalita-Vistara, (English) Fasec. 1-3 @ /12/ each	...	2	0	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasec. 1-11 @ /6/ each...	...	4	0	2
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, (Text) Fasec. 1-9 & Vol. II, Fasec. 1-12 @ /6/ each	...	7	0	14
Manutīkā Saṅgraha, (Text) Fasec. 1-3 @ /6/ each	...	1	0	2
Mārkandēya Purāna, (English) Fasec. 1-8 @ /12/ each	...	6	0	0
*Mimāṃsā Darçana, (Text) Fasec. 7-19 @ /6/ each	...	4	0	14
Nyayavārtika, (Text) Fasec. 1-6 @ /6/	...	2	0	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasec. 1-6 ; Vol. IV, Fasec. 1-8 @ /6/ each	...	5	0	4
Nityacarapaddhati Fasec. 1-7 (Text) @ /6/	...	2	0	10
Nityacarapradipī Fasec. 1-5	...	1	0	14
Nyayabindutīkā, (Text) ...	...	0	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasec. 1-6	...	3	0	6
1-8 @ /6/ each	...	3	0	6

साविचौमभ्यसेदग्निं पविचाणि च संस्करण् ॥

सहस्रं दादशाहस्रं साविचौ प्रजपेदुधः ।

स्वाधिकारार्थमेवास्त्राः प्रदानार्थं हि तत् कृतम् ॥ इति ।

तथा,

नान्दीआद्वे हते पश्चादनधायस्त्रकालिकः ।

मौञ्जीबन्धं तदा कुर्यादेदारम् न कारयेत् ॥

अकालिकः गर्जनिर्वातादिनिमित्तकः । यदि भवेदिति श्रेष्ठः ।

आश्रमायनानामुपनयनदिने वेदारभाभावादेदारम्भाकरणे नोप-
नयनं न कुर्यात् । तदूर्ध्वं तु सुद्धर्त्तं आद्वान्नरपूर्वकमुपनयनं यथा-
कालं कुर्यात् । यदा गर्जनिर्वायशङ्का तदा दिवैवानुप्रवचनीयत्वं
अपयेत् । होमस्तु वायंसन्ध्योत्तरमेव । तथा शति नामधायदोषः ।
तदुकं संग्रहे ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृश्चुत्यातदूषिते ।

ब्रह्मौदनं पचेदग्ने पक्कं चेष्टा निवर्त्तते ॥

तथा,

ब्रह्मौदनं पचेदग्नि पक्कमन्तं न दुष्टति ।

तथाऽपनयनानुप्रवचनीयत्वस्त्रपणयोरल्लरा उज्ज्वाये पुनरुप-
नयनम् ।

पुनरुपनयने निमित्तान्नराशाह,

मनुः । (अ. ११ । स्तो. १५० ।)

अश्वानात्माश्व विष्मूतं सुरासंस्तुमेव च ।

पुनः संखारमर्हन्ति चयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विष्णुराहयामकुकुटघोर्गोमांसभषेषु च प्रायस्तितान्ते पुनः
संखारं कुर्यादिति ।

तथा बौधायनः ।

मिन्दुसौबौरसौराज्ञान् तथा प्रत्यक्षवासिनः ।

अङ्गवज्ञकलिङ्गांशु गत्वा संखारमर्हति ॥ इति ।

शास्त्रारण्डोऽपि संशास्त्रायाह एकाले पुनरपनेषः ।

इममर्थं पुनरपनयने विधिविशेषं च कारिकाकार आह ।

वेदान्तरमधीत्यैव स्ववेदं ये लधीयते ।

उपनीतिरियमेवामसद्वरणवर्जिता ॥

यदैतदुपनीतस्य प्रायस्तित्तं यदा पतेत् ।

सेधाजननवद्वावे ग्रतचर्या भवेदिह ।

अतुप्रवचनीयस्य तदभावे दद्यं न च ॥

परिधानं च कार्यं स्थानिमित्तानन्तरं लिदम् ।

पूर्वस्था वाचयेत् स्थाने तस्वितुर्वृष्टीमहे ॥ इति ।

पूर्वस्थाः गायत्राः ।

तथा स्थानगृह्णम् । (अ. १ क. २२)

तस्वितुर्वृष्टीमहे इति सावित्रीमिति ।

व्यासः ।

सुक्ता समुद्देश्यन्वां सावित्रीयाह तथा ।

उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजमने ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गान्नायत्युपदेशविषये किञ्चिदुच्चते ।

तत्र तावत्,

कात्यायनहृष्टं हरिहरभाष्यम् ।

अथासौ सावित्रीमन्त्राहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्गमुखायोपविष्टायोप-
सन्नाय समौचमाणाय समौचिताय दक्षिणतस्तिष्ठतआसौनाय वैके
पञ्चोऽर्धर्चशः सर्वां च दत्तौयेन सहावर्त्तयन् । (का. २ क. ३)

अथ ग्रामनानन्तरं असौ ब्रह्माचारिणे सावित्रौ सविद्वैवत्यां
गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वाभित्रदृष्टाम् चृत्यमाह उपदिग्नि । कथं-
भूताय प्रत्यङ्गमुखाय । पुनः कथंभूताय उपविष्टाय । क अग्नेऽत्तर-
स्थान्दिग्नि । तथोपसन्नाय पादोपसंयहणादिना भजमानाय । तथा
समौचमाणाय सम्यगाचार्यमवलोकयते । तथा आचार्येण सम्यगव-
लोकिताय । पचामन्तरमाह । दक्षिणतः अग्नेऽचिणस्थान्दिग्नि तिष्ठते
जर्ज्वीभूताय वा आसौनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्री-
प्रदानं मन्यन्ते । कथमन्त्राह । पञ्चः पादं पादम् । अर्धर्चशः तदनु
अर्धर्चमर्धर्चम् । तदनु सर्वां दत्तौयेन वारेण सह मिलिला आवर्त्तयन्
पाठयन् ।

शाङ्खायनः ।

गायत्रौ ब्राह्मणायानुब्रूयात् चिष्टुभं चक्षियाय जगतौं वैश्याय ।

सावित्रीस्वेव उत्तरेणाग्निमुपविश्वतः । अस्वचादिले उच्चमा-
नायां सावित्रामग्निं स्थापिताग्निमुत्तरेणाचार्यमाणवकौ उपविश्वतः ।
प्राढ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्गमुख इतरः । आचार्यमाणवकौ प्राढ्मुख-
प्रत्यङ्गमुखावुपविश्वतः । अध्यासौनो दिग्भेकां प्रशस्तां प्राचीमुदौ-

चौमपराजितां वा । एकः ओता दच्चिष्ठो निषीदेदित्येतन्निषिद्धते
उनेनसूचेण । अधीहि भो इ स्त्युक्ता आशार्थः । आशार्थः अधीहि
भो इ इति माणवकमुक्ता वक्ष्माणं कुर्यात् । आङ्गतो उथ्यन्वनं
कुर्यादिति स्मृतिः । अँ कारं प्रयुक्त्याथेतरं वाचयति साविचौ भो
इ अनुब्रूहौति । अथासै साविचौमन्वाह तस्वितुर्वरेष्यमित्येतनं
पञ्चोऽर्धर्षगः सर्वशः । उपस्थितं बटुं गायत्रीमुपदिशेत् ।

तथाच कात्यायनः ।

सावित्रा ब्राह्मणसुपनयेत् चिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्वं सर्वेषां
वा साविचौमिति । तदेव स्तष्टमाचष्ट,

शतातपः ।

तस्वितुर्वरेष्यमिति साविचौ ब्राह्मणस्य, देवस्वितुरिति राज-
न्यस्य, विश्वारूपाणौति वैश्वस्य ।

सा च प्रणवव्याहतिपूर्वा पञ्चोऽर्धर्षगः सर्वशःोपदेष्ट्या ।
चिष्टुपञ्चन्दस्कां उहस्तिदृष्टां सविद्वदेवताकां देवस्वितुरित्यादिकां
वाजपेये विनियुक्तां चनियाय । प्रजापतिदृष्टां जगतौचन्दस्कां
सविद्वदेवताकां रक्षपाणप्रमोक्षने उखासम्भरणे विनियुक्तां विश्वा-
रूपाणि प्रतिसुच्छतेति वैश्यायोपदिशेत् । सर्वेषां वोक्तस्तच्छर्णां
गायत्रीमेव ब्रूयादित्यर्थः । अथस्य गायत्रुपदेश आपस्तम्बानाम् अग्नेः
पश्चाद्विष्णुत उच्चरतो वा भवति । नन्यपरेणाग्निसुद्दग्यं कूर्चे
निधाय तस्मिन्बुद्धरेण यजुषोपनेतोपविश्ति पुरस्ताप्त्यज्ञासौनः
कुमारो दच्चिष्ठे पाणिना दच्चिष्ठम् पादमन्वारभ्याह साविचौ भो
अनुब्रूहौति तस्माअन्वाह तस्वितुरिति अस्मात् सूचादग्नेः

पश्चिमदेशे एव प्राप्त इति चेत् । तस्य वाक्येन प्रैषाङ्गलान्तसाइति
सर्वज्ञाज्ञा देशादिविशिष्टस्य परामर्गात् । उपदेशाङ्गले कस्यमानेऽपि
सूचान्तरोक्तदेशयहणेन तथोरपि प्राप्तेः ।

न ४

यज्ञाज्ञातं खग्नाज्ञाचारं पारक्षमविरोधि यत् ।

विद्विल्लदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इतिवाक्यविरोध इति वाच्यम् । तस्य सद्गुरोक्तविश्वभौयलेन
तदनुठानमेवोचितमित्येतत्प्रतिपादनेन सुतिमाचपरत्वात् । अन्यथा
आश्वलायनादिभिः सद्गुरोक्तमनुद्धरणप्रायस्तिनं चातुर्मास-
विवाहोपनयनादौ संबल्लरदिवसमच्चादिकं त्यक्ता सूचान्तरोक्तयहणं
विद्यथेत् । तस्मात् सद्गुरोक्तविल्लदस्यापि सूचान्तरोक्तस्य यहणं भव-
त्येव । प्रतिपादितं चैतत् “नित्यो धार्यः” (आ.ग्र. प. २ ख. ५ सू. १५ ।)
इत्येतत्सूचयास्याने सुदर्शनभाष्यकारेण । तस्मान्यत्र प्रपञ्चितम् ।
युक्तं चैतत् । एकस्य कर्मणः ग्राह्याभेदेनामेकेषां विल्लदानामङ्गा-
नामाज्ञातानां व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ननु सूचकारेण हतोप-
संग्रह एव प्रमाणमिति चेत् । अशोकवनिकान्यायेन कस्यचिदेवोप-
संग्रहात् । तस्मात् सूचान्तरोक्तस्यापि यहणं युक्तमेवेति दिक् ।

प्रागुक्तं गुरुचरणा अपि ।

विनर्तुना वसन्तेन छल्लपते गङ्गयहे ।

अपराह्ने चोपनीतः पुनः मंस्कारमर्हति ॥

इति नारदः ।

पापांश्करणे चन्द्रे अरिणीचक्षितेऽपिच ।

अनधाये चोपनीतः पुनः संखारमर्हति ॥
इति वसिष्ठः ।

तथा

प्रदोषे निश्चन्धाये मन्दे क्षणे गङ्गये ।
मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संखारमर्हति ॥
इति अन्यत्र । ज्योतिर्मनुः ।
अनधायोपनीतस्तु पुनः संखारमर्हति ।
गङ्गये प्रदोषे च स्त्र्यायुद्घपणायते ॥ इति ।
अचानधायशब्देन नित्या नैमित्तिकास्य गृह्णन्ते । अविशेषात् ।
क्षणे प्रदोषे उन्धाये शनौ निश्चपराहके ।
प्राकृसन्ध्यागर्जिते नेष्टो ब्रतवन्धो गङ्गये ॥
अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनचयम् ।
नाधीयीत च शास्त्राणि ब्रतवन्धं च वर्जयेत् ॥
अनधाये चोपनीतः पुनः संखारमर्हति ।

इत्यन्यत्र ।

अनधायाः सृता भूत १४ चयाष्टम्यक्षसंक्रमाः ।
इहको द्वी २ शा ११ कं १२ दिक्ष १० तिथ्यः इहक ३ पौष १०
तपः ११ शुक्लः ४ ॥

मन्वाद्यास्य युगाद्यास्य कृत्युक्ताः सर्वएव हि ।
इति ज्योतिर्निबन्धधृतवचनात् । पुनरयत्र प्राकृसन्ध्यागर्जितयहण-
मौदृशानामयत्र यहणमवयुत्यानुवादः । यदा प्राकृसन्ध्यागर्जितस्य
पुनर्यहणं दोषाधिकाय । तस्यापनधायवात् । यदा नैमित्तिक-

पुनरुपनयनस्याये मु उपगीतस्य अपूर्वोपनवनविच्छिः । निमित्ता-
नन्तरं नैमित्तिकमिति न्यायेन तच तप्रसक्तिः । एवं राचिनिषेधो-
ऽपि तत्परः ।

एतेन

चतुर्दश्मष्टमौपर्वप्रतिपत्त्वेव सर्वदा ।

दुर्भेदसामनधायस्त्रज्ज्ञरागमनेषु च ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनेन तदितरेषामनित्यानधायलस्त्रज्ज्ञादे-
खमन्थायशब्देन न तदितिरिक्तप्रहणम्, नित्यतद्वहणेनोपपत्तावनित्य-
तद्वहणे मानाभावादित्यपास्तं । दुर्भेदसामित्युत्त्वाऽन्याव्रति तेषामपि
नित्यत्वोधनेन विनिगमनाविरहाच्च । किं चैवं युगाद्यनधायस्याय-
नित्यत्वेनाचायहणेन,

या चैचैश्चाखसिता छत्रीया माघेऽय सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

हणे द्वितीयोपनये प्रशस्ता

इति च वसिष्ठवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तच चैचश्चुक्ताद्वितीया
मन्वादिः । वैश्चाखशुक्ता या युगादिः । माघशुक्ता सप्तमौ
मन्वादिः । फाल्गुनौपूर्णिमोन्नतरं द्वितीया । *चातुर्मास्यद्वितीया ।
आशामनधायलेऽपि ब्रतवन्मे प्राशस्त्रमिति तद्वाख्यातारः । अपि च

चयोदश्यादिचतुर्दश्मष्टम् सप्तम्यादिदिनचयम् ।

चतुर्थैर्चैव सम्बोक्ता अष्टावेते गलयहाः ॥

इत्युक्तचतुर्दश्मष्टमौपर्वप्रतिपदां गलयहत्वादेव निषेधे सिद्धे
प्रदोषे निश्चनधाये इति वचने उनधाययहणवैयर्थ्यापत्तिः । एवम्

* अच प्रमाणं नोपलब्धम् ।

१०४ नैमित्तिकानभावानामणि उपवस्तुवेदारमोभवदिष्यत्वम् । अ. १ :

गर्जासुनधायेषु उपनीतस्थाकाञ्चे छतमङ्गतमेवेति ब्राह्मणलाभम्यस्या
चपूर्वोपनवनविधिना पुनरप्युपनयनस्थार्थमिति चिह्नम् । यस्वान्न-
स्थायनस्त्वं इथोपेतपूर्वस्येत्यादिना पुनरपनयनमुक्तम् । तस्य न
प्रकृते प्रवृत्तिः । उपेतपूर्वत्वाभावात् । प्रायस्त्रिक्त्वेन पुनरपनयन-
प्राप्तावेवहुर्यादिति तस्युच्चव्याख्याने हृतिहृतोक्त्वात् । तथैव
जयन्तोक्तेषु । एतेज,

नैमित्तिकमनधायं छष्टे च प्रतिपहिजम् ।

मेषुखावन्धने शसं चौक्षे वेदग्रतेष्वपि ॥ इति

वसिष्ठवचनाङ्गर्जासुनधाये न दोष इति परास्तम् । तस्य
कालातिक्रमविषयत्वात् ।

प्रशस्ता प्रतिपत् छष्टे कदाचिष्कुभगे रवौ ।

चन्द्रे बलयुते खग्ने वर्षाणामतिक्षेपने ॥

इति व्यासवचनैकवाक्यत्वात् । यत्तेतद्वाचैनित्तिकानामनधा-
यत्वं वेदाध्ययनमाचविषयमिति । तस्मि । छष्टे प्रदोषे इत्यादिप्राग्-
स्त्रिस्तिवचनेन सृत्युक्ताः सर्वएव हीत्यनेन च विरोधापत्तेः । गर्जा-
घनधाया याङ्गवल्क्यादिभिरुक्ताः ।

तत्र याङ्गवल्क्यः ।

अहं प्रेतेष्वनधायः शिष्यर्तिंगुरुवन्मुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं खग्नाखाओचिये तथा ॥ (अ. १ श्लो. १४४)

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोऽस्त्रानिपातने ।

समाप्त वेदं द्युनिश्चमारस्त्रकमधीत्य च ॥ (अ. १ श्लो. १४५ इति ।)

इदमकालविषयम् ।

धर्मप्रम्भे ।

विद्युत् सनयिद्वृष्टिसापन्नौं यच सञ्जिपतेयुत्थहमनथायो
यावद्गुमिर्बुद्केत्येके इति ।

एतत्सन्ध्याकालातिरिक्तविषयम् ।

ऐतरेयब्राह्मणे ।

अपतौं वर्षे चिराचमित्यच वर्षीं विद्युद्गर्जयोरुपत्तचणम् । यच
श्रुतिभाष्ये इपर्तुशब्देन आवणभाद्रातिरिक्तः काल इति माधवः ।

तच्छचिन्यायेन बोधम् ।

अनुराधर्षमारभ्य षोडशर्चषु भास्करः ।

यावद्वरति वै तावदकालं सुनयो विदुः ॥ इति

रत्नावलीैषतवचनात् ।

इरदतस्तूज्ज्वलायाम्,

यच देशे यो वर्षाकालस्तातो इन्यत्रापर्तुरित्याह । तद् रत्नावलीै-
षतवचनविरद्धम् । यत्तु,

पौषादिष्टतुरो मासान् जाता दृष्टिरकालजा ।

ब्रतं याचां विवाहस्त्र वर्जयेत्यस्त्र वासरान् ॥ इति ।

तत्तु याचाविवाहस्त्रयात् ब्रतेऽपि हृष्टदोषबोधकम् । आह्नि-
आनुत्पादकदोषस्तु दिनचयमेवेति बोधम् ।

यत्तु मनुना, (अ. ४ स्तो. १०३)

विद्युत्सन्नितवर्षीषु महोत्कानां च सम्भवे ।

आकाञ्चिकमनथायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

इत्यकम् ।

तत्तु सन्ध्याकालातिरिक्तकाले एकैकोपजने बोधम् । परेषुर्यावत्स
कालस्त्रावल्कालमाकालनन्तरभव आकालिकः । सम्भवो उष्णादुपजनः ।
सायंसन्ध्यालनिते रात्रिः । प्रातःसन्ध्यालनिते उहोरात्रमिति
हारितोक्त्वा क्रतुविषयम् । यत्तु स्त्रेन वसिष्ठनामोदाइतं
वचनम्,

ब्रत्ये उक्ति पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।

तद्विने स्थादनधायो ब्रतनन्तर विवर्जयेत् ॥ इति ।

तदपि समूलत्वे उक्तालिकगर्जविषयम् । हारितैकवाक्यलात् ।
शरदि वैश्वस्त्रोपनयनविधानेन तद्विषये पूर्वोक्तस्यैव निषेधस्यात्मुवादः ।
तत्र काले वृष्टौ यथा उन्धायाभावस्त्रैतद्विषयेऽपौति ग्रङ्गावारणा-
र्थस्य स इत्येके । सामान्यतस्तद्विने एवानधायो न तु अहमित्ये-
वर्णरिष्टस्त्रायां याज्ञवल्क्येन विरोधः । क्रतुविषये लघिकाप्राप्ते-
र्वर्थतैव वचनस्यापतति । ब्रतविवर्जने उन्धायत्वमेव निमित्तमत-
स्तदुक्तिः । ब्रतनन्तरे वर्जयेदिति नियमे चतुर्दश्यादौ तदापत्तिः ।
नैमित्तिकानधायेषु पूर्वसन्ध्यागर्ज एव । तत्रापि तद्विने एवेति
नियमे तत्र गर्जादिसञ्चिपाते उपनयनापत्तिः । किञ्चैव देधापरि-
सङ्गाकस्यनापेच्या महानाम्यादिब्रतविषयत्वमस्य वक्तुमुचितम् ।
नैमित्तिकमनधायमित्यादिप्राग्लिखितवसिष्ठवचनेन वेदव्रतेषु
कालातिकमे तदनुशया तदनतिकमे तेषाम्याज्यत्वप्रतीतेः । प्रति-
पदत् महाब्रतप्रकरणैर्यैतरेयब्राह्मणाचेत्यन्ये । एतेन मध्यदेशे माघे
नियतवृष्टिस्त्रेन तस्यापि कालेन सन्ध्यागर्जादौ तद्वेशे नानधाय
इति निरस्तम् । कालगर्जादावपि दिममात्रमनधायस्य सत्त्वाच्च ।

यत्,

गाष्ठीवमेतत्यार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ।
एतदर्थसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥

इत्युपक्रम्य,

पार्थः पञ्च च षष्ठिं च वर्षाणि श्रेतवाहनः ।

इति । तत्तु पचा वै मासा इति श्रुत्यनुसारेण षट्सु मासेषु
वर्षव्यवहारान्वानुपपञ्चमिति न तदेकवर्षमधे द्वौ वर्षाकालावित्यच
गमकम् ।

यत् ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दीश्राद्वे छते चेत्यादनधायस्त्वकास्त्रिकः ।

तदोपनयनङ्गार्थं वेदारभं विवर्जयेत् ॥

इत्युक्तं, तस्म बङ्गृचविषयम् । तेषामुपनयने वेदारभाभावेन
निषेधासम्भवात् । तदर्थसु नान्दीश्राद्वे छते यद्यकालभवो ऽनधायः
स्थानदोपनयनङ्गार्थं वेदारभसु वर्ज्य इति बहवः प्रामाणिकाः ।
यत् तु कार्यमित्यन्तं सर्वसाधारणं निषेधसु सम्भवत्वास्त्रिकविषय इति ।
तस्म । सन्नियोगशिष्टन्यायेनोभयोरेकविषयलौचित्यात् । वाक्य-
भेदापत्तेश्च । वेदारभातिरिक्ताङ्गकमुपनयनं कार्यमित्येकवाक्यतौ-
चित्यात् । वेदारभन्तु वर्जयेदिति पाठे तथाऽर्थासम्भवाचेति दिक् ।
उपनयनोत्तरं ब्रह्मौद्वनपाकात्पूर्वं गर्जितादिसम्भावनायां दिवैव
चतुर्थपणं छत्वा ऽस्तुमिते होमः कार्यः ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्टुत्पातदूषिते ।

ब्रह्मौद्वनं पचेदग्ने पक्वं चेत्वा निवर्तते ॥

इति सङ्घातोक्तेः ।

पक्षमध्यं न दुष्टतीति पाठान्तरम् । चहश्रपणात्पूर्वमेव सन्धा-
गर्जादौ पुनरुपनयनमेवेति केचित् । अन्ये तु

औत्पातिकमन्धायं प्राग् ब्रह्मौदगपाकतः ।

ब्रतादूर्ध्वं नेष्टमाङ्गः ग्रान्था ५५३४७ पराशरः ॥

इति श्वोतिःशास्त्रोक्तेः ।

ब्रह्मौदगविधेः पूर्वमादोषे गर्जितं घटि ।

तदा विष्णकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत् ॥

तच ग्रान्तिविधानं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

इत्यादिग्रा ग्रान्तिसुक्ता “ततो ब्रह्मौदगम्यचेत्,, इति विधान-
काश्चोक्तेश्च ग्रान्तिं हाला पाकः कार्यः । ग्रान्तिमहाला तल्करणे तु
पुनरुपनयनम् । वस्तुतः ग्रान्तिरध्ययनविष्णादिदृष्टदोषनिवारणाय ।
पुनरुपनयनन्तु ब्राह्मणानुत्पादाद्वयेवेत्याङ्गः ।

अथ स्पष्टार्थं सप्रपञ्चः पुनरुपनयनविधिरुच्यते ।

पुनः संखारः पुनरुपनयनम् । तच चिविधम् । प्रत्यवायनिमित्ते
प्रायश्चित्तलेन विहितं, निमित्तविशेषेण हतोपनयनस्य वृथाचेष्टापत्तौ
तत्पक्षार्थलेन विहितं, वेदान्तराध्ययनचिकीर्षायां तदर्थलेन विहित-
मिति । तचाद्यं तावत्

बौधायनः ।

अमत्या सुरापाने छक्षाब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति ।

औषधान्तरानाश्वाध्युपग्रहमार्थं पैष्टीपाने एतदिति मदनरत्ने ।
वसिष्ठः ।

मत्या मध्यपाने वसुरायाः सुरायाशाश्वाने छक्षातिष्क्रृतौ

घृतप्राशनं पुनः संखारश्वेति । अच सुरायाश्वेति सुराशब्दो न पैष्टीपरः तदज्ञानपाने द्वादशाष्टोक्तेः ।

शूलपाणी यमः ।

अज्ञानादाहणौ पौला प्राश्य मूच्चपुरीषयोः ।

पुनः संखारमर्हन्ति चयो वर्णा दिजातयः ॥ इति ।

यद्यपि संखारशब्दो जातकर्मादिसाधारणस्थापौदृशविधिषु संखारशब्देनोपनयनमेवोच्यते तस्य द्विजलभस्मादनरूपातिशययोगेन बुद्धारोहात् । अनन्तरवक्ष्यमाणमनुवच्छि वाक्यश्चेष्ट तथा प्रतीतेष्व ।

भविष्ये ।

अज्ञानादाहणौ पौला संखारेणैव शुध्यति ।

तप्तक्षान्वितेनेह केवलेन न शुध्यति ॥

एतदप्युक्तव्याधुपश्चमार्थं पाने एवाज्ञानहते बोद्धव्यम् ।

रेतोमूच्चपुरीषाणां गौडीमाध्योश्च प्राशने ।

क्रवादपशुविषानां संखाराच्चुद्धिरिष्यते ॥

मनुः । (अ. ११ स्तो. १५०।१५१)

अज्ञानायाश्य विष्मूचं सुरासंस्थृष्टमेव च ।

पुनः संखारमर्हन्ति चयो वर्णा दिजातयः ॥

वपनं मेखला दण्डो भैच्चर्चर्या ब्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते दिजातीनां पुनःसंखारकर्मणि ॥ इति ।

एतदतीतसुरासम्यक्विषयम् । तप्तक्ष्यपूर्वकश्चैव विधिर्ज्ञयः ।

वक्ष्यमाणगौतमस्मृतिनिर्दिष्टविष्मूचसाहचर्यात् ।

विष्णुः ५

मसानामद्यानामन्यतरस्य प्राशने चाष्ट्रायणं कुर्वत् । अशुन-
पसाएङ्गस्त्रियनतङ्गन्धिविष्वराइपामकुक्कुटमगोमांसभक्षणे च सर्वव्यक्तेषु
दिजातीनां प्रायधित्तान्ते पुनःसंखारं कुर्यादिति ।

ज्ञानतः सच्छब्देष्ये एतदिति श्रूतपाणिः ।

तच्चैव शतातपः ॥

उड्डीचौरमानुषीचौरप्राशने पुनरुपनयनं तप्तक्षत्रं चेति ।

ज्ञानाभ्यासे एतदिति श्रूतपाणिः।

मिताक्षरायां पैठीनसिः ।

अविखरोऽमानुषीचौरप्राग्ने तपश्चक्षुं पुनरूपनयनं चेति ।

हृष्टस्यतिः ॥

रेतोमूच्चपुरीषाणां शुद्धै चाक्षायणं चरेत् ।

तप्तहृष्टपूर्वकं पुनः संखारं प्रवृत्य

गौतमः ॥

मूच्चपुरीषकुण्ठपरेतसां प्राश्ने चैवमिति ।

अत्र चाष्ट्रायणतप्तक्षयोऽर्जानाज्ञावाभ्यां व्यवस्था संखारस्त्वभयच्छुद्ध्येति शूलपाणिः ।

३८५

प्रेतश्च याप्रतिगाही पुनः संखारमर्हति । इति ।

आचारोद्योते वृद्धमनुः ।

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुमो नियोजयेत् ।

उद्धृत्य स्वापयिता इस जातकर्मादि कारयेत् ॥

दादशाहं ब्रतचर्या चिराचमथवा इत्य तु ।

खालोद्देहेत्तो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा अजेत् ।

अथैक्षण्येन पशुना गिरिङ्गला तु यत् तु ॥

इष्टिमायुमतीकुर्यादीप्तिंश्च क्रदंस्तः । इति ।

प्रायश्चित्तोद्योते बौधायनः ।

सिन्धुसौवौरसौराङ्गांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकचिङ्गांश्च गला संखारमर्हति ॥ इति ।

एतच्च तौर्थयाचां विना गमने सति बोध्यम् ।

तौर्थयाचां विना गला पुनः संखारमर्हति । इति

प्रयोगपारिजाते बौधायनस्मरणात् ।

मनुः । (इदं मनुपुस्तके नोपलभ्यते)

चाण्डाल्लाङ्गं द्विजो भुक्ता सम्यक् चान्द्रायणञ्चरेत् ।

बुद्धिपूर्वन्तु छाञ्छाव्दं पुनः संखारमेव च ॥ इति ।

अभ्यासविषयमिदमिति मदनरत्ने ।

पाराशर्यप्रायश्चित्तकाण्डे ।

अजिनमेखला दण्डो भैच्चर्या ब्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते दिजातीनां पुनःसंखारकर्मणि ॥

ब्रह्मचारिणम्भ्रात्य पैठीनसिः ।

मधुमांसाशने चिराचमुपवासः पुनरुपनयनं चेति ।

अथश्च चिराचोपवासः प्राजापत्याशक्त्येति मदनरत्ने ।

एतदोरज्ञानभजणे छाच्छः । मत्या पराकः । अभ्यासे दिगुणं
पुनःसंखारस्तेति स्मृत्यर्थसारे ।

तथा तचैव मातापितृगर्वाचार्योपाधायेभ्योऽन्येषां प्रेतसंख्यारे
ब्रह्माचारिणः पुनरपनयनकार्यमिति ।

तथा रेतोविष्मूलकरनिर्मितिदधिवहिर्विदिपुरोडाशभजणा-
नामत्यन्नाभासे अतिछाच्छः पुनरपनयनं चेति ।

पराशरः ।

यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिट्टन्तस्य गार्हस्थ्यं चेच्छिकीर्षति ॥

स चरेत् चौणि छाच्छाणि चौणि चान्द्रायणानि च ।

आतकर्मादिभिः सर्वैः संख्यतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

वसिष्ठः ।

संन्यस्य दुर्मतिः कस्ति प्रत्यापत्तिं ब्रजेष्यदि ।

स कुर्यात् छाच्छमश्रान्तः षण्मासात् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति

अच विप्रस्य षण्मासिकः छाच्छः ज्ञचियम्य चान्द्रचयं वैश्वस्य
छाच्छचयमिति व्यवस्थोक्ता मिताक्षरायां तत्प्रघट्टके ।

स्मृत्यन्तरे ।

कर्मनाशाजस्यर्गात् करतोयाविलाहनात् ।

गण्डकीबाङ्गतरणात् पुनः संखारमर्हति ॥ इति ।

कर्मनाशाजस्यर्गो गयायाचाऽन्यविषयकः ।

कर्मनाशाजस्यर्गः पारेऽय गमनन्तथा ।

सर्वपुण्यचयकरं गयायाचाँ विना मुने ॥

कर्मनाशाजलसर्गवस्त्रानि तु यानि वै ।
तान्व्यविषयास्थेव गथाद्यां कैव द्रुष्टम् ॥ इति
सनत्कुमारसंहितीत्तोः ।
आगुक्तौधायनाद्वा । करतीयाजलसर्गस्तु न निषिद्धः ।
करतोद्यां बुरज्ञस्तु चिराचोपोषितो नरः ।
अश्वमेधसवाप्नोति विगाद्वा प्रथतः शुचिः ॥ इति
भारते दानधर्मे अङ्गिरसा गौतमं प्रत्यक्षिः । करतीया-
विलाहनमात्रं न निषिद्धं किन्तु स्वालैतेयन्ये । इत्यस्तु पूर्वदेशस्या
ब्रह्मपुच्छक्तता । पुलस्थूतीर्थ्याचार्यां तच्चेऽक्तेः । करे तीर्थं
करतोद्यं तदस्यास्तीति करतीया मलयैषीउच् ।
गौत्रैविनाद्वस्मये ग्रहकरकरनिचिप्तदानजस्तु प्रभवेयमिति पुराण-
ग्रन्थान्तरे ।

करतोद्या सदानीरेति श्वाम्नरः ।
प्रथमं कर्कटे देवी अहं गङ्गा रजस्त्वा ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोद्या इन्द्रियाद्धिती ॥
इति सृतिरिति दिक् ।

अन्यत्र च,

ज्ञीवन्यदि समागच्छेत् दृतकुम्भे निमज्ज्य एव ।
उद्दृत्य स्थापयित्वा इत्य जातकर्मदि कारणेत् ॥
स्याद्ये,
प्रेतश्चापरिपाद्वी पुनः संस्कारमर्हति ।

शतातपः ।

स्त्रियुगं वृच्छनं अग्न्या पलाष्टुं च तथा शुनम् ।

उद्गमानुषकेशाश्रासभीचौरभोजनात् ॥

उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तप्तुष्टुं चरेष्टुष्टः । इति ।

इत्यं विहितप्रायस्थित्तभूतपुनरुपनयने विशेषमाह
पारिजातमदनरत्नयोः कश्यपः ।

चीर्णप्रायस्थित्तः प्राच्यासुदीर्घां वा दिशि गला यत्र यामपशूनां
शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्ञास्य ब्रह्मासनमास्तौर्यं प्राक् प्रणीतेन
विधिना पुनः संखारमर्हतीति । ब्रह्मासनमिति ब्रह्मनियमार्थम् ।

अथ द्वितीयः पुनरुपनयनप्रकारः ।

समयोद्योते ।

विनर्तुगा वसन्तेन छर्णपचे गत्तयेते ।

अपराह्ने चोपनीतः पुनः संखारमर्हति ॥

तथा दक्षिणोच्चराभ्यां पाणिभ्या कुमारस्थांशाभिमर्शनपूर्वक-
समीपानयनविधायकहिरण्यकेशस्तुते मातृदत्तः । इदं प्रधान-
कर्म अस्य विस्तारणे सर्वं कर्मावैतते इति ।

वसिष्ठः,

पापांश्चकगते चक्रे अरिनीषस्थितेऽपि च ।

अनथाये चोपनीतः पुनः संखारमर्हति ॥ इति ।

अथ तृतीयः प्रकारः ।

तत्र जयन्तः । अशुर्वेदस्थाधीत्य च्छमेदमधेतुकामस्तैत्रेवोप-
नयनमस्त्रारवर्जं भवतीति ।

दृत्तिकारिकायाम्,

वेदान्तरमधीत्येमस्तुग्वेदं ये लधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामस्तुहरणवर्जिता ॥ इति ।

पारिजाते भगवान्,

द्वितीयमिमस्तुग्वेदमधीत्यमभिवाच्छया ।

एतद्वृष्टोक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥ इति ।

इति पुनरुपनयनचैविध्यम् ।

पुनरुपनयने विशेषमाह आश्वस्तायनः । (अ. १ क. २ २)

अथोपेतपूर्वस्य कृताङ्गतं केशवपनं भेदाजननस्तानिरुक्तं परिदानं
काञ्चनं तत्सवितुर्वृणीमहे इति साविचीमिति । अनिरुक्तं न
भवतीति । इदं सूत्रं दृत्तिकारिकाजयन्तपर्याखोचने प्रायस्तित्त-
भूतपुनरुपनयनपरमेव प्रतीयते । प्रायस्तित्तलेन पुनरुपनयनप्राप्ता-
वेवहुर्यादिति दृत्तिकृतैव व्याख्यानेऽभिधानात् । जयन्तेन च
प्रायस्तित्तनिमित्तं यस्य पुनरुपनयनं क्रियते तस्यायं विधिरुच्यते
इति उपक्रम्यैतसूत्रव्याख्यानात् ।

यदैतदुपनीतस्य प्रायस्तित्तं तदा भवेत् ।

कृताङ्गतं च वपनं भेदाजननसेव च ॥

भेदाजननसङ्घावे ब्रतचर्यां भवेदिह ।

अनुप्रवचनीयस्य तदभावे दद्यं नहि ॥

परिदानं न कार्यं स्थानिमित्तानन्तरं लिदम् ।

पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे ॥

भणितो इति विशेषो इयं समानमितरङ्गवेत् ।

इति कारिकोत्तोश्च । निमित्तानन्तरमित्युल्लः च नैमित्तिके निमित्तानन्तर्यसोचितत्वात्त्राचमूलकं “काससे” तिसूचम् । निमित्तानन्तर्यावधिवे तु जातेष्टिवदुद्गमयनादिकालोऽपेक्षणीय एवेति सूचितम् । परिदानं, कस्य ग्रन्थाचार्यसौत्रादेः परिदानाभीत्यन्तर्यामन्त्रस्तोऽन्तरणम् । भण्टितोऽचेति, प्राचिन्त्यार्थं पुनरपलयने एव नायश्चार्ण खाने एषा छम्भवति न तु तदनन्तरभाविषु ग्रन्थायज्ञादिक्षिपि तच पूर्वविहितगावचीवाधे मानाभावादिति दर्शयति ।

मातृदत्तीऽपि “न खाविचोम् वास्यति चेदि पुरस्कादुपेतो नवति अवलुप्तेतस्य हे पर्वदेत” इति सूचे प्राचिन्त्यार्थपुनरपलयनानन्तरसामविचीवाक्षाङ्क्षेन परिदानान्तरकालावधिं वदंसामित्रेव प्रकरणे परिदानसूचे पुनरपलयने परिदानाभावसूचकम् आश्वलायनसूचयंवादं वदन् आश्वलायनसूचप्राचिन्त्यभृतपुनरपलयनविविष्टत्वमेव इर्गतवाण् । तस्मिष्वे प्रकरणे तंत्रतसूचयास्याकासे अहतवार्तामेवसाऽग्निर्मैचर्यादण्डमन्त्रग्निष्ठिः पुनरपलयने इत्याह ।

इरदत्तेन अर्थोपेतपूर्वस्थेतिसूचयास्यावसरे उक्तम्, श्रेयानन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो च इमं वेदमथेतुमिच्छति तस्मोपलयने विशेषो वक्ष्यतदति । अस्मि च तदनुसारिष्णी स्मतिः पारिजाते ॥

अध्वर्यूणां सामग्रामाम् चूचनध्येतुमिच्छताम् ।

क्रिया स्वात्परिदानान्तरा दीक्षादिर्व विधीयते ॥

अग्नौदग्नश्च नेधाच्च दीक्षा च न विधीयते ।

स्वर्चमध्येतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥ इति ॥

अचाध्वयुक्तमगपहणसाथमाग्रयः । स्मवेदाध्यनाङ्गभूतसेवोप-
नयनम् आश्वलायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकं भवति । सत्यपुपनयनैक्ये
तत्तदाध्यायाध्यनाङ्गभूते एव तंस्मिंस्तत्तद्वाश्वोक्तेतिकर्त्तव्यता भवतीति
खृतिपादे न्यौथसुधायामुक्तेः । न स्मवेदिना तदध्ययनार्थं पुन-
र्बृपनयनं भवति । तेषां प्रथमोपनयनानन्तरमेव तदध्ययनस्तोचित-
लाल् । अतो इन्यवेदिनामेव स्मवेदार्थं पुनर्बृपनयेऽयं विधिरिति ।
अत एव पूर्वादाइतज्ञयन्तकारिक्योर्ज्ञवेदयहणं छतम् ।

यज्ञ तत्र हरदत्तौये च वेदान्तराध्ययनपूर्वके एव स्मवेदाध्ययने
पुनर्बृपनयनकथनं तेज युगपदनेकवेदारम्भे नोपनयनावृत्थपेचेति
स्मृतिम् । असि इन्यवेदिनां क्रमिकवेदारम्भपदो युगपत्तदारम्भ-
पदस्त् । तथा च हरिहरेण उपनयनानन्तरं वेदारम्भसमये
इत्युक्ता वेदारम्भभूताः कात्यायनोऽकाङ्क्तीर्दर्शवत्तोऽन्, यदि
स्मवेद आरम्भते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति, यदि यजुर्वेदः
आकरिक्याय स्वाहा वायवे स्वाहेति, यदि सामवेदः दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहेति, यदि अर्थर्ववेदः दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति,
यद्येकदा चर्ववेदारम्भः प्रतिवेदं वेदाङ्गतिदयं छला प्रायसित्ताङ्ग-
तीर्जुङ्गयापदिति । अतस्य युगपदनेकवेदारम्भे मण्डुपनयनेनैव सकल-
वेदाध्ययनस्तिद्विः । इत्यमभिप्रेत्योक्तम् आपस्तम्बेन पारिजाते
सर्वभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते इति । (आप.ध.प. १ स्त्र. १०)

तदयं सङ्क्षेपः । वेदान्तराध्ययनपूर्वकस्मवेदाध्ययने चिकौर्षिते
आश्वलायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकं पुनर्बृपनयनं कार्यम् । तच्चैव जय-
न्तकारिकामते इत्तद्वारणमात्रं वर्ज्यमिति विशेषः । हरदत्तमते

तु सूचोक्तसक्षमपुनरपनयनगतविशेषविग्रहं भवति । स्मृतिमते
तु हीचा ऽपि वैकस्तिकीति ।

द्वितीयपुनरपनयननिमित्ते लविष्टतमुपनयनं कार्यम् । गार्ह-
पत्याधानाद्याकृ सूर्योदये ऽविष्टताधानवत् । तच पुनरपनयने क्षचि-
दपि यन्मे विशेषानुकृः । अथोपेतपूर्वस्येति सूचस्य तत्प्रदर्शनेत् ।

प्रायस्थितभूतपुनरपनयने द्रुक्वचनेभ्योऽनेकविशेषावगतेस्यप्रयोगो
स्थित्यते । तच यत्र प्रायस्थितान्तरसहितं विहितं तच पर्षदुपदिष्ट-
विधिना तत्रायस्थितं छला कार्यम् । अथोऽन्नीचौरपानादौ । यत्र
जातकर्मादिसंखारान्तरसहितं विहितं तच निमित्तानन्तरकरणपते
पुष्टनचनाद्यनासोर्यं पर्षदुपदेशेन चौक्षान्तसंखाराण् छला कार्यम् ।
अन्यथोचितनचनाद्यावश्यकम् । कर्ता च पितृसत्त्वे स एव । तदभावे
पितृब्यादिः सपिष्ठः । तदभावे यः कस्तित् ब्राह्मणः । पुनरपनयनं
यत्र चिकीर्षितं तत्त्वैव देशे जातकर्मादयः कार्याः ।

अस्य छत्रौर्ध्वदेहिकस्य पुनः संखारसिद्धिदारा श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं जातकर्मादौन्युपनयनान्तानि कर्मणि करिष्ये इति
सङ्क्षेपस्त्वय सर्वेद्देशेन सङ्क्षेपस्त्विवाचनादि । अमश्रुवपनानन्तरं चौक्षे
केशवपनमिति विशेषो महावयसः । विवाहसङ्कल्पं तदर्थं स्वस्त्विवाच-
नादिकन्तु स्वयमेव पृथक्कुर्यात् । एवं निमित्तान्तरेऽपि सङ्कल्प
जडः । यत्र तु पुनरपनयनमाचं प्रायस्थितलेन विहितं तच पर्ष
दुपदिष्टविधिना तदेव कार्यम् । तत्त्वाचार्यः छच्छ्रुत्यं द्वादशसङ्कल्पं
तत्पवितुर्णैमहे इत्यस्या जपञ्च कुर्वीत । संखार्यो निमित्तानन्त-
रोपनयने न प्रायस्थितं छच्छ्रुत्यात्मकं कुर्यात् । कासान्तरोपनयने
लवश्यं कुर्यात् ।

ततो यामालाच्चासुदीचां वा दिग्भि गत्वा थत्र यामपश्चूनां
शब्दो न श्रूयते ताहृश्चदेशं मार्जनोपलेपनाभां शोधयित्वा तत्र
छतनित्य आचार्यः स्खद्चिणतः संखार्थमुपवेश्यास्य प्रत्यन्देशे
गमनजनितदेशनिरासेन पुनःसंखारण्डिद्विदारा श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं पुनरूपनयनं करिष्ये इत्येवं तत्त्विभिन्नानुसारिसङ्कल्पं
हृत्वा तदङ्गभूतेत्यादिसङ्कल्पपूर्वकमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनान्तं हृत्वा
खस्तिवाचने ऽग्निः प्रीयतामिति विशेषमुक्ता हृतमङ्गलस्त्रानं संखार्थं
भोजयित्वा वपनपञ्चे सङ्कल्पपूर्वकं वपनस्त्रानं कारयित्वा उन्था-
उकारयित्वा नित्योपनयनवदन्वाधानालाकृ तत्त्वं हृत्वा अस्य प्राय-
स्चित्तार्थं पुनरूपनयनहोमे देवतापरियहर्थमन्वाधानं करिष्ये ।
अस्मिन्नाच्चाहिते ऽग्नावादित्यादिपाचप्रोक्षणादीनि नित्यवल्कुर्यात् ।

ततो ब्रह्माण्डमुपवेश्य प्रणीताप्रणायनाद्याच्चसंखारान्तं हृत्वा
वासोऽविनधारणपञ्चे नित्यवस्तुमन्तं धारणं तथोः कुर्यात् । तदभाव-
पञ्चे पूर्वमेव कुमारेण परिहितवस्त्रेण भवितव्यम् । ततो ब्रह्म-
चारिणः पुनरूपनयने तु वस्त्रादि नित्यं ततो यज्ञोपवीतधारणादि
आदित्यवक्षणान्तं नित्यवल्कुर्यात् ।

ततो युवा सुवासा इत्येतन्नकप्रद्चिणावर्त्तनादि वाससा
पाणिभ्यान्तदङ्गस्त्रियहणान्तं कुर्यात् । तच्चेत्यं युवेत्यर्थं संखार्थं
प्रद्चिणमावर्त्य उत्तरेण तस्यांशयोः पाणी गमयित्वा एवन्द्चिणभागं
निनयेत् । ततः संखार्थोऽग्निकार्थमुपनयनवल्कुर्यात् । ततो ऽग्निः
पश्चिमतः प्रत्यक्षुख आचार्यपादावुपसंगङ्ग अधीर्हि भोः साविचौ-
मिति श्रुत्वा भो अनुब्रूहीति वदेत् । तत आचार्यः प्रणवव्याहृती-

वाम्बादिश्चरणमे तत्पवितुरित्यस्य आवाशः चविता उन्नेषुप्
युनवपनवने विविधोगः । प्रथमं पादशः स्वच्छुक्ता वाचयेत् ।
ततो उद्दर्शगः । ततः सर्वाम् । ततो मम ग्रते इत्यगेन संख्यार्थहदि
ज्ञान्याज्ञुक्तिपाणिं निधाव ततो लेखलादण्डानपर्ये चमन्त्रकं तदाकं
कृत्वा अन्वग्रा लक्ष्यता ब्रह्मार्थमादिश्चेत् । यदि ब्रह्मारिषी इष-
मापितवेदस्य मुनवपनवनं तदा चित्यवत् । अन्वस्तु तादृग्ग्रस्य
मुनवपनवने तु अपोग्रामकर्म कुरु दिवा मा स्वास्त्रीर्वदमधीक्षेति ।
समापितवेदस्य तु स्वास्त्रीरित्यन्तमेव । ततः लिष्टलादिश्चमधेष्ठ
समापयेत् । लेधाजननकरणपर्ये तत्पर्यन्तमधिं रक्षेत् ब्रतचर्याद्यस्य
कुर्यात् । उपवश्यगदिने भित्तायाश्चनपूर्वकमनुप्रवचनौयस्तु । तत्र
जात्यश्चाः स्वाने तत्पवितुर्वृष्णीमहे इत्येतां पठिला दितीयामाङ्गतिं
उड्यात् । उपवश्यादि नित्यश्यागः ।

यद्यसम्प्रपितवेदस्य मुनवपनवनं तदा वेदसमाज्ञिवाच्चनं कुर्या-
त्वान्वयत्वा । ततस्त्रिराचं दादग्नराचमध्यं वा ब्रतचर्यार्थां कृतादां
लेधाकर्तव्यम् । तत्र यदि मुनवपनीतो लेखलादीयि व्युदस्यान्याचि
धारयेत् । अन्वस्तु मुनवपनीतो योऽपिष्ठतमेखलादि: स व्युदस्य
जानकानि धारयेत् । अस्मिन्नाश्रमे मुनवपनवनं प्राप्तं तदाच्चमध्यमान्
कुर्यात् । अत्र तु मुनवपनवयवाचकरमात्रमान्तरक्षीकारः श्रूयते,
अथा “स्वावोदहेत् ततो भार्या”मित्यादौ तत्र लेखलादीनि व्युदस्य
मुनवशानि धारयिला ब्रह्मारिषितचर्याद्युक्तिकालेव समाप्त विभि-
लाऽप्रमान्तरं स्त्रीकुर्यात् । अयं बहूचानां मुनःसंख्यारोऽभिहितः ।

अथ यजुःशाखिनामुच्चते ।

तत्र बौधायनः ।

अथोपनीतस्य ब्रत्यानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुज्ञीतान्यच
पितॄज्येष्ठाभ्यां न स्तिथा सह भुज्ञीत मधुमांसं आदूसूतकाष्मनि-
र्देशाइसन्विनीकौरं छत्राकनिर्यासौ विलयनं गणाङ्गं गणिकाङ्गमित्ये-
तेषु पुनःसंखारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथायुदाहरन्ति ।

सुराङ्गं चिन्मुखौवीरमवन्तौ दक्षिणापथम् ।

एतानि ब्राह्मणो गता पुनःसंखारमर्हति ॥

अथ पुनःसंखारं व्याख्यात्वामो देववज्ञनोऽस्त्रेषु न प्रभृत्या
ऽग्निसुखात्त्वा पालाश्चैत् समिधमाज्येनाह्वा अभ्याधाय वाच्यति
“पुनस्त्वादित्याहद्वा ० कामाः” खाहेत्यथ ब्रत्यप्रायस्त्रिते जुहोति
व्याख्यात्वामिन्द्राभृत् ० पुनरग्निस्त्रुतदात् ० इति दाभ्यामथ पक्षा-
च्छुहोति सप्तमे अग्ने द्वितेन खाहेत्यथाज्याङ्गतौ रूपजुहोति चेन देवाः
यविचेषेति तिष्ठभिरत्नच्छन्दसं स्तिष्ठत्वप्रभृति चिद्गमाधेनुवर-
प्रदानात् अथापर आपरिधानात्त्वा पालाश्चैत् समिधमाधायाथो
ब्रत्यप्रायस्त्रिते जुहोति अथ व्याहृतौ जुहोति अथापरो ब्राह्मणवच-
नादेव चाविच्या ग्रत्तत्वो द्वितमभिमन्त्र्य प्रायश छतप्रायस्त्रितो
भवति गुरोर्वा ऽयुच्छिष्टं भुज्ञीताथायुदाहरन्ति वपनं दक्षिणादानं
मेष्वसादण्डमजिनं भैच्चर्या ब्रतानि चेत्येतानि निवर्त्तन्ते पुनः
संखारकर्मणीत्येतेन पुनः संखारा व्याख्याता इति । अत्र शक्ता-
शक्तभेदेन गृहस्त्रुत्यव्यवस्था बोधा ।

इति पुनःसंस्कारविधिः ।
षण्डादीनामुपनयनमाह,
बौधायनः ।

अथ षण्डवधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम च तुर्याथाकामौ
स्यात्पुण्डे नच्चे ब्राह्मणाद्वोजयिला ॥५॥ शिष्ठो वाचयिला केशानोप्य
स्त्रातं इुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजन-
सुदानयत्यथ देवयजनोऽस्त्रेषु न प्रभृत्याऽग्निसुखात्कृता याज्ञिकौं समि-
धमाद्येनाङ्गा दृष्टीमभ्याधापयति दृष्टीमभ्यानमास्यापयति यथा-
स्याभं दृष्टीं वासः परिधापयति दृष्टीं सेषु चां मन्त्रवद्यन्ति
दृष्टीमजिनं प्रतिसुम्भवति दृष्टीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य
वृत्तस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन्भूतं च भवं
चेत्यथैनं देवताभ्यः परिदधाति देवेभ्यस्त्रेत्यैनमुपनयति देवस्य
लेति सर्वं नामयश्चावर्जमाचार्य एव पक्षान् जुहोति तस्वित्वरेष्य-
मिति अथाज्याङ्गतौ रूपजुहोति चेत्रियै ला निर्वृत्यै लेति षड्भि-
व्यां इति भिरथायेणाग्निं याज्ञिकस्य वृत्तस्य पर्णेषु ऊतशेषं निदधा-
तौति तत् पुरस्ताद्वास्यात्तम् । अथ पक्षादुपादाय प्राप्नाति सर्वा-
न्मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्येके ॥६॥ जड़कौबव्यस्त्रनिव्याधितो नात्तही-
नाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्चिकुष्ठिजङ्गरोगिणस्यैतेन व्याख्या-
ता इत्येके इति ।

इति षण्डादीनामुपनयनविधिः ।
अथ पुनर्वहूपनयनसंशयनिरासार्थं व्रतवन्ये नक्षत्र-
निर्णयः क्रियते ।

तत्र तावज्ज्योतिर्विदामभिमतमुच्यते । तथाहि अथोपनयने न-
क्षत्रनिर्णयमाह,

गुरुः ।

चित्तून्तरेषु रोहिणां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
लाङ्गे सौम्ये पुनर्वस्त्रोहत्तमं श्लौपनायनम् ॥
वारणे वैष्णवे पुष्टे वायवे पौष्णभे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूकं मध्यमलं चतुर्मुखैः ॥
ग्रेषेषु वर्जयेद्विदान्दिजानामौपनायनम् । इति ।

वसिष्ठो ऽपि ।

हस्तचये च अवण्डये च धात्रदये त्रुत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णदये चादितिभद्रये च शस्त्रं दिजानां खलु मौञ्चिकर्म । इति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुचये हस्तचयर्चित्तरात्रये ।
धात्रदयादितीज्यान्यहस्तर्च्छ्वैपनायनम् ॥ इति ।
एवं द्वहस्पत्यादिसंहितावाक्येषु चैवर्णिकानां पुनर्वस्त्रोहप-
नयनमुक्तं ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं राजमार्त्तण्डे क्वचि-
हस्यमानम्,

चन्द्रतारानुकूल्येऽपि यहाव्येषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

इति वस्त्रं बङ्गुष्वचनविरोधादुपनयनविषये हेमाद्रि-
मद्नरत्रादिप्राचीननिबन्धकारैर्नवैनैश्च प्रतापमार्त्तण्डमुहृत्त-

चिन्तामणिप्रभृतिभौ राजमात्तेष्ठीयवचनानि सिखद्विरप्य-
सिखनाथं निर्मलं केनचित् चिभमिति गम्यते ।

माघषद्वे सितारेज्यवुधे पौष्णशुतिदये ।

इस्तचये धात्रवट्सु ब्राह्मणस्तोपनायनम् ॥

इति तदचनविरह्यार्थं क्लेश । तेनानिषिद्धं पुनर्वस्तोरुपनयन-
मन्यगच्छवद्ववत्येव । समूलं मला निषेधं परिपालयन्तो ब्राह्मणानां
पुनर्वस्तोरुपनयनं नेति ये वदन्ति तत्त्वेषामज्ञानविषयसितमिति
सुनीश्वरज्योतिर्विकल्पाभृतय आङ्गः । यजुःशास्त्रिः श्रीधरदीक्षिता
अथेवम् ।

अथ प्रतवन्धे नक्षात्राह,

वसिष्ठः ।

इस्तचये च श्रवणचये च धात्रदये शुक्तरमैचमेषु ।

पौष्णदये चादितिभद्रदये च शक्तं द्विजानां खलु मौञ्ज्जिकर्म ॥

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुचये इस्तचयर्जुन्तराचये ।

धात्रदयादितीज्याक्ष्यहस्तर्ज्यौपनायनम् ॥

निर्णयसिन्धौ नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कचयान्येज्यचन्द्रादित्युक्तराणि च ।

विष्णुचयाश्विमित्राङ्गयोनिभान्युपनायने ॥

तत्रैव दृहस्पतिः ।

चिष्ठून्तरेषु रोहिणां इत्ते मैत्रे च वास्तवे ।

त्वाङ्गे सौम्ये पुनर्वस्तोरुत्तमं द्वौपनायनम् ॥

पुनर्वसुनिषेधमात्,
राजमात्तराङ्गः ।

चन्द्रतागनुकूलेषु यहाव्देषु इुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संखारमर्हति ॥

अस्य मानुषलात् आर्षैः कश्यपवसिष्ठनारदद्वृहस्पतिप्रसुख-
संहितादिभिर्विरोधाद्वर्जलम् । यतः आर्षानार्षविरोधे आर्ष
बलवत् । अथ यथाकथंचिङ्गतिश्चिन्ननौयेति चेत्तर्चिं देशाचारतो
यवस्था । इमं निषेधं प्राच्या एव आद्रियन्ते न तु दाच्चिणात्याः ।
ते तु आर्षवचनबलात् पुनर्वसुरूपनयनं कारथन्ति । यतः,

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बस्त्रौयस्त्री ।
श्रुतिद्वैधन्तु यच्च स्वात्मज धर्मावुभौ सृतौ ॥

इति न्यायादित्यलं विस्तरेणेति । तत्र ब्राह्मणादीनां व्रतवन्ये
भवतौति पार्थपुरनिवासिकृष्णज्योतिर्वित्समात्या हरिहरज्योतिर्वि-
समात्या च रामज्योतिर्वित्यौचदिवाकरज्योतिर्विप्रसृतय आङ्गः ।
अष्टोपनयने नक्षत्रादि विचार्यते ।

इस्तत्रये च अवण्णये च धात्रदये शुक्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णदये चादितिभदये च शस्त्रं द्विजानां खलु मौञ्चिकर्म ॥

जगन्मो हनसंज्ञकज्योतिर्निवन्ये गुरुः ।

चिष्ठून्तरेषु रोहिणां इत्ते मैत्रे च वासवे ।

लाङ्गो शौम्ये पुनर्वसुरूपनायनम् ॥

वाहणे वेष्णवे पुष्टे वायवे पौष्णभे तथा ।
अश्चिन्यां षट्सु भेषूकं मध्यमलं चतुर्मुखेः ॥
शेषेषु वर्जयेद्दिदान्दिजानामौपनायनम् ।

तचैव नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कचयाक्षेयचक्रादित्युत्तराणि च ।
विषुचयाश्चिमिचाङ्गयोनिभान्युपनायने ॥

तचैव वसिष्ठः ।

उत्तरासु तिष्ठूपनायनं हस्तमैत्यृगरोहिणीव्यपि ।
लाङ्गूलपुष्पुनर्वसुव्यपि श्रेष्ठमण्डुभभागे विधौ ॥
दस्तपुव्यवसुवाहणानिष्ठश्रोत्त्वेष्व्यपि बटोत्र्वतं विधौ ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु ॥
उक्तेष्वेतेषु चक्षेषु शुभाशेषूपनायनम् ।
कुर्वीत शुभकामस्तु नैव कूरांशकेषु तु ॥

इति जगन्मोहनादौ राजमात्तैरुद्वचनान्यन्यान्यपि लिखि-
तानि परन्तु पुनर्वसुनिषेधकं वचनं न लिखितम् । कल्याणकल्प-
द्रुमास्थञ्चोतिर्निवन्धे तु वेदपरत्वे नन्दचाणां विशेषो ऽभिहितः ।

ज्योतिस्सागरे ।

मूले हस्तचये सर्पे शैवे पूर्वाचये श्रुतौ ।
स्त्रम्बेदाध्यायिनां कार्यं सेखलाबन्धनं वुद्धैः ॥
पुष्टे पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवभेषु च शस्त्रं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥

पुष्टवासवहस्ताश्चिग्निकर्णेन्नरात्रयम् ।

प्रश्नस्तम्भेखस्तावन्धे बटूना सामगायिनाम् ॥

मृगमैत्राश्चिनीहस्तचितयादितिवासवाः ।

अथर्वशाखिनां शक्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

अन्यत्रापि बहूनि वचनानि मौञ्जीवन्धे पूर्वार्थकान्येवोक्तानि
पुनर्वसुनिषेधकं वचनं राजमार्तण्डीयत्वेन केनचिल्लिखितम् ।

चन्द्रतारानुकूलेषु यहाव्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसुष्टुतो विप्रः पुनः संखारमर्हति ॥

इदं वचनं हेमाद्रिमद्नरतादिप्राचीननिवन्धकारैरूपनयन-
विषये राजमार्तण्डीयवचनान्यन्यानि लिखित्वा पि न लिखितम् ।
नवैनैरपि मुहूर्तचिन्तामणिप्रतापमार्तण्डादिभिर्लिखित-
मतो निर्मूलम् । समूलते तु वेदपरत्वेनोक्तवचनेषु चृत्वेदिनां
पुनर्वस्त्रोरनुकूलादृग्वेदित्राह्मणविषयम् । मुहूर्तमालायामपीत्य-
सेव व्यवस्थापितमित्यन्ये ज्योतिर्विद् आङ्गः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र तावत् वर्सिष्ठः ।

हस्तत्रये च अवणत्रये च धात्रद्रये त्रुत्तरमैत्रभेषु ।

पौष्णद्रये चादितिभद्रये च शस्त्रं द्विजानाह्म्न्यलु मौञ्ज्ञिकर्म ॥

उत्तरासु तिस्त्रूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।

लाङ्गूलपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमण्डुभभागगे विधौ ॥

दस्त्रपुष्टवस्त्राहणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्ततं विधौ ।

ग्रोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु ॥ इति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुचये हस्ताचयर्हेषु चराचये ।

धावदयादितीज्यामयदस्त्वर्हेषु पनायनम् ॥

गुरुरपि ।

चिष्ठूनरेषु रोहिणां हस्ते मैत्रे च वासवे ।

ताङ्गे सौम्ये पुनर्वस्त्रोहत्तमं स्मौपनायनम् ॥

वाहणे वैष्णवे पुष्ये वायस्ये पौष्णभे तथा ।

अश्विन्या पट्टसु भेषूकं मध्यमलस्तुर्सुखैः ॥

शेषेषु वर्जयेद्दिवान्दिजानामौपनायनम् ।

ताव्येवाह ।

क्षत्तिकाभरणीमूसव्येष्टाद्वासु विशाखयोः ।

पूर्वाचये च सार्पर्चे न कुर्यादौपनायनम् इति ॥

चकारामधावाम् ।

नारदोऽपि ।

अष्टान्यकर्त्तयामये ज्यचक्षादित्युक्तराणि च ।

विष्णुचयाश्चिमिचाङ्गयोनिभान्युपनायने ॥ इति ।

मृगवादिप्रोक्तमन्तचाणि तु कल्याणकल्पद्रुमाख्ये ज्योतिनिवन्ये ज्योतिः सागरस्थलेनोदाहतानि ।

मूले हस्ताचये सार्पे शैवे पूर्वाचये श्रुतौ ।

स्त्रम्बेदाञ्चायिनाङ्गार्ये भेषलाबन्धनं वुधैः ॥

पुष्ये पुनर्वस्त्रै पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।

श्रुतभेषु च शस्त्रं स्थाद्यञ्जुषां ब्रतवन्धनम् ॥

पुर्वासवहस्ताश्चिद्विकर्णं त्तराचयम् ।

प्रश्लं भेष्मावन्धे बटूना सामग्र्यिनाम् ॥

मृगमैचाश्चिनौहस्तचित्यादितिवासवाः ।

अथर्वग्राखिनां ग्रहो भगणोऽयं ब्रतार्पणे ॥ इति ।

मुहूर्तमालायामपि ।

माघद्वं चितारेज्यवुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।

हस्तचये धात्रष्टसु ब्राह्मणस्यौपनायनम् ॥ इति ।

पुनर्वसुमंगाहकपौरुषाधुनिकनिवन्धवचनानि तु अनतिप्रथोजन-
कलान्वेह क्षितितानि । अत्र च वासिष्ठादिवाक्येभ्यः प्रतीयमानेन
गुह्यवाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन ब्राह्मणोपनयने स्पष्ट एव
षोडशर्चनियमः । परन्तु ततो त्तममध्यमत्वोक्तेक्षारतस्यमवधेयम् ।
यत्तु वासिष्ठादौ दिजपदस्य चैवर्णिकसामान्यार्थेन वासिष्ठा-
दीनां प्राशस्यपरलभिति । तत्र । तथा सति गुह्यवचनस्यनिषेधस्य
चैवर्णिकपरलापत्या वेदपरवाक्योक्तावशिष्टपञ्चानां निर्विषयलस्य
वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गेन दिजपदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात् ।
यत्तु ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं वचनम्,—

दाजमार्तण्डे,—

चन्द्रतारानुकूले ऽपि यहस्तेषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संखारमर्हति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

चाहस्युग्मि मले मायि शूद्रत्वमधिगच्छति ।

पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संखारमर्हति ॥ इति ।

तसंहितायन्वेष्वदर्गनात्पुर्वमूपनयनाचारात्पूर्वोक्तमुद्भूतमाला-
वचनविरोधाच्च मानुषलाज्जिमूलमेवेति सकलज्ञोतिर्विदः । अथ यथा-
कथंचिद्वितिस्थित्तनीयेति चेत्तर्हि वेषामुक्तवेदविशेषपरवाक्षेषु पुन-
र्वस्तुनभिधानं तत्परो इयं निषेधः नादितौ चेत्यादिदौपिकाल-
निषेधोऽपि तद्विषय एव । केचिच्चु समूललेऽपि नायं ब्रतवन्यनिषेधः ।
अपि तु केनचिच्छिमित्तेन पुनःसंखारप्रसन्नौ पुनर्वसाविति तदर्थः ।
न च विप्रः ज्ञात इत्यस्य पूर्वार्द्धस्य चानन्वयापत्तिः । चक्रतारात्मानु-
द्गुल्मेऽपि संखातो विप्रः पुनर्वसौ पुनः संखारमर्हतौति तदर्थात् ।
कष्टान्वयादेशादूषणलादित्याङ्गः ।

अन्ये द्रुक्वचनस्य समूलले पुनर्वसौ दाच्छिणात्यानामुपनयन-
चारात्माच्यानां चानाचारात् देशाचारतो व्यवस्था ।

मृत्तिर्देधे तु विषयः कम्पनीयः पृथक् पृथक् ।

इति न्यायात् ।

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।
लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति वचनाचेत्याङ्गः ।

अपरे तु उक्तनिषेधस्य विप्रपरत्वे पूर्वोक्तादोषाद् विप्रपरत्वमाङ्गः ।
इत्यं च चक्रियविशेषोद्दाविंशतौ ब्राह्मणानां षोडशसु भेषु वेदपरवच-
नैर्यथायथमुपनयनम् । इदम्ब सर्वं वचनप्रामाण्येऽन्यथा तु न चाशक्ता-
न चोक्तरमिति दिक् इत्यन्ये ज्योतिर्विद आङ्गः । राजमार्त्तण्ड-

इतोपवदनप्रकरणे विप्रस्य पुनर्वसुनिषेध उक्तः सद्गतारात्मकूले-
विति । तच केचिदेतद्दचनस्यान्यथाऽर्थं कुर्वन्ति । पुनःसंस्कारे प्राप्ते
पुनर्वसुनक्षत्रं प्रश्नस्तमिति । एवं चेत्पूर्वार्द्धमन्तिं स्यादिति विप्रस्यैवायं
निषेधो नेतरेषामिति निर्णीतमन्यैक्षदयुक्तं, यत आब्रह्मादि-
विनिःसृतगन्यविस्तरदृशां चिस्तभज्योतिःशास्त्रन्यायादिशास्त्रविदां
श्रीवराहमिहिराचार्यादीनां हेमाद्रिदिनिवन्धकाराणां च
गन्धेषु आर्षगन्येष्वपि पुनर्वसुनिषेधो न दृश्यते ।

तथाच गुरुः ।

चिषून्तरेष्वित्यादि द्विजातेष्वपनायनमित्यन्तम् ।

वसिष्ठोपि । उत्तरासु ० भानि लिति ।

नारदो ऽपि । श्रेष्ठान्यर्का ० भान्युपनायने इति । अन्यान्यप्यार्ष-
वाक्यानि विप्रादेष्वपनयने बोधानि । तथा मातुषयन्येष्वपि । तच
तावस्यांवस्तुराचार्यैः श्रीगणेशदैवज्ञैः खक्षतगन्ये सुहर्त्ततत्त्वाख्ये
वेदशास्त्रापरत्वेनोपनयने लिखितानि नक्षत्राणि ।

च्छमित्याहौशपूर्विवरुणचरभचिप्रमैचैर्यजुर्वित् ।

श्रौवाद्यैत्यैर्विमित्याङ्गजनिभिरपरो ऽन्यस्तु तैर्व्युत्तरैश्च ॥

खास्त्रामे ऽग्नीच्छ्राधाऽम्बुपवमपिदतो ऽन्येषु सर्वे । इति ।

एवच्छेषु सक्षतगन्येषु तस्मिषेधाभावात् पूर्वोक्तद्दचनस्य मूलं
सूम्यम् । न हि तदनुरोधेनानेकसृतिवाक्यानामपलापः कर्तुमुचितः ।
वाणिपि चत्तियपरता तेषां सुवचा । ब्राह्मणस्यैपनायनमित्येवं वाक्या-
नामपि सत्त्वात् । यन्यान्तरे चतुर्थचरणे तथा पाठस्यापि दर्शनाच्च ।
एवं सति तस्मिषेधवाक्यं दत्तजलाच्छस्त्रिरेव स्यात् । नन्देवं दीपिका-

कारेणान्वेरपि आधुनिकग्रन्थकारैः कथं तक्षिषेधो स्थिति इति चेत्त । तद्वचनविशासेनैवोपमयनप्रकरणे त्याज्यपदार्थेभ्वदितेरपि प्रज्ञेपस्थान्वपरम्परान्यायेन तैः करणात् । किञ्चोपमयने पुनर्वसुस्तुत्वस्य फलाधिक्यमपि स्मर्यते ।

तथाच नारदः ।

इत्यभांश्चकगते चक्रे ब्रतौ विद्याविग्नारदः ।

पापांश्चगे खांश्चगे वा दरिद्रो नित्यदुःखितः ॥

अवणादितिनक्षेत्रे कक्षांश्चस्त्रे निश्चाकरे ।

तदा ब्रतौ वेदग्रास्त्रधनधान्यस्तृद्विमान् ॥ इति ।

न च सकलवचनानुरोधेन यहाव्येष्टिभेष्टपौति पाठान्तरं कल्पयम्, तथा सति उपमयनसंखारानन्तरं पुनः संखारं नामान्य-संखारं पुनर्यज्ञादिरूपसंखारमईति लभते इत्यर्थं इति वाच्यम् ।

योतिःशास्त्रे पाठान्तरकल्पनेनार्थान्तरकल्पनस्थान्याव्यत्वात् ।
तथाचोक्तम्,

वराहमिहिराचार्यैः ।

च्यौतिषमागमसिद्धं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् ।

स्त्रयमेव विकल्पयितुं किन्तु बद्धमां मतं वल्ले ॥ इति ।

तस्मात्प्राचीनपाठस्य अथाकथस्त्रिङ्गतस्त्रिन्या स्त्रयं नान्यथयितव्यम् । सा चेत्यं, देशाचारतो व्यवस्थेति । अथमेव समौचीनः पन्थास्त्रदध्यमन्त तात्पर्यार्थः । यैस्तक्षिषेधवचनं परिपाल्यते प्राचीस्त्रैरेव स्त्रदेशे तदृचं तत्र त्याज्यम् । अन्येष्टु वेदग्रास्त्रधनधान्यस्तृद्विमिष्टद्विरवश्चमादरणीयमिति ।

तथाचोक्तं श्रीपतिदैवज्ञैः ।

शास्त्रस्त्रह्यं बहवोऽपि बुधा वदन्ति यच्चातुमतं हितं नः ।

देवां गतोऽयेकविष्णोचनामां निमील्य नेत्रं निवसेनामौषी ॥

दत्यस्तमिति विद्वस्त्व्योतिर्विष्टभृतय आङ्गः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र मूले हस्तचये ब्रतार्पणे इति कल्याणकल्पद्रुमाख्य-
ओतिर्निवन्धे ज्योतिःसागरस्त्वलेनोदाहतानि अन्यानि च स्त्रमि-
ला हीश्वयुक्तरैश्चेत्यादौनि मुहूर्त्ततत्त्वादिसंग्रहीतानि वचनान्या-
क्षोच्य रचितोऽयं सङ्ग्रहः ।

चिप्रभ्रुवा हितरमूलमृदुचिपूर्वा-

रौद्रे उक्तविद्वस्तितेन्दुदिने ब्रतं सत् । इति ।

अस्य च चिप्रेषु हस्ताश्विपुष्टेषु भ्रुवेषु रोहिष्युक्तरोक्तराषाढो-
क्तरभाद्रपदाभिधेषु अहावास्तेषायां चरेषु अवणधनिष्ठाशततारा-
पुनर्वसुखात्यभिधेषु मूले मृदुषु मृगरेवतीचित्रानुराधासु चिपूर्वसु
पूर्वापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाभिधेषु रौद्रे आद्रायां च ब्रतं सत् शुभ-
मित्यर्थः । न चोदाहतेषु ज्योतिःसागरस्त्वचनेषु शतभिषजो-
ऽनुपलभेमुहूर्त्ततत्त्वसङ्ग्रहे विवरणेति पर्युदासाच्च कथमच तत्सङ्ग्रह
इति वाच्यम् । अव्यवधानेनोदाहरिष्यमाणेषु हस्तचये च अवणचये
चेत्यादिषु वासिष्ठादिवचनेषु तत्सङ्ग्रहात् । मुहूर्त्ततत्त्वौयनिषेधस्य
स्त्रमेदिमाचपरत्वादस्य च सङ्ग्रहस्य साधारणत्वात् । न च तथाऽपि
श्रीपतिराजमार्तण्डादिभिः

अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते खात्यां च शाकभे ।

स्त्यादिना

हस्ताचये दैत्यरिपुचये च शाकेन्दुपुष्टाश्विनरेवतीषु ।

स्त्यादिना च शाकस्य श्वेषाभिधस्यापि सङ्घाशदिह न्यूनता
शक्ष्या । संहितास्त्रदर्शनेन सन्दिग्धमूलतया मुद्दर्ततस्याद्यसङ्गृहीत-
तया च न्यूनताशङ्काऽनुपपत्तेः । उक्तं च,—

प्राणापत्यादिष्ठूर्चं भगवांदिषु पञ्चम ।

मूलादिदशके चैव समैचे ब्रतवन्धनम् ॥ इति ।

तथाच सिद्धं द्वाविंशतिभेषु स्मेदाद्यथायिनां वेदपरवचनैर्यथा-
यथं सुख्य उपनय इति । अत्र ब्राह्मणानां नियममाह,

वसिष्ठः । हस्ताचये ० भानि लिति ।

कश्यपोऽपि ।

मैचे विष्णुचये उपनयनमिति । जगन्मोहने

गुरुरपि । चिषून्तरेषु औपनायनमिति ।

नारदोऽपि । श्वेषान्यर्क० न्युपनायने इति ।

अन्यथापि ।

हस्ताचयश्विवासार्पश्विवर्चपूर्वा-

मूलेषु बङ्गचबटूपनयः प्रश्नस्तः ।

पुष्टादितिद्रुहिणपौष्णश्वशाङ्गसूर्य-

मैचोन्तरासु यजुषां रशनानिवन्धः ॥

पुष्योन्तराश्विश्विवासवकर्णहस्तै-

र्विद्यार्थिनो ब्रतविधिः खलु सामग्रानाम् ।

स्वगाश्विमैचादितिवासवेषु

करे शुभेऽर्थविदां प्रदिष्टः ॥ इति ।

अत्र च वासिष्ठे द्विजग्रहणाद् गुरुवाक्ये च द्विजानामन्यवर्जना-
न्नारदेन शोकानां श्रेष्ठत्वोक्तेरितरेषां निन्दावगमात्तदाच्चिप्तेन गुरु-
वाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन विप्रोपनयने स्पष्ट एव शोडशर्ष-
निषेधः । परन्तु तचोत्तममध्यमत्वोक्तेस्तारतम्यमवधेयम् । यत्तु
वासिष्ठे द्विजपदस्य चैवर्णिकसामान्यार्थलेन वासिष्ठस्य प्राग्रस्य-
परत्वं वचनान्तरेण तु तेष्वपि तारतम्यमित्याङ्गः । तत्र । गुरु-
वाक्यस्यनिषेधस्य चैवर्णिकपरत्वे उवशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य
वैकस्त्रियकलस्य वा प्रसङ्गात् । तदेकवाक्यतया वसिष्ठवाक्यस्यद्विज
पदस्य ब्राह्मणार्थलावधारणात् । तस्मादुक्त एवार्थी वाक्यानामिति
सिद्धम् । अत्र विप्रोपनयने पुनर्वसुनिषेधो राजमार्त्तिष्ठे चक्र-
तारातुकूले उपीति । तुकूलेभिति पाठान्तरम् ।

अन्यत्रापि ।

अहस्तु ग्रिमले इति । इह वाक्यदयं संहितायन्त्रेष्वदर्शनाभ्याद्रि-
यन्ते ज्योतिर्विदः । आचरन्ति च पुनर्वसुरपनयनम् । समूलत्वं
तु उदाहृतेषु वेदविशेषपरवाक्येषु येषां पुनर्वसुरनभिधानं तत्परो
इयं निषेधः ।

केचित्तु यदि संख्यतो विप्रः पुनः संख्यारम्भति तदा पुनर्वसा-
विति वदन्ति । नायं निषेधो उपि तु चतुष्कापालावचैमित्तिकः पुनः
संख्यारविधिरित्यथाङ्गः । इत्येष्व चत्तियविशेषोद्दर्शविंश्टिभेषु यथा-
यर्थं अवस्था ब्राह्मणानान्तु शोडशसु चक्ष्यामाभ्यायिब्राह्मणानां
पुनर्वसुनिषेधो नैमित्तिकविधानं वा वचनप्रामाण्ये उन्धाता तु न
चाशङ्का न चोत्तरमिति दिग्गित्यपरे ज्योतिर्विद आङ्गः ।

अथ धर्मशास्त्रज्ञाभिमतमुच्यते ।

तत्र केचित् । गुर्वादिवाक्येनाविशेषेण स्वभेदादिवेदविद्वाज्ञात्माचस्य पुनर्वस्तोहपमयनप्राप्तौ विशेषतो वेदभेदात् अवस्थोन्नायोतिनिवन्धे । मूले हस्तचये ब्रतार्पणे इति । अतस्य यजुरधर्ववेदिविप्रविशेषविषयलेन पुनर्वसुव्यवस्थायां राजमार्त्तण्डौयं चक्रतारेति । तस्मिषेधवाक्यम् चक्रामवेदिविप्रगोचरमिति न कोऽपि विरोधः वस्तुतस्वेतत्तत्त्वं प्राच्यानामुपनयनाचरणाचारनिवन्धनमिति धर्मशास्त्रज्ञा आङ्गः ।

अथोपनयने नम्भचाणि ।

हेमाद्रौ स्मृतिचन्द्रिकायां च व्योतिःशास्त्रे ।
हस्तचये पुष्टधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्चिसौम्यादितिविष्णुभेषु ।
ग्रस्ते तिथौ चक्रवल्लेन युक्ते कार्यैँ द्विजानां ब्रतवन्धमोच्चौ ॥
पौष्णं रेवती । सौम्यं मृगः । अदितिभं पुनर्वसुः । अत्र
दशोपादानं ब्रतविसर्गसाधारण्यात् ।

नारदस्तु ब्रतमात्रे उत्तराचयं गततारकामुराधारोहिणी-
त्यन्यान्यपि षडाह,

अष्टान्यक्त्रयान्येष्यचक्रादित्युत्तरास्था ।
विष्णुत्रयाश्चिमिचाज्ञयोनिभान्युपनायने ॥
वसिष्ठो इयेतान्येव षोडशाह,
हस्तचये च अवणचये च धात्रदये च्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णदये चादितिभद्रये च ग्रस्तं द्विजानां खलु सौचिकर्म ।
काश्यपो इयेतान्येव षोडशाह,

मैत्रे विष्णुचये इक्षुवर्च्छूल्लासये ।

धात्रदयादितीष्यान्वदसभेषूपनायनम् ॥

प्रयोगपारिजाते दृक्षममधमवर्ष्मेदेन चैविष्णुक्तम् ।

दृहस्पतिः ।

चिषूतरेषु रोहिणां इत्ये मैत्रे च वासवे ।

त्वाङ्गे सौम्ये पुर्वस्त्रोः प्रशस्तं लौपनायनम् ॥

मैत्रमनुराधा । वासवं धनिष्ठा । त्वाङ्गं चित्रा । सौम्यं मृगः । एवं
दशोत्तमानि । मध्यमानि सप्त,

वारुणे वैष्णवे पुष्टे वायवे प्रौष्ठपद्मपि ।

आश्विने षट्सु भेषूकां मध्यमं चैव पौष्णमे ॥

वारुणं ग्रतभिषक् । वायवं खातौ । प्रौष्ठपादुत्तराभाद्रपदा ।

वर्ष्यानि दशाह

गुरुः ।

छन्तिकाभरणौ मूलज्येष्ठाद्वासु विशाखयोः ।

पूर्वचये च सार्पच्च न कुर्यादौपनायनम् ॥

विशाखयोरिति द्विवचनं तारादिलात् नोन्नरनक्षचं मृहीला
अपुराधायाः सर्वे विधानेनोत्तमलात् ।

अन्यतः ।

मधा च भरणौ ज्येष्ठा विशाखा चैव छन्तिका ।

नक्षत्रपञ्चकं प्राञ्जीर्ण याद्यां ब्रतबन्धने ॥ इति ।

न्वसिंहस्तु व्यवस्थामाह ।

रौद्रे शैवदिजः कुर्यादैष्णवे वैष्णवस्थाः ।

वासवर्चं सवर्णस्य वाहणे कुण्डगोलको ॥
 रौद्रमाद्रा । वासवं धनिष्ठा । वाहणं शतभिषक् । सवर्णमाचस्य
 वासवोक्तेः कुण्डगोलकोला सर्वे उपलक्ष्यन्ते ।
 ज्योतिनिर्वन्ये तु वेदभेदाङ्गवस्थोक्ता ।
 मूले इस्तचये सार्पे शैवे पूर्वाचये तथा ।
 स्त्रवेदाध्यायिनां कार्यं भेखसावन्धनं वृधेः ॥
 पुष्टे पुनर्वसौ पौष्णे इस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
 श्रुतभेषु च शस्त्रं स्याद्यजुषां मौञ्चिवन्धनम् ॥
 पुष्टवासवहस्ताश्चित्तिवक्णींतराचयम् ।
 प्रशस्तं भेखसावन्ये बटूनां सामग्रायिनाम् ॥
 स्त्रगमेचाश्चिनौहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
 अथर्ववेदिनां शस्तो भग्नो उयं ब्रतार्पणे ॥
 श्रुताणि चलारि । रोहिण्युत्तराचयं च ।

अन्यत्वं

रुद्राहिमूलहरिपूर्वकरचिकेषु
 ध्रौवादितीच्यकरभिचम्भगानयभेषु ।
 चम्भिन्मुखा इत्यादिवेदपरलेन नक्षत्राण्युक्ता
 मिश्रेन्द्रवाहणमधायमभान्यभेषु
 स्वासम्भवे तु सकला ब्रतमाचरेयुः ॥ इति ।
 ज्ञात्वा एष सुनिषेधमात्,
 राजमात्तरणः ।
 चक्रतारानकूलेषु यहाव्येषु शुभेषपि ।

पुनर्वसौ छतो विग्रः पुनःसंखारमर्हति ॥

विग्रः छतः, उपनीत इत्यर्थः । केचित्पुनःसंखारं पुनरपनयनं
विप्रस्थ पुनर्वसावित्यर्था न त्वयं पुनर्वसुनिषेध इत्याङ्गः । तच्चि-
क्यम् । छतपदानन्धयात् । आद्यपदे पूर्वद्वानन्धयाच्च ।

दीपिकायाच्च,

जीवार्केन्द्रुशुद्धौ हरिश्चयनवहिर्भास्करे चोच्चरसे

स्वाध्याचे वेदवर्णाधिपदह शुभदे चौरमे नादितौ च । इति ।

नादितौ पुनर्वसौ नेत्रेवं पुनर्वसुनिषेधाच्च । स तु विप्रविषय
उपसंहितः पूर्वस्त्रोकाभ्याम् । अयं चाचारः प्राच्यानां च दाच्चिणा-
त्यानाम् !

उक्तस्त्र वराहेण,

देशाचारस्त्रावदादौ विचिन्त्यो

देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।

लोके दुष्टं पण्डिता वर्ज्यनिति

दैवज्ञोऽतो सोकमार्गेण यायात् ॥

इति मीमांसकशङ्करभट्टाः खण्डते धर्मप्रकाशे उपनयने
नक्षत्रनिर्णयमाङ्गः ।

नानावचांसि साधूनामसाधूनां विचिन्ताम् ।

पुनर्वसुपनयनसंशयस्त्रेदिलेखनम् ॥

इस्त्रये च ० मौञ्ज्ञिकर्म इत्यादिवासिष्ठवचःसु सर्वेषु आदित्य-
नक्षत्रविधानमिष्टम् । श्रीराजमार्त्तगडनिवन्धवाक्यात्पुनर्वसोरज्ञ
निषेध इष्टः । चन्द्रतारा० मर्हति ।

केचिद्दिधिनिषेधाभ्यामचेच्छन्ति विकल्पम् ।
 युक्तं न तदस्तुनि नो भवेद्गुपविभेदम् ॥
 अन्यथाऽर्थं भिजासु शास्त्राखृचविधानतः ।
 तच्छासीयपुर्मर्थलं यच्छासायां विधिर्भवेत् ॥
 सृतौनामव्यवस्थानाम् युक्तमिदमप्यतः ।
 आचारतो व्यवस्था स्थादित्याऽरपरे बुधाः ॥
 ग्राम्यानामनुष्ठानादनुष्ठानात्पुर्वसौ ।
 सर्वेषां दाच्चिषात्यानां व्यवस्थाऽसारतो लक्षणः ॥
 परे पुनःपदच्छेदे वसाविति च देवता ।
 ग्रोष्टते वासवं तेन धनिष्ठाया निषेधनम् ॥
 पुनःसंखारकरणे कालो श्वेष विधीयते ।
 न निषेधोऽयमित्याऽरपरे धर्मवेदिनः ॥
 एतम् युक्तं योगाद्विष्टठिरेव बसीयसी ।
 आचारोऽपि च निर्मूलो न प्रमाणमिहेष्यते ॥
 पदस्थ लक्षण इत्यस्य समन्वयो न तथा भवेत् ।
 अतो व्यवस्था कल्प्या स्थादेतद्विधिनिषेधयोः ॥
 किमच कल्पनीयं हि कृप्ता ज्योतिर्निर्वन्धने ।
 वेदभेदाद्वावस्थोक्ता तदाक्षेषु स्फुटा चथा ॥
 मूले हस्तचये ० ब्रतार्पणे ।
 ज्योतिःशास्त्रव्यवस्थेयं ज्योतिःशास्त्रेण वै भवेत् ।
 काम्याभ्युदयकारिलात् दृष्टार्थलात् दृष्टोरपि ॥
 इत्यादिवाक्येषु हि वेदभेदात्

स्यष्टे अवस्थाकथने वृथैव ।
 मोहो न कार्यः खलु औक्तिकोऽन्
 शङ्काः कुतर्कैर्बङ्गः क्रियन्ते ॥

इति गागाभट्टा आङ्गः ।
 पुनर्वस्त्रोब्राह्मणस्तोपनयनं भवति न वेति प्रश्ने वचनाङ्गवती-
 व्युत्तरम् ।

तथाच वसिष्ठः,

हस्तवये च विधाविति । एवं गुरुकश्यपनारदादिवाक्यान्यपि
 पुनर्वसुप्रापकाणि इष्टव्यानि । ननु विप्रविषयकतन्त्रिषेषस्य चन्द्रे-
 व्यादिराजमार्त्तण्डवाक्यस्य का गतिरिति चेत्, न काऽपि । तस्य
 ज्योतिर्निर्बन्धधर्मग्रास्त्रसंहितादिग्रन्थेषु मूलादर्शनेन निर्मूलवा-
 दिति बहवः । समूले तु वसिष्ठादिभिः सामान्यतो दिज-
 पुरस्कारेण विहितस्य तस्य विप्रविषयकविशेषवचनेनाहवनीयस्य
 पदेनेव बाधाद् विप्रस्य तत्र तस्य भवत्येवेति केचिदूच्चः ।

अन्ये तु दाचिषात्यानां तत्र तदाचरणदर्शनात्माचानां च
 तददर्शनादेशाचारतो व्यवस्था । यद्यपि सा होलाकाधिकरणविरुद्धा
 तथाऽपि बर्वनिबन्धृभिर्बङ्गेषु स्त्रेषु तथोक्तेरचापि तथेत्याङ्गः ।

परेतु विप्रं प्रत्यपि सामान्यवचनेन तदप्राप्तौ तस्यापेक्ष्य
 भिषेषस्यात्मसाभायोगात्त्वाप्तस्य चोपजीव्यवेन सर्वथा बाधा-
 योगादगत्या “न तौ पश्यौ करोती” तिवत् विकल्प एवेति तस्यापि
 तत्र तङ्गवत्येव पक्षे । पाच्चिकलेऽपि यहणायहणवदभ्युपगमपक्ष एव
 श्रेयानिति वदन्ति ।

अपरेतु दिजसामान्यतो विहितागां भागां यजुर्विदिप्रभृति-
विशेषविहितैस्तुद्वाकरणन्यायेनोपसंहारात् तच चादित्यस्थापि
विधानेन तचिषेधस्तद्विषय इति जगदुः । इतरेतु
इष्टाचये धाहृष्टसु ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इति मुहूर्तमालावचनविरोधपरिहाराय पुनर्वसौ कृतो विप्र
इत्यचाविप्र इत्यकारप्रस्तेषेण विप्रभिस्त्रविषयता तस्येत्यभिदधति ।
पुनर्वसौ कृतो विप्र इति पुनःसंखारविधानद्वारको न निषेधः किन्तु
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु औराङ्गमगधेष्वपि ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनःसंखारमर्हति ॥

इत्यादिभिर्यते पुनरुपनयनप्राप्तिस्त्र तदनुवादेन विप्रस्तु पुन-
र्वसुविधिरित्युच्यते । वयं तु विप्रस्त्रादित्यविधायकेन मुहूर्त-
मालावचनेन विरोधपरिहाराय राजमार्तण्डवचनं नचचा-
न्नरनिषेधकत्वैवं व्याख्येयम् । तथाहि प्रथमः पुनःशब्दोऽव्यया-
नामनेकार्थलादर्थ्यः कृत इत्यनन्तरं योज्यः । तथाच चन्द्रा-
द्यानुकूल्येऽपि वसौ वसुदैवत्ये धनिष्ठानकृते संकृतोऽपि पुनः-
संखारमर्हतीति वचोभङ्गा वसुदैवत्यं नचचमेवाच निषिद्धते-
न पुनर्वसुनचनमिति तत्रोपनयने तस्य न कोऽपि दोषलेश्वाव-
काश इति । अथवा वसिष्ठादिवचननिषयाविरोधाय राज-
मार्तण्डीयमपि पुनर्वसुविधायकतयैवं व्याख्येयम् । तथा हि
पुनःसंखार इत्यत्रं पुनःशब्दस्त्वर्थं विशेषद्वौतकः पुनर्वसा-
वित्यनेनान्वेति । चन्द्रतारानुकूल्येऽपौत्र्यपिना तदनानुकूल्येऽपि यहा-
द्वेषु शुभेष्वपौत्र्यपिना शुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः संखार-

मर्हतीति निश्चयः कृत इति । तथाचान्यनक्षत्रेषु चन्द्राद्यानुकूल्यं
नियतं पुनर्वसौ तु नेति पुनर्वस्त्रोरुत्तमलघोतकमिति न विरोध
इति न चागङ्गा न चोक्तरमिति दिग्गिति भैयाभट्टा आङ्गः ।

पुनर्वस्त्रनक्षत्रे विप्रोपनयनं कार्यं न कार्यमिति विरह्मुशास्त्र-
दर्शनप्रयुक्तसंश्यनिवृत्त्यै लिख्यतेऽदः ।

विधिस्त्रावदवादि वसिष्ठेन ।

उत्तरासु तिसृष्टुपनायनं
इस्तमैचमृगरोहिणीव्यपि ।
त्वाङ्गपूषभपुनर्वस्त्र्यपि
त्रेष्टमयशुभभागगे विधौ ॥ इति ।

एवं वृहस्पत्यादिवचांस्यथनुसन्वेयानि ।

निषेधो द्योतितो राजमार्त्तण्डेन,
चन्द्रतारानुकूलेषु यहाव्येषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंखारमर्हति ॥ इति ।

अत्र प्रायश्चित्तविधानान्निषेधो द्योत्यत इति विरोधप्रति-
भासः । तत्र सामान्यशास्त्रसहकृतदाचिणात्याचारविरोधान्निर्मूलमेव
निषेधशास्त्रमिति दैवज्ञाः । तत्र । वक्ष्यमाणरौत्या निषेधदोत-
कलाभावेन विरोधाभावात् ।

अन्ये तु प्राच्याचारवशेन प्राच्यविषयनिषेधशास्त्रमिति ।
तदप्यस्त । होलाकाधिकरणविरोधात् । उक्तहेतोऽप्य । भवतु तर्हि
निषेधे विप्रयहणादिधिः चचियादिविषय इति चेत् न । संख्यातो
वेदमधीयोतेति वचसीव संख्यातार्थकृतपदगतभृतार्थकनिष्ठाप्रत्ययेन

प्राप्तसंखारस्यैवाभिधाने निषिद्धनक्षत्रसंखारस्याभावश्चवेन विद्या-
तुमानासभवात् । प्रत्युत विद्येरेवातुमानसभवात् । एतेण
मूले इषाचये सार्वे श्रेवे पूर्वाचये तथा ।
स्ववेदाधायिनां कार्यं मेखलावन्धनं बुधैः ॥
पुष्टे पुनर्वसौ पौष्टे हस्ते मैत्रे ग्रग्नाहुभे ।
ध्रुवेषु च प्रग्रहं साद्यजुषां मैदच्छिवन्धनम् ॥
पुष्टवासवहस्ताश्चिशिवकर्णीत्तराचयम् ।
प्रग्रहं मेखलावन्धे बटूनां सामग्रायिनाम् ॥
स्तुग्मैत्राश्चिनोहस्तं रेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्ववेदिनां ग्रस्तो भगणो ऽयं ग्रतार्पणे ॥

इति ज्योतिर्निवन्धोदाइतवचोभिर्वस्यावोधनाश्चिवेधग्राह्ण-
स्तुग्वेदिसामवेदिविषयमिति मतमप्यपाक्षाम् । निषेधस्यैवाभवात् ।
सकलाच्योतिर्विस्तातेन सर्ववेदाधायिनासुपनयनस्य पुनर्वस्त्रोराचा-
रेण विरोधाच । वृधक्तीभ्यां पूर्णमासावयवस्येव पुनर्वस्त्रादिषु येषु
भेषु येषाङ्गेवोपनयनसंखारस्याभस्त्रावत्खणि भेषु छतोपनयनानां
तेषां न्यायादेव पुनःसंखारे प्राप्ते ब्राह्मणस्यैव पुनर्वस्त्रोरेव विशिष्य
पुनःसंखारग्राह्णस्य निष्कात्पर्यक्तापत्तेष्व । अवस्थावादिवग्राह्णाया
‘यत्पुनर्वस्त्रोरुपनयनं कुर्वीत तद्यजुर्वेदिनामेवेति, वस्त्रवक्षः स्तोक-
स्तुष्टुष्टुष्टुष्टितस्त्रादिष्वसभवेन तत्पुनर्वस्त्रोरण्यसभवाच ।
मूलमनुतिषु भिक्षास्त्रपि प्रायपाठानुरोधेनैकरूपवस्त्रवक्त्रोरेवौचित्यात् ।
एवं सामान्यविद्यग्राह्णं पुनर्वसुस्त्रं यजुरथर्वाधायिषु विशेषग्राह्णे-
षोपसंहित्यतद्यत्ययुक्तम् । सामान्यग्राह्णस्य विशेषतात्पर्यनिर्णयो

द्युपसंहारः । न च स प्रष्ठते सम्भवति । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यशास्त्रगतपुरोडाशस्याग्रेयपरलवत् वासिष्ठसामान्यवाक्यगतो-पनयनशब्दस्य यजुरथर्वार्थायितत्परत्वे पुनर्वस्त्रोरिव हस्तादिष्वपि तद्विज्ञानासुपनयनास्त्रवस्त्रौकारे तेषु तेषां तदिधनुपपत्तेः । तस्म-भवतु तर्हि यः संख्यातः पुनःसंख्यारमर्हति स पुनर्वस्त्राविति वचन-व्याख्याअथणेन पुनःसंख्यारे पुनर्वस्त्रनियमः । अस्ति च तदाप्तिर-कासोपनौतस्य “विनर्तना वसन्तेन” इत्यादिशास्त्रात् । अस्ति चान्यस्यापि,

मृतश्याप्रतिगाहौ पुनःसंख्यारमर्हति ।

इत्यादिशास्त्रात् । तथा प्रत्यन्तदेशगमनादिनिमित्तिकेति चेत् न । आद्यविषये संख्यारोत्पत्त्यभावेन संख्यातपुनःसंख्यारात्तुवादात्तुप-पत्तेः । द्वितीयेऽपि प्रतिग्रहादिना पूर्वसंख्यारनाग्रे सति तदनुवादा-सम्भवात् । संख्यातः सन् यः पुनः संख्यारमर्हतीति हि पूर्वसंख्यार-विशिष्टस्यैव पुनःसंख्यारात्मयः प्रतीयते । विशेषत्वे सम्भवत्युपस्त्रण-लस्यान्याय्यत्वात् । भवतु तर्हि प्रथमपुनःशब्दमर्थमङ्गौष्ठत्य वसौ धनिष्ठानचत्वे संख्यातोऽपि पुनः संख्यारमर्हतीति वचनव्याख्याअथणेन धनिष्ठानिषेधपरलमिति चेत् न । पुनर्वस्त्रशब्दगतरूढिबाधपुनःपद-गताप्रसिद्धार्थकस्यनव्यवहितान्यथधनिष्ठाविधायकशास्त्रान्तरविरो-धेभ्यः । भवतु तर्हि पूर्वार्धगतमपिशब्दमनुकसंयहार्थं खौष्ठयोज्ञ-रार्द्धगतं द्वितीयपुनःशब्दं विशेषशोतकं लर्थमङ्गौष्ठत्येदृशवाक्यार्थः । चन्द्रादिष्वनुकूलेष्वपि यहादिष्वशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः

संखारमर्हतीति पुनर्वसोहन्मलघोतकमेतदिति चेत् च । पुनर्वसु-
गतविप्रसंखारानुवादेनानुकूलाशुभात्मकागेककालविधौ विशिष्टानु-
वादैविधादिधेयभूत्यस्याच वज्ञतरदुष्परिहरवाक्यमेदाप्तेः । छत
इति पदस्याजागस्यालायमानलाप्तेष्य । का तर्हि समूलेन खौद-
तस्य वचसोऽस्य गतिरिति चित्, छतैकवेदाध्ययनस्य पुंसोऽपरवेदा-
ध्ययनानुलेन विहितपुनःसंखारे पुर्वसुनियामकलमिति गृहाच ।

उक्तस्यास्यालायनगृह्यकारिकायामौदृशः पुनःसंखारः ।

वेदान्तरमधीत्येममृग्मेदं चे लघीयते ।

उपनीतिरियं तेषामस्याद्वरणवर्जिता ॥ इति ।

जयन्तेनापि,

यजुर्वेदं चाधीत्य च्छवेदमधेतुकामस्तैतदेवोपनदनमस्यारवजं
भवतीति । अस्ति चाच पुनःसंखारे पूर्वसंखारविशिष्टानुवाद-
निमित्तो वाक्यमेदः । विशेषणां विश्वचणसंखारोदेश्चातापरिचा-
यकलात् । य इष्या पशुना इति वचने इष्यादिपदवत् । प्राय-
स्त्रिच्छार्थं पुनःसंखारादच फलवैलक्षण्येनेतिकर्त्तव्यतावैलक्षण्येन
प्रकरणान्तरवशेन चापूर्ववैजात्ये विवादाभावात् । स्वभते चैवं स्वति
नियमविधिलं स्वधीयः । निषेधोऽस्यने त्वपूर्वविधिलेन गौरवमा-
पद्येत । दृश्यते च प्रथमवत्सरगतात्यादिनिमित्तके ईदृशे एवाग्नि-
पुनःसंखारे पुनर्वसुनियमो बौधायनाद्युक्तः । यत्तु सामान्यप्राप्त-
स्यापि पुनर्वसोर्यजुर्वेद्यादीन् प्रति पुनर्वचनं तत्प्रथितहस्तादि-
भान्तरवत्त्राचस्यातिश्चाभिप्रायमिति सर्वमनवद्यमित्यनन्तदेवा
आङ्गः ॥ १४ ॥ “एनमिति” ।

यथाकथस्मिहोधितानुबोधमसत्त्वेनान्वादेशसत्त्वादेनादेशः । अन्य-
थोपलीतस्य दोषश्वरणादाह । “स्वेति” । अस्य कर्माकाङ्क्षायामये
मध्यमणिन्यायेनान्वयसमवादेवाह । “शिष्यमिति” । भूः सुवः सुवः
महः जनः तपः सत्यमिति सप्त । गौतमेति । ऊँपूर्वा व्याहतयः
पञ्च सत्यान्ता इति तेनोक्तवात् । भूः सुवः खः पुरुषः सत्यमिति
पञ्चेति हरदत्तः । चार्थमाह । “किञ्चेति” । आचारान्वद्येति निष्ठः
याठस्त्राणोक्तवात् । कस्मिदिशेषं वक्तुमुक्तमेवाह । उपेति त्वान्तेन ।
कामेत्युपलक्षणमन्यद्योरपि । तथाचोच्छिष्टादौ ते अप्रयता न भव-
न्तौति भावः ।

तथाच गौतमः,

प्रागुपनिषदात्कामचारवादभज्ञा इति ।

कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीक्षादिभाषणम् । काम-
भज्ञः पर्युषितादिभवणं लक्ष्मादिभवणचेति हरदत्तः ।

विशेषमेवाह । “वर्णेति” ब्राह्मणलादेक्षदानीमपि सत्त्वात् ।
अतएवेदं महापातकवर्जमिति सूत्यर्थसारे । स्मर्यते च

स्थात्कामचारभज्ञोक्तिरहतः पातकादृते । इति ।

नैषां चण्डालादिस्यर्थं सचैलक्ष्मानं प्रागस्त्रप्राशनादभ्युच्चणं प्राक्
चौक्षादाचमनं पश्चात्क्षानमित्येके ।

गौतमः,

न तदुपस्थिनादशौचमिति ।

तस्याहतोपनिषदस्थोदक्षादिस्यृष्टस्यापि स्यर्थमाक्षाशौचम् । तेन

खानं न कर्तव्यमिति हरदत्तः । षष्ठवर्षादूर्ध्वं खानं कर्तव्य-
मिति स एतोक्तवान् ।

गौतमः;

यथोपपादितमूच्चपुरीषो भवति नास्याचमनकस्यो विष्वते न
ब्रह्मानिवाहरेदन्यत्र खधानिनयनादिति ।

मनुरपि, (अ. २ । श्लो. १३१ ।)

न इस्मिन्दिते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवभ्नात् ।

नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म खधानिनयनादृते ॥ इति ।

इदं पित्र्यस्य सर्वकर्मण उपस्थितम् । “अन्यचोदककर्मख्लधा-
पिद्वस्युक्तेभ्य” इति उद्घवसिष्ठोक्तेः ।

अगृहौताच्चरः पुच्छः पित्रोः संखारमर्हति ।

इत्यादिमृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

आतिदेशिकमर्थमाह “ख्लौणामिति” ॥ १५ ॥

एतत्, कामचारादिकम् । कुशादिनिर्मितपविचविषयकत्वेन
तस्य प्रद्वताविषयकलादुक्तेरिति विवाचाह “ख्लौणादिति” ।
“असौ” कर्णस्यब्रह्मसूच्छः ।

मरीचिः,

ब्रह्मसूत्रं विना भुक्ते विष्मूत्रं कुरुतेऽथवा ।

गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्धति ॥ इति ।

दिवा च सन्ध्ये चेति दन्तमभिप्रेत्याह “अहनौति” चाधिकं
निराचष्टे “चकारादिति” । चेदर्थमाह । त्विति ॥ १६ ॥
अनन्तरं तदुत्पर्गानन्तरम् । बज्ज्वौहिलभ्यार्थमाह “शिग्न-

मिति । वक्ष्यमाणेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पूर्वचस्याच सम्बन्धेन समुच्चयोऽयं न विकल्प इत्याह “मृद्दिश्चेति” । षष्ठीतत्पुरुषनिरायायाह “गन्येति” । अतद्वित इत्यस्य व्याख्या अन्वेति । नन्यत्रात्रमभेदेन सङ्घाभेदेन शौचसुक्रमच तथा कुतो नोक्रमत आह “अचेति” । इदं दृष्टफलजनकम् । तथाच तावस्याचमेवाच कथितम् आवश्यकत्वात् । अन्यतु अन्यतो बोधम् । तदाह “मृदिति” । आत्रमभेदेनान्यत्रोक्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत मार्जनादिष्टतशुचिलस्य पुष्टदेशत्वस्य च सर्वेषासाधकले- नाविवच्चित्वादाह “अशुचैति” । आसनं चाच लौकिकम् । तस्य व्यतिरेकमाह । नेति । अस्य सर्वचान्वयः । नामैकदेशे इति न्यायेनाह । प्राढिति । यदोदडित्यपि पृथक् पदम् । अस्ताति- प्रत्ययान्तं चोभयम् । सुख इत्यचार्ग आश्च । नित्यसापेक्षत्वाहृत्तिः । मध्यमणिन्यायेनान्वयः । “दिग्नतरेति” दिमिशेत्यर्थः । तेन पश्चिमदचिणादिव्यावृत्तिः । अत एव

ऐशान्यभिसुखो भूलोपस्युग्रेन्तु यथाविधि ।

इति हारौतविरोधो नेति बोधम् । एवज्ञ तत्त्वाः अयुपलक्षणमिति बोधम् । मृत्सङ्घानियमोक्तौ पादप्रकाशन- प्राप्तावयत्र सैव न । गम्भलेपेत्युक्तेः । तयोर्हि न पादयोः प्राप्ति- रिति तदेशे न्यूनतां निराचष्टे “शुचाविति” । अन्यथा पादरूपा- शुचिद्वयसंस्फृततया तस्याशुचिलेन शुचावित्यनेन विरोध इति भावः । द्विजपदोक्तेः सर्वं वाक्यमिति न्यायलभ्यार्थमाह “नेति” । नन्याचमनं नैमित्तिकं न नियमत आह “सर्वति” । ननु

सर्वकालमपि तत्र क्रियते किञ्च तदिनाऽपौष्टीर्थसाभोऽत आह “आश्रेति” । तथाच सर्वाश्रमसाधारणस्मूलनाय तत्त्वं तदिति भावः । नाच स्पर्शमाचमर्थस्तावताऽनिर्वाहादत आह । आचामेदिति । उपस्थर्गस्त्वाचमनमिति कोशादिति भावः । यथाश्रुतेऽनन्वितत्वाप्यन्न-पूर्वं शेषपूरणेन योजयति । कथमित्यादि । अन्तरिति मध्ये इत्यर्थकम् । षष्ठीसमाचे राजदण्डादिलात्परनिपातः । बाढ़ जाम्बन्तरा छालेति व्यासः । सुखकल्पोऽयम् । तदस्मवे दक्षिणस्यैव तथा करणम् । दक्षिणं बाढ़ं जाम्बन्तरा छालेति गौतमात् । अनेनोर्ध्वजानुता तत्र सूचिता । तथा तचैव विशेषः । न शृङ्खाश्च-चेकपाण्डावर्जितेन इति । शृङ्खेणाशक्षिणाऽस्यृश्यस्पर्शादिदृष्टितेन द्विजेनापि एकेन च पाणिना यदावर्जितं तेनोदकेन नाचामेत् । स्वयं तु वामहस्तावर्जितेनोदकेनाचमनविषये एकपाण्डावर्जितलं तुच्छमिति तु न । हस्तदयस्थापाचमने सम्बन्धान्तरा गिष्ठाचारात् ॥ १८ ॥

अनुष्ठानदद्देन मूलग्रन्थस्य षष्ठीसमाचार्तस्य प्रत्येकं सम्बन्ध इत्याह “कनिष्ठाया इति” । देशिन्यर्थमाह “तर्जन्या इति” । देवान्तदद्देन तौर्थेन कर्मधारये तथैवेत्याह । प्रजेति । करमधे सौम्यमग्नितौर्थस्य । तत्र सौम्येन नवाच्चप्राग्नादि आग्रेयेन प्रतिग्रहादि ।

अत एव मनुः, (अ. २ । स्तो. ५८ । ५९ ।)

ब्राह्मोण विप्रस्तौर्थेन नित्यकाच्चमुपस्यृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां च न पिश्चेण कदाचन ॥

अर्जुनमूलायतसे ब्राह्मं तौर्यं प्रचक्षते ।

कायमज्ञलिमूलेऽये दैवं पित्रं तथोरधः ॥ इति ।

अत्र तौर्यचयस्यैच्छिको विकल्प इति केचित् । ब्रणादिना ब्राह्मावरोधे कायदैवयोरैच्छिको विकल्प इत्यन्ये । सर्वतीर्थावरोधे तु विहितपाचेणाचमनम् । खयमसामर्थ्यं त्वयेन कारणीयं गुणसोपे प्रधानालोपात् । अधिकमन्यतो बोधम् ॥ १६ ॥

शेषपूरणेन व्याचष्टे “मुखमित्यादि” । एवमये सर्वत्र बोधम् । अधःस्थनिवारणायाह “जर्वेति” । सप्तत्यर्थः । नाभिस्तु न छिद्र-मिति भावः । प्रकान्तलाङ्गाभे पुनर्यहणफलमाह “द्रव्यान्तरेति” । उत्तरार्द्धस्थफलमपौनहस्थायैवाह । पुनरिति । स्यग्नान्तदन्तस्थान्यार्थ-कान्तरश्वदेन मयूरेति समासेनाह “गन्वेति” । न च अले गन्ध-स्थैवाभावेनान्यगन्धप्राप्तिः सुतरां दुर्वचेति वाच्यम् । प्रह्लिद्याशब्देनोत्पत्त्विशिष्टगुणविशिष्टयहणवदुत्पत्तिशिष्टगुणविशिष्टस्थापि यहणात् । भादिरूपनियतोपाधिसम्बन्धेनौपाधिकगुणविशिष्टस्थैवोत्पत्त्यनन्तरम-नुभूत्यमानलात् । यदा गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिरिति योगसूचतम्भाष्योऽस्त्रा सर्वास्य पुनर्मूर्तय एवमात्रिकाः संस्थानप्रसव-गुणाः शब्दस्थर्थरूपरसगन्धवत्यः यचात्यौदायांसो गुणास्त्रावरतस्त्वयः शब्दः स्यर्गा रूपमिति रसगन्धौ न सर्वचेति स्त्रियामिति स्त्रूतस्थ-मङ्गाभाष्योऽस्त्रा च मूर्त्तिपदेन वायाकाशभिक्षा विवचिताः अवरतः अन्ततः वायाकाशतेजःसु तथोरभावादाह रसेतीत्या-शयिकया जलेऽपि गन्धसत्त्वमिति भावः । इदमाचमनीयोदकस्त्रूपमन्यत्रायुक्तम् ।

अद्विः समुद्भूताभिस्तु हीनाभिः केनवद्वृहैः ।

वक्त्रिणा न च तप्ताभिरचाराभिरूपस्यृश्चेत् ॥ इति ।

उपस्थृश्चेदाचामेत् ।

यमोऽपि,

अपः करनखस्युष्टाः समाचामति यो दिवः ।

सुरां पिबति च व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥ इति ।

प्रचेता अपि,

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचकुषा ।

इद्वताभिरशब्दाभिस्त्रिशतुर्वाऽद्विराचमेत् ॥ इति ।

अत्र चित्पुर्वति भावशुद्धिपेचया विकल्प इति कल्पतरः ।
ऐक्षिकः स इति माधवः । फलभूमार्थभित्यन्ये । यत्र समस्तक-
माचमनं विहितं तत्र तेज सह चतुरन्यत्र चिरिति व्यवस्थितो
विकल्प इति इरदत्तः ।

यमोऽपि,

राचावबौचितेनापि शुद्धिरक्षा मनौषिणाम् ।

उद्केनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ॥ इति ।

उष्णपायिनां दीचितानामातुराणां चेत्यर्थं इत्यपराक्षः ।

परस्तरान्यथ इत्यन्ये ।

आपस्तम्बोऽपि,

न वर्षधाराखाचामेत्तथा च प्रदरोदके । इति ।

सन्ध्यार्थं भोजनार्थं वा पित्रर्थं वा तथैव च ।

शूद्राहतेन नाचामेष्वपाग्निहवनेषु च ॥ इति ।

प्रदरः स्थयं विदौर्णभूभागः ।

अभौममम्भो विस्तुजग्निं पूतं

परं पवित्रं परमं सुगन्धिं ।

इति हरिवंशान्तस्य पावित्रेऽपि वचनाच्छिष्ठेधः । तदपवादं

वसिष्ठः,

प्रदरादपि था आपो गोक्षर्पणसमर्थाः स्युः ।

न वर्णरसदुष्टाभिर्यात् स्तुरशुभागमाः ॥ इति ।

अशुभेति निन्दितदेशकालागता इत्यर्थः ।

कौर्मेऽपि,

शुद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न चाराङ्ग्निस्तथैव च ।

तथा “नैकहस्तार्पितजलै” रिति । अधिकमाह्निकयन्ये स्तष्टम् ।

तदेतदभिप्रेत्य वैयर्थ्यं परिहरन्नाह “तुशब्दादिति” । चार्थकादित्यर्थः ॥ २० ॥

निपातानामनेकार्थलात् पूर्वशेषलादस्याह “अह्निरिति” । विधादेरविवक्षितलादाह “शुद्धान्तीति” । दन्ववियहवाक्यतासूचनायाह “स्त्री च शूद्रश्चेति” । दत्तौयान्तान्तसिरित्याह “अन्तेनेति” । इदादीत्यच चरमोपात्तेनेत्यर्थः । नन्वेवं वैश्वतोऽविशेषोऽत आह “सङ्कादिति” । भिशेति चस्य व्युक्तमान्वितस्य फलमाह “चब्दादिति” । तस्य शूद्रतुख्यलादिति भावः ।

मनुरपि, (अ. २ । स्तो. ६९ ।)

शङ्खाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोऽह्निः प्राग्निताभिष्ठ शशः खृष्टाभिरज्ञतः ॥ इति ।

अन्ततः आस्त्राक्षरावद्यवे । बप्तव्यमास्त्रिः । अनेन चाभच्छं
विहितं सहात्मस्त्र विशेष इति वस्त्रपत्रहः । श्रीदत्तादप्यस्त्र खृष्टा-
भिरित्यनेन पाणं आवर्त्तते । तस्मादन्तत इत्यस्त्रौष्ठप्राप्तदेशे इत्यर्थ
इत्याङ्गः । अत एवोक्तं मानवे प्राग्निताभिरित्यस्त्र तालुपर्यन्तमन्त-
रांश्चे प्रवेशिताभिरित्यर्थः । इवत्तादुदकस्त्रापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः
अवध्यप्राप्तौ लक्ष्मद्विरिति, अग्नतो जिङ्गाशेषेति च भेदातिथिः ।
अन्ततः तालुप्रमौपतः तेन दग्धग्राभिरित्यर्थ इति हेमाद्रिः ।
माषमञ्जनमात्रा इदयज्ञमा भवन्ति पादपादहान्या कण्ठतालुगल-
मित्यभियुक्ताः ।

प्रचास्त्रादौ पालिपादं शिखां बधाऽच्चमेत् द्विजः ।
खस्त्रश्चास्त्रमथवा पौराणं सर्वतस्त्ररेत् ॥
केशवाद्यस्त्रिभिः पौला दाभ्यां प्रचालयेत् करौ ।
दाभ्यामोठौ तु संस्युष्य दाभ्यामुमार्जनं तथा ॥
एतेन इसां प्रचास्त्रं पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैतेन मूर्हानि ततः सर्वार्पणादिभिः ॥
आस्त्रासाचिकर्णास्त्र नाभिवक्षःशिरोऽस्त्रकान् ।
अकृष्णेन प्रदेशिन्या ज्ञाणं तत उपस्थृश्वेत् ॥
अकृष्णानामिकाभ्यां च चक्रःशोचे पुनः पुनः ।
कनिष्ठाकृष्णयोर्मार्मिं इदयज्ञु तलेन वै ॥
सर्वाभिष्ठ शिरः पस्त्रादाङ्ग चायेण संस्युश्वेत् । इति ।

**आगस्तिसंहितागौतमतत्त्वरामार्चनचन्द्रिकादिषु
स्थष्टमिदम् ।**

अथैतदनुसारौ प्रयोगः ।

केशवादिभिः चिभिः अपः पौला गोविन्द विष्णोः इति दाभ्यां
करौ प्रचालयेत् । मधुसूदन चिविकमेति दाभ्यामोष्टी संस्यूक्ष्म
वामन श्रीधरेति दाभ्यामुत्सृजेत् । इयोकेऽनेत्येकेन इसप्रचालनं ततः
पद्मनाभेत्येकेन पादौ प्रचालयेत् । दामोदरेति मूर्ढानं संप्रोक्ष्य
ततः सङ्खरणेति सुखं वासुदेव प्रसुब्देति नाभिकापुटे अग्निरुद्ध पुर-
षोच्चमेत्यचिणी अधोक्षण नृसिंहेति कर्णैः अच्छुतेति नाभिं जना-
हनेति वचः उपेक्षेति शिरः हरिक्षणाभ्यामसौ स्यृगेत् इति ।

अथ प्रयोगपारिजातोक्तव्याग्रपाद-

वचनानि लिख्यन्ते,

केशवादिचिभिः पौला चतुर्थेन सृजेत्करम् ।

पञ्चमेन च षष्ठेन द्विरोष्टावुच्मृजेत्करम् ॥

तौ सप्तमेन च सृजेदेकवारं तु मन्त्रवित् ।

अष्टमेन तु मन्त्रेण अभिमन्त्र्य जलं शुचि ॥

वामं संप्रोच्येत्यपिममुना नवमेन तु ।

दचिणं दशमेनाहिं वाममेकादशेन वै ॥

मूर्ढानं द्वादशेनाथ स्यृगेदूर्ध्वोष्टमष्टकम् ।

सङ्खरणाथ नमेति स्यृगेदकृष्णमूर्ढभिः ॥

अकृष्णतर्जन्यग्राभ्यां संस्कृष्टाभ्यां जलैः सह

नाशारभे वासुदेवप्रसुषाभ्यां स्यृगेच्छुभे ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वै संस्थिष्टाभ्यां जलैः सह ।
 अनिरद्धाय नमेति संस्यूश्येदच्चि दच्छिणम् ॥
 पुरुषोन्नममन्त्रेण वाममच्चि तथा स्यूश्येत् ।
 तथाऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां स्थिष्टायाभ्यां जलैः सह ॥
 अधोचजनूसिंहाभ्यां ओचे दे संस्यूश्येत् क्रमात् ।
 नाभिमच्युतमन्त्रेण ताभ्यामेव स्यूश्येदुधः ॥
 श्रीजनार्दनमन्त्रेण तलेन इदयं स्यूश्येत् ।
 उपेन्द्रायेति मूर्ह्णानं स्यूश्येत्प्रजापाणिना ।
 सर्वाङ्गुष्ठयभागैस्तु समाप्तिष्ठैर्जलैः सह ।
 शुजौ तु इरिष्टाणाभ्यां संस्यूश्येदच्छिणोन्नरौ ॥
 आशामेदप एवं थो भगवन्नामभिः क्रमात् ।
 सद्यः पूतः स विहितेषून्नरेष्वधिकारवान् ॥ इति ।

केशव नारायण माधव जलं पौला गोविन्द विष्णो करौ
 प्रचालयेत् । मधुसूदन चिविकम दाभ्यां जर्ध्वाधरोष्टौ संस्यूश्येत् ।
 वामन श्रीधर दाभ्यां जर्ध्वाधरौ उन्मृजेत् । इष्वीकेश इस्तं प्रचा-
 लयेत् । पद्मनाभ एकेन पादौ प्रचालयेत् । दामोदर मूर्ह्णानं
 सम्प्रोचेत् । सङ्कर्षण सुखं स्यूश्येत् । वासुदेव प्रद्युम्न नाभिकापुटे
 अङ्गुष्ठप्रदेशिन्या स्यूश्येत् । अनिरद्ध मुरुषोन्नम अच्छिणी अङ्गुष्ठमध्य-
 मया स्यूश्येत् । अधोचज नारसिंह कर्णै अङ्गुष्ठानामिकया स्यूश्येत् ।
 अच्युत अङ्गुष्ठकनिष्ठिकया नाभिं स्यूश्येत् । जनार्दन वक्षः इस्तेन
 स्यूश्येत् । उपेन्द्र शिरः सर्वूर्णहस्तेन स्यूश्येत् । इरिष्टाणाभ्यां इस्तेन
 अंसौ स्यूश्येत् । २४ ॥ २१ ॥

प्राम्बदाह । यथा शास्त्रमिति । प्राणयं यमो नान्य इत्याह ।
प्राणायाम इति ।

अथ संध्यासु पासीते व्याचार्यो यावहोरात्रयोः सन्धी अस्ति पूर्व-
पराष्टयोक्तास्त्वभवा देवता संध्या तासु पासीत वहिर्गामात्राच्या-
मुदीचां वा उत्तरां दिश्यनिन्दितायामनस्य मुदकाशयमेत्य प्रातः
शुचिर्भृतः पाणिपादसुखानि प्रकाश्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो
ज्ञपाश्रित उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनमबुद्धुदमुदकमीचितं
दक्षिणे पाणिना इदाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्विष्टौ वितत्य तिस्तो-
ज्ञरङ्गुष्ठौः संहतो धर्वाः हला ब्राह्मण तौर्थ्येन इदयप्रापि चिः पौला
पाणिं प्रकाश्य सृष्टान्मध्याङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्जितोष्ठमास्यं द्विः परिमृच्य
सङ्कल्पं इतमध्यमाङ्गुष्ठौ भिः पाणिं प्रकाश्य स्वयं पाणिं पादौ गिरस्ता-
भ्युत्त्वं सृष्टान्मध्यमाङ्गुष्ठिच्यायेणास्यसुपस्युत्त्वं साङ्गुष्ठ-
प्रदेशिन्या ब्राणविशद्यमनामिकथा चक्षुः ओचे कनिष्ठिकथा नाभिं
तर्लेन इदयं सर्वाभिरङ्गुलौ भिः गिरस्तदग्नेरसौ चोपस्तु गेदित्ये-
तदाचमनम् । एवं दिरात्म्यात्मानमध्युत्त्वं दक्षान् ग्रोधयिला
पुनर्द्विरात्म्य दर्भपविचपाणिः प्रथममन्त्रकं पञ्चदशमाचिकं
प्राणायामचयं हला समन्त्रकं सङ्कुर्यात् । यतप्राणः सप्रणवसप्तव्या-
इतिसाविचौ सग्निरसं चिरावर्त्येत् । एष समन्त्रप्राणायाम इति
बौधायनः* । दृष्टशङ्खस्त्वन्यथा आह,

* अथ संध्यासु पासीते व्यादिः एष समन्त्रप्राणायाम इत्यन्तो यस्यः
आश्वसायनमृद्घ्यपरिशिष्टे द्वितीयखण्डे चोपज्ञभ्यते । कदाचित् बौधायन-
सूचेऽपि स्थाव् । तसु नोपज्ञं ममेति ।

तर्जन्यजूष्टयोगेन सृगेत्वापुटदद्यम् ।
 मध्यमाजूष्टयोगेन सृगेत्वेददयं ततः ॥
 अजूष्टस्थानामिकवा योगेन अवर्णं सृगेत् ।
 कनिष्ठाजूष्टयोगेन सृगेत् स्फन्ददद्यं ततः ॥
 नाभिं च इदयं तदत् सृगेत्याण्वितखेन तु ।
 संसृगेत्तु ततः श्रीष्मयमाचमने विधिः ॥ इति ।

भरद्वाजः;

आयतं पर्वतः हला गोकर्णाङ्गतिवत्करम् ।
 संहताजूष्टिना तोयं मद्वैला पाणिना द्विजः ॥
 सुक्षाजूष्टकनिष्ठेन श्वेणाचमनं चरेत् ।
 माषमञ्जनमाचास्तु संगृष्ण चिः पिबेदपः ॥ इति ।
 अजूष्टकनिष्ठे सुक्षा किञ्चिदुदकं त्यक्ता ऽवश्विष्ठेन जडेनाचमनं
 कार्यमिति प्रतीयते इत्यभियुक्ताः । पाणिर्द्विष्णः ।

द्विष्णेन्तु करं हला गोकर्णाङ्गतिवत्पुनः ।
 इति नृसिंहपुराणात् । अथमाचमनविधिस्तुर्भिः श्लोकैः
 पराश्वरेणाणुकः ।

तथाहि,

प्रक्षाल्य पादौ इस्तौ च चिः पिबेदम्बु वीचितम् ।
 संमृज्याजूष्टमूलेन दिः प्रमृज्याच्चतो मुखम् ॥
 संहताभिस्त्विभिः पूर्वमास्तमेवमुपस्यृगेत् ।
 अजूष्टेन प्रदेशिन्या ध्राणं स्यृष्टा त्वनक्तरम् ॥
 अजूष्टानामिकाभ्यां तु चचुःओचे ततः परम् ।

कनिष्ठाकृष्णयोर्नाभिं इदयं तु तखेन वै ॥

सर्वाभिस्थ गिरः पश्चाद्वाह चायेण संस्पृशेत् ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ॥ इति ।

अस्यार्थः । चिः पीता ततः संमृज्य इस्तौ प्रचाल्य अकृष्णमूले-
नालोभकेन सुखं दिः प्रमृज्यात् । एवमिति पुनः इस्तौ प्रचाल्य
संइताभिस्त्रिभिर्विच्छमाणात्पूर्वं सुखमुपस्थृशेत् अवमृज्यात् । एवं
सर्वत्र इस्ताकृत्तिभ्यामुपस्थृशेत् । बाहू चेति बाहुमूले सर्वाकृत्त्वयैः
स्थृशेदिति । स्फुटस्त्रैतत् स्मृत्यर्थसारेऽपि । अशक्तौ तु चिः पीता
इस्तौ प्रचाल्य श्रोत्रं स्थृशेदिति पचान्तरं तचैवोक्तम् । एवं स्वत्यन्तरेषु
प्रकारान्तराण्युक्तानि तेषां यथाग्राहं व्यवस्थेति माधवीये ।

पराशरः,

अङ्गला पादश्वौरं तु तिष्ठन्तुकशिखोऽपिवा ।

विजा यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्दिङ्गः ॥ इति ।

आचान्ता अपि इमे चलारः अशुचयः, अङ्गतपञ्चौचः तिष्ठन्
मुक्तशिखः यज्ञोपवीतहीनश्चेत्यर्थः ।

आचमननिमित्तान्याह

यमः,

उत्तीर्णादकमाचामेदवतीर्य तथैव च । इति ।

द्वृहस्पतिः,

अधोवायुसमुत्सर्गं आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूषकस्यर्गं प्रहासे ऽनुतभाषणे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्तुपस्थृशेत् । इति ।

तथा,

विप्रो विप्रेण संस्यृष्टु उच्छ्रिष्टेन कथम् ।

आचम्नैव च शुद्धः स्नादापस्तम्बो ऽब्रवीमुनिः ॥ इति ।
अधिकमाह्निकग्रन्थतो इष्टव्यम् । आचमनासमवे तु,

कुर्वीतालभनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य तु ।

इति माकंण्डेयोक्तं नौवौ च परिधायोपस्यृशेदार्द्दं द्वणं
भूमिं गोमयं वा संस्यृशेदिति बौधायनोक्तं वा बोधम् ।

गौतमः,

न तिष्ठनुद्धृतोदकेनाचामेदिति ।

इदं च स्वलविषयं, जसे तु तिष्ठन्नपि आचामेत् । तदाह
विष्णुः,

जान्मोरुद्धृ जसे तिष्ठन्नाचान्तः शुचिताभियात् ।

अधस्तास्तत्त्वालोऽपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

अधोनिषेधं कुर्वता जानुमाचेऽपि तिष्ठत आचमनमनुमतं
तदधः स्थितो बहिरक्तीर्यवाचामेदित्यर्थः ।

हारीतः,

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुक्वासाः स्वले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

आर्द्रवासाः स्वलेस्वस्तु यद्याचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्त्रं पिबन्ति हि ॥ इति ।

कौशिकः,

अपविचकरः कश्चित् ब्राह्मणोऽपि उपस्यृशेत् ।

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भं दक्षिणेनाचमेष्टदि ।

रक्तं तु तद्वेत्तोयं पौत्रा चाञ्चायणं चरेत् ॥ इति ।

इदं कर्मार्थकाचमनपरम् ।

पवित्रकर आचामेष्टुचिः कर्मार्थमादरात् ।

कुशमाचकरो वाऽपि दर्भमाचकरोऽपिवा ॥ इति

स्मृत्यर्थसारात् । एवं च

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ इति

माकंण्डेयोक्तमपि तत्परमेव । अन्यत्र पवित्रदोषाभावपरम् ।

एवं हस्तदये पवित्रप्रशंसको

गोभिलोऽपि,

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्ता यज्ञफलं लभेत् ॥ इति
तत्पर एव । एवं च वामेति उक्तम्

वामहस्ते कुशान् छत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपसृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति

हारौतोक्तं च वामहस्तमाचमृतकुशपरम् । मदनरत्नादौ
हारौतः,

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः ।

यन्विर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।

जातिमात्रो भवेद्दर्भः सपवित्रः कुशः सृतः ।

१९२ व्याघ्रमने कांस्यादिपात्र निषेधो वामहस्तेन जपथान निषेधस्थ । अ. १।

सप्तपत्रस्तु कुतपश्चिमायसृणमुच्यते ॥

सपवित्रो दिग्लाकः । प्रयोगपरिज्ञाते तु विशेष उद्दृताचमनपत्रे पात्रविषयेऽभियुक्तोऽः समर्यते,

करकालाबुपाचेण ताम्रचर्मपुटेन च ।

स्त्रहीला स्थयमात्रासेद्भूमिलग्नेन नान्यथा ॥ इति ।

करकालाबुपाचेण ताम्रचर्मपुटेन च ।

स्त्रहसाचमनं कार्यमिति स्मृत्यन्तरे स्मृतम् ॥

इत्यन्यच ।

उश्ना,

कांस्याष्टसेन पात्रेण चपुसीसकपित्तसैः ।

आचान्तः शतहत्तोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत् ॥

संवत्तेः,

सन्ध्याकार्च पितृश्चाद्द्वे वैश्वदेवे शिवार्चने ।

अतौ च ब्रह्मचारी च नाचासेचर्मवारिणा ॥

शङ्खः,

पौत्रावशेषितं पौत्रा पानीयं ब्राह्मणः कस्ति ।

चिराचं च ब्रतं कुर्यादामहस्तेन वा पुनः ॥

बामहस्तेन अस्त्रं जलपात्रं वोद्धृत्येत्यर्थः । तथा

तच्चैव,

शृद्राहतैस्तु नाचासेदेकपाण्डाहतैस्तथा ।

न चैवात्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥ इति ।

अब्रतः अनुपनीतः ।

पराशरेणोक्तम्,

जले स्त्रास्त्रो नाचामेज्जाचान्तः स्त्रासे इशुचिः ।

पादौ स्थायोभयचैव द्वाचान्तः इशुचितामिथात् ॥

जलाचान्तो चतः स्त्रासे इशुचिर्न भवति तस्मात् जले आचमनं न कुर्यादित्यर्थः । स्थायेत्यार्थो ख्यप् । उभयत्र जलस्त्रास्त्रोरित्यर्थः ।

पैठीनसिरपि, अन्नस्त्रदकमाचान्तोऽन्नरेव इद्धो भवति बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव तस्मादन्नरेकं पादं बहिरेकं पादं छाता इच्छामेत्यर्च इद्धो भवति ।

पारिजातेऽपि,

विन्यस्य दक्षिणं पादं जले वामपदं बहिः ।

उपवीतौ समाचामेत् विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

ओङ्कारपूर्वकं नाम चतुर्विंशतिशङ्खया ।

खाहाऽनं प्राशयेद्वारि नमोऽनं स्तर्गयेदथ ॥

केशवादिचिभिर्नाम अपः पौत्रा यथाविधि ।

गोविन्दमण्ठो न्यस्य विष्णुं सौषुप्ति विवसेत् ॥

मधुसूदनमादित्ये सुधांशौ च चिविकमम् ।

अग्नतो वामनद्वैव हस्तयोः श्रीधरं तथा ॥

इष्टौकेशं दक्षपादे पद्मनाभं तु वामके ।

दामोदरं ब्रह्मरन्ध्रे नासा सङ्कर्षणं न्यसेत् ॥

दक्षनासा वासुदेवं वासे प्रद्युम्नं विन्यसेत् ।

अग्निरङ्गं दक्षनेत्रे वासे तु पुरुषोत्तमम् ॥

अधोक्षजं दक्षकर्णं नारसिंहं तु वामके ।

अच्छुतं नाभिदेशे तु इदये तु जनार्हम् ॥
 उपेन्द्रं ब्रह्मरन्धे तु इरिं इच्छुषे न्यसेत् ।
 श्रीकृष्णाय नम एवं भुजे वामे तु विन्यसेत् ॥
 एतदाचमनं कुर्यासाचात् नारायणो भवेत् ।
 पौराणाचमनमेतत् छला नारायणो भवेत् ॥
 देव्याः पादैस्त्रिभिः पौला चाब्लिङ्गैर्नवभिः स्युग्नेत् ।
 सप्तव्याहतिसंयुक्तां गायत्रौं शिरसा सह ॥ इति
 चतुर्विंशतिः सम्पूर्णते । शिरसो देव्या विभागः ।
अथ स्नानानन्तरकर्त्तव्यतिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,
 पर्वताये नदीतौरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
 चिन्मुक्तौरे च वस्त्रौके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥
 मृद एतासु सम्यादा वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ।
 द्वारवत्युद्धवाङ्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
 कारयेत्त्रियमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने ।
 जाङ्गवीतौरसमूतां मृदं मूर्धा बिभर्त्ति यः ॥
 बिभर्त्ति सूर्यं शोऽकः स्थात् तमोनाशाय केवलम् ।
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
 श्रीकरं पुण्ड्रमित्याङ्गर्वेष्णवं श्वेतमुच्यते ।
 अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मथमा पुष्करौ भवेत् ॥
 अनामिका इच्छा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनौ ।
 एतैरङ्गुलिभिर्दैस्तु कारयेत् नखैः स्युग्नेत् ॥

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे,
 खलाटे केशवं विद्यात् नारायणमथोदरे ।
 माधवं इदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥
 उदरे दक्षिणे पार्श्वं विष्णुरित्यभिधीयते ।
 तत्पार्श्वं बाङ्गमधे तु विन्यसेन्नाधुसूदनम् ॥
 चिविकमं कर्णदेशे वामकुचौ तु वामगम् ।
 श्रीधरं बाङ्गके वामे इष्टीकेशं तु कर्णके ॥
 पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुट दामोदरं स्मरेत् ।
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥
 सङ्कर्षणादिभिः क्षणे इक्ष्वाक्यं चित् केशवादिभिः ।
 अर्धपुण्ड्रं श्विस्यैवं कुर्युर्विष्णोश्च वा बुधाः ॥
 मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्दादशनामभिः ।
 स्थानेष्वेषु दिजः स्त्राला नमोऽन्नैः प्रणवेन च ॥ इति ।
 स्थानविशेषे आकृतिविशेषः स्मर्यते,
 निटिले बाङ्गवचैव दण्डवत्कर्णपङ्कवे ।
 इदये कमलाकारमुदरे दीपवस्त्रिखेत् ॥
 वेणुपचस्माकारं बाङ्गोर्मधे लिखेतुधीः ।
 अधःपृष्ठे स्त्रम्भदेशे लिखेच्छम्बूफलाकृतिम् ॥
 भाष्ये,
 दशाहृत्प्रमाणन्तु उत्तमोत्तमसुच्यते ।
 नवाहृत्प्रमाणन्तु नवाहृत्प्रमाणन्तु उत्तमोत्तमसुच्यते ।
 नवाहृत्प्रमाणन्तु नवाहृत्प्रमाणन्तु उत्तमोत्तमसुच्यते ।
 नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्वारयेद्विजः ॥

पारिजाते सञ्चुहे,

जर्घपुण्डं चिपुण्डं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत् ।

इष्टु तमुखमध्ये च उमथाऽहं श्रिया हरिः ॥ इति ।

स्मृतिसारसमुच्चये,

गोपीचन्दनलिप्नाङ्गो यं यं पश्यति चकुषा ।

तं तं शुद्धं विजानीयात् माच कार्या विचारणा ॥ इति ।

अथातो भस्मधारणविधिं व्याख्यास्यामो

भूत्यै न प्रमदितव्यमिति हि विज्ञायते अथाषुदाहरन्ति ।

मध्यमाऽनामिकाऽङ्गुष्ठैस्त्रिपुण्डं भस्मना छतम् ।

तत् चिपुण्डं भवेच्छस्तं महापातकनाशनम् ॥

अथ अम्बकमिति सर्वाङ्गं संमृजेत्यूत्तो भवति दश पूर्वान्
दशापरानात्मानं चैकविंशतिं पङ्किं च पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोतीत्याह भगवान् बौधायनः । अथाषुदाहरन्ति ।

ललाटे हृदि दोर्दन्ते गले कुचौ शिरस्था ।

धारयेच्च सितं भस्म द्विजो नित्यमतस्त्रितः ॥ इति ।

अस्य श्रीभस्मधारणमन्तस्य पिण्डलाद चूषिः । देवीगायत्री
च्छन्दः । काञ्चाग्रिद्वो देवता । अग्निरिति बौजम् । भस्मेति शक्तिः ।
भस्मधारणे विनियोगः । कालाय नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
कल्पविकरणाय नमः । तर्जनीभ्यां नमः । बलविकरणाय नमः ।
मध्यमाभ्यां नमः । बलप्रमथनाय नमः । अनामिकाभ्यां नमः ।
सर्वभूतदमनाय नमः । कनिष्ठिकाभ्यां नमः । मनोन्नथनाय नमः ।
करतल्लकरपृष्ठाभ्यां नमः । एतैरेव हृदयादिन्यासः । ध्यानम् ।

विभूते भूतिमानाशीक्षामदेवस्मदाश्चिवः ।

रक्षावद्वख्या देवि रक्ष मामनघे सदा ॥

सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्ये भस्म गृहीता वामहस्ते निधाय
दक्षिणहस्तेन आच्छाद्य सद्योजातादिभिरग्निरित्यादिभिश्चामन्त्ये
“आपो वा इदं सर्वं विश्वाभूता० राप ओम्” इत्यनेन मन्त्रेण
जलमभिमन्त्ये जले जलाधिदैवतं विष्णुं धाता ओमापो ज्योती
रक्षोऽस्तं ब्रह्म भूर्भुवः खरोमिति मन्त्रेण भस्मासिद्ध्य मानस्तोके
इति मन्त्रेण मर्दयिता षट् भागान् क्षता पञ्चपिण्डैरीशानादिपञ्च-
मन्त्रैः ग्निरोवदनइदथगुह्यपादेषु समुद्भूत्य प्रणवेन सर्वाङ्गं समुद्भूत्य
हस्तौ प्रचाल्याचम्य अवशिष्टपिण्डेन चिपुण्डधारणं कुर्यात् ।

तत्प्रकारस्तु आयुषमित्यनेन मेधावीत्यादिभिर्वा ब्रह्मचा-
रिभिः, अम्बकेन प्रणवयुक्तपञ्चाचरेण वा गृहस्थैर्वनस्यैश्च, उँकारेण
चित्केन सहस्रेन सद्यासिभिः क्रियेत । चिपुण्डधारणानन्तरं हस्तौ
प्रचाल्य तज्जलमापः पुनर्निति मन्त्रेण पिबेदिति सङ्घेपः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि० १। वाम० २। अघौ० ३। तत्यु० ४।
ईश्वरा० ५। अम्बकम्० ६। अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति
भस्म खलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं हवा इदं भस्म । मन
एतानि चक्रुषि भस्मानि । मानस्तोके० चूम्बेदे । आयुषं जमदग्नेः
कश्यपस्य आयुषम् । अगस्त्यस्य आयुषं यद्देवानां आयुषं तन्मे
अस्तु आयुषं ग्रतायुषम् । आपस्तम्बशाखायाम् । मेधावी
भूयासम् । तेजस्तौ वर्चस्तौ ब्रह्मवर्चस्तौ० । आयुषान् भू०
अज्ञादो० यशस्तौ भू० सर्वसमुद्भूते० ।

हृष्टज्ञावाले,

मध्याह्नात् प्राक् जल्युकं तोयं तदनु वर्जयेत् ।

सुष्ठा भुक्ता पथः पौत्रा छत्रा चावश्यकादिकम् ॥

स्त्रियं नपुंसकं गृहं बिडालं बक्मूषकम् ।

स्त्री तथाविधानन्यान् भस्मस्त्रानं समाचरेत् ॥

आपः पुनं तु पृथिवौ० हङ् स्वाहा ।

समिद्धाग्रिसमुत्थेन विरजानलजेन वा ।

अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सज्जेन तु । १ ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्विं सप्तमिः क्रमात् ।

विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूल्य ततः परम् । २ ।

तिर्यक् चिपुण्डमुरसा ललाटे च करादितः ।

ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं धात्रा शिवं तथा । ३ ।

*पञ्चवन्द्वादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद् ब्राह्मणः सदा ।

चियायुषं अमदग्रेरिति मन्त्रेण वा पुनः । ४ ।

महादेवार्चनं कुर्यात् पुष्पाद्वा फलपत्रतः । इति

सूतसंहितायाम् । (ख. २ । अ. ३ । स्तो. ७—११)

शङ्करसंहितायाम्,

भस्मना सज्जेनैव भावितेन चियम्बकैः ।

चियायुषेण तारेण पञ्चाचरसमन्वितम् ॥ इति ।

रक्षार्थं मङ्गलार्थं च प्रवदन्ति महर्षयः ।

चिपुण्डधारणं सुक्ता सुक्तिमिच्छति यः पुमान् । ५ ।

* चानन्दाश्रमयन्वालयमुद्रितसूतसंहितापुस्तके “मेधावीत्यादिभि”रिति पाठो दृश्यते ।

विषपानेन नित्यतं कुरुते आत्मनो हि सः ।
 वेदोदितेन मार्गेण भस्मनोद्भूतनेऽपि च । १ ।
 चिपुण्डुधारणेनैव ज्ञानं सम्बिजायते ।
 ब्राह्मणेनात्मभूतेन श्रिवेन परमात्मना । २ ।
 आदरेण धृतं भस्म चिपुण्डुद्भूतनात्मना ।
 आदिब्राह्मणभूतस्य धर्मस्थिर्यक् चिपुण्डकम् । ३ ।
 ब्राह्मणो धारयेचित्यं भुक्तिमुक्तिफलग्रदम् ।
 वेदविद्वेषु धर्मेषु चिपुण्डुं भस्मगुण्डनम् । ४ ।
 रुद्रलिङ्गार्चनं चैव मुख्यमाङ्गदिजास्तिकाः ।
 सर्वागमेषु निष्ठानां चिपुण्डुं भस्मगुण्डनम् । ५ ।
 वरिष्ठं सर्वज्ञिङ्गेभ्य इति सत्यं मथोदितम् ।
 भस्म श्रेयोऽर्थिभिः सर्वेजनना लभ्यतातिभिः । ६ ।
 धार्यं चिपुण्डुरूपेण भस्मना चावगुण्डनम् ।
 ब्राह्मणो यः श्रितेनैव भस्मना चावगुण्डितः । ८ ।
 चिपुण्डुवस्त्रिभिर्दीप्तस्तं राजा परिरक्षयेत् ।
 भस्मप्रच्छन्नसर्वाङ्गं चिपुण्डुङ्गितमस्तकम् । ९ ।
 ये निवृत्तिः नरा राजा हन्यान्तानविचारतः ।
 वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । १० ।
 पवित्रसुपवीतं च चिपुण्डुद्भूतनं द्विजः ।
 एतादृशानि लिङ्गानि यस्य सन्ति द्विजनानः । ११ ।
 सत्यमेव मथाप्रोक्तं सफलं जन्म तस्य वै ।

इति च ।

प्रद्वितमनुष्ठरामः ।

अपि चर्वसुचार्थकः । चेन शायं वहृष्टसुचार्थः । तत्र वाहृण-
मन्त्रेण । अथ अपात्माकृ उपस्थानोक्तिर्भास्तुव्याग्रधिका ॥ २२ ॥

प्राणायामखृष्टप्रमाह ।

गायत्रीमिति । ऋषिर्पदार्थमाह । आप इति ।

फलितमाह । संयुक्तामिति । क्षचित्संयुक्तमित्येव याठः । तदा
मूलवत्तदपि क्रियाविज्ञेयम् ।

प्रत्येकमित्यर्थकस्य प्रतीत्यस्य आकाङ्क्षायामर्थादानन्तर्यामाह ।

प्रतिव्येति । तत्खृष्टप्रमाह । ओं मूः ओं भुव इति ।
मुखेति ।

मध्यमपदस्तोपिसमाप्तः दद्वीत्तरमाडः प्रस्तेषो वा । निरोधः
पूरणे रेत्तयोरथुप्रस्तुषम् ।

अतएव

पूरकः कुम्भको रेत्तः प्राणायामस्त्रियस्तुषणः ।

नायिकाङ्क्षा उच्छ्रासो भातः पूरक उच्चते ॥

इत्यादियोगिवचनविरोधाभावः । अत एवाह ।

मनसेति ।

अत्र प्रत्येकं प्राणायामलं विशिष्टस्य वेति पञ्चदद्यमन्त्रं त्यष्टुषम् ।
तत्प्रामान्यस्तुष्टमिदमिति स्मृत्यज्ञाह ।

सर्वचेति ।

थोगाङ्कादावपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राणायामोन्नतं सन्ध्याविषये प्राग्नुकं कथम् प्रातःषायं-
सन्ध्ययोर्जपोन्नतरसुपस्थानमिति सूचयसुभयत तदवधिमाह ।

प्राणानायम्येति ।

तु द्वार्थं व्युक्तमे च । संप्रोक्ष्य च । प्राप्तवाह । प्रत्यक्षसन्ध्या-
मिति । पञ्चमसन्ध्यामित्यर्थः । आसीत उपासीत कुर्यात् ।
अत एवाह । अर्थादिति ।

एवमयेऽपि । सन्ध्यापदस्य मध्यमणिन्यायेनाम्बद्धः । अत एव
बुत्क्रमोक्तिः । जपेऽवधिमाह । आतारेति ॥ २४ ॥

प्राक्षसन्ध्यामित्यस्य तिष्ठेदित्यचाम्बद्धः । प्रातस्तु प्राड्मुखः
सूर्योदयावधि । एवं पूर्वोक्तविधिं जपमात्ररन् प्राक्षसन्ध्यामनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । हि तर्थं पूर्ववैलक्षण्ये व्युक्तमे च । सन्ध्याशब्दस्य काल-
देवतापरत्वनिरामायाह । अहोरेति ।

अत्र किञ्चिदुच्यते ।

अङ्गुष्ठित्यसंयुक्तं शुक्राङ्गुष्ठकनिष्ठयोः ।

गोकर्णाङ्कतिमित्याङ्गुष्ठकर्मप्रकाशकम् ॥

तथा च शैनकः,

नासिकामङ्गुलीभित्य तर्जनीमध्यमादृते ।

दक्षिणेन समाहृत्य सवेन तु विसर्जयेत् ॥

प्रणवव्याहृतिसमं गायत्रौ शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्चते ॥

शनैर्नासापुटे वायुमुक्तृजेन्न तु वेगतः ।

न कम्ययेच्छरौरं तु स योगौ परमो मतः ॥ इति ।

पश्चाकुलीभिर्नासायपौडनं प्रणवाभिधा ।
 मुद्रेण सर्वपापन्नौ वानप्रस्थमहस्ययोः ॥
 कगिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासायस्य च पौडनम् ।
 ऊँकारमुद्रा सा प्रोक्ता यतेष्व ब्रह्मचारिणः ॥
 प्राणानायस्य विधिवदाग्रथः संयतेन्द्रियः ।
 अथ सन्ध्यासुपासिष्ठदति सङ्खस्य मार्जयेत् ॥
 तिसूभिर्मार्जनं कुर्यादापोहौति कुशोदकैः ।
 पादे पादे चिपेक्षूभिर्ग्रीष्मे प्रतिप्रणवसंयुतम् ॥ इति ।

क्षमिवधाने,

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठात्वेन च ।
 संवत्सुरकृतं पापं मार्जनाम्ने विनश्यति ॥

ब्रह्माप्याहं,

आपोहिष्ठादिभिः पादैः शिरस्येच च विश्रुषः ।
 एत्यु चयायाधस्तान्तु चिप्ताद्विः परिषेचयेत् ॥ इति ।

स एव,

धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।
 कथं तर्हि मार्जनं कार्यमित्यच च एवाह ।
 नद्यां तौर्यं छूदे वापि भाजने सृजयेषि वा ।
 औदुम्बरेऽथ सौवर्णं राजते दारुमम्बवे ॥
 छत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । इति ।
 औदुम्बरं तामपाचम् । छत्वेति जलमिति शेषः ।

अत्,

वामहस्ते जलं छला ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या दृष्टलौ ज्ञेया असुरालैक्षु तर्पिताः ॥ इति ।

तन्मूलयादिपाचान्तरसज्जाविषयम् । तदभावे तु छला तु
वामहस्ते इत्येतद्वोधम् ।

अथ मन्त्राचमनम् ।

तत्र गृह्णपरिशिष्टम् । (आ. ग. अ. १ । ख. ३ ।)

अथाचमनोदकमादाय सूर्यस्त्रेति पिबेत् । सूर्यस्त्रेत्यनुवाकेन
जुहोमि खाहेत्यन्ते नैतत्प्रमन्त्राचमनम् । (ख. ७ ।) अथ मध्यन्दिने
आपः पुनर्नित्यनुवाकेन प्रतिप्रहृत् खाहा । (ख. ६ ।) एवं सूर्य-
स्त्रेति मन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निश्च मा मन्युस्तेतीत्याह सत्ये ज्योतिषीति
चान्ते ब्रूयात् ।

भगवांश्चाह । (आ. ग. अ. १ । ख. ८ ।)

*सूर्यस्त्रेतिमन्त्रस्य याज्ञवल्क्य उपनिषद्गृषिः । सूर्यमन्युमन्युपतयस्त्र
देवताः । गायत्रीपङ्किविराजश्वन्दांसि । रचन्तामित्यन्ता गायत्री ।
दुरितं मध्यैत्यन्ता पङ्किः । पञ्चपदा पङ्किरिति श्रुतेः । द्विपदा
विराज इत्यनुकमिकातस्य प्रकृतिश्वन्द इति मदनपारिजाते ।

आपः पुनर्नित्यस्य याज्ञवल्क्योपनिषद्गृषिः । मतान्तरे तु पूत
स्त्रिः । आपः पृथिवी ब्रह्मणस्यतिर्ब्रह्मा देवता । अष्टपदा अष्टौ छन्दः ।

इति मन्त्राचमनम् ।

* आश्वलायनगृह्णपरिशिष्टादत्र कृष्णादिविषये वैलक्षण्यं च दृश्यते ।

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

गृह्णापरिशिष्टे । (आ. अ. १। ख. ३।)

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहतिसावित्रौभिरापोहिष्टेति
सूक्नेन गायत्रौश्चिरसा च आत्मानं परिषेचयेदेतन्मार्जनमिति ।

भगवान्,

प्रणवेन व्याहतिभिर्गायत्रा प्रणवाद्यथा
आपोहिष्टेति सूक्नेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ।

कात्यायनः,

प्रणवं भूर्भुवःस्वस्य गायत्रौ च द्वितीयिका ।
अब्धत चृच्छैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥

प्रजापतिः,

सूर्गन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।
अद्वृचान्ते तथा कुर्याच्छिष्टानां मतमौदृशम् ॥

इति मार्जनम् ।

अथ पापपुरुषनिरसनम् ।

भगवान्,

उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जसं गोकर्णवल्लते ।
निःश्वासं नासिकाऽये तु पापानं पुरुषं स्फारेत् ॥
स्फतस्तेति द्वचं वाऽपि द्वुपदां वा अपेदृचम् ।
द्वचनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥
तत्त्वां नावस्तोक्याथ वामभागे चितौ चिपेत् ।

ब्रह्मापि,

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽये समर्पयेत् ।

स्वतन्त्रेति अपिला इथ तत्त्वां तु चितौ चिपेत् ॥

द्रुपदा च वाजसनेयकेऽपि पश्यते ।

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्थितः स्वातो मत्तादिव ।

पूतं पवित्रेणोवाच्यमापः शुभ्नन्तु मैनसः ॥ इति ।

कात्यायनः,

करेणोत्सृज्य सखिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनियतासुर्वा चिः सङ्कदाऽघर्षणम् ॥ इति ।

प्राणमासज्य । निरुद्धप्राण इत्यर्थः । द्विविधो ऽपि विकल्पः
शक्ताशक्तविषयतया व्यवस्थितो बोधः । धेयस्य पापपुरुषस्य खरूपस्य
समर्थते,

ब्रह्माहत्याग्निरस्त्रं च खर्णस्तेयभुजद्यम् ।

सुरापानहस्ता युक्तं गुरुतत्पकटिद्वयम् ॥

तत्प्रयोगपददद्दमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाणं रक्तश्चुविलोचनम् ॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुचौ पापं विचिन्तयेत् ।

इति पापपुरुषनिरसनम् ।

अथार्थप्रदानम् ।

गृह्णपरिशिष्टे, (अ. १। ख. ५।)

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्घृत्याभिमुखः स्थित्य
प्रणवव्याहृतिपूर्ववा शाकिश्च चिर्निवेदयन् चिपेत् तदेवार्थनिवे-

दनम् । असादिवात्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परितन्य परिविच्चाप उप-
स्थृग्नति । (अ. १ । ख. ७ ।) अथाहस्तीयथा हंसवत्या वा चिः-
सहस्रा अर्थमुत्क्षिपति । आधारमण्डपसं ज्योतिर्विशेषमञ्जस्तिपुटं
प्रति दक्षिणास्तापुटेन सम्भासं परिभाष्य तच मन्देहासुरनिवर्हणाय
जलाञ्जस्तिना सह चिपामौति भावयन्, गायत्रीशिरसा पुनस्तेजो
वायुमार्गेण खस्तिनस्थापयेदिति विशेषो बोधः ।

तदुक्तमाश्वलायनस्मृतौ,

ततस्तिष्ठन् जलं गृह्ण प्राङ्मुखोऽञ्जस्तिना स्मरेत् ।

स्थानादौ सुस्थितस्त्रैव स्फाटिकज्योतिषा स्मम् ॥

स्थानादौ आधारमण्डपे इत्यर्थः ।

उत्तीर्य तच सम्भासं दक्षिणेण पथाऽञ्जस्तिम् ।

व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं सृत्वैवं परितो रवेः ॥

मन्देहान् युद्धतः कूरान् निच्चिपेन्तेष्ठाञ्जस्तिम् ।

षोडशाचरमन्त्रेण पुनराहृष्य सत्वरः ॥

पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रञ्ज तं स्मरेत् ।

एवं चिवारमावृत्य दग्धा तानसुरान् द्विजः ॥

मन्त्रेणाहृष्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्सरन् ।

पूर्ववद्वाममार्गेण सूत्वा संस्थाप्य चात्मनि ॥

प्रदक्षिणं समावृत्य जलं गृह्णाचमेत्ततः । इति ।

षोडशाचरमन्त्रलक्षणमाह,

व्यासः,

षोडशाचरकं ब्रह्मन् गायत्रास्तु शिरः स्मृतम् ।

ओमापो व्योनिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ इति ।

सङ्क्षिप्ते,

मुक्तहस्तेन दातव्यं सुद्रां तत्र न कारयेत् ।

र्जन्यवृक्षष्टयोगेन राचसौ मुद्रिका भवेत् ॥

राचसौमुद्रिकाऽर्थेण तत्तोयं दधिरं भवेत् ।

जलेष्वर्ध्मे प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ॥

संप्रोक्ष्य वारिणा सन्ध्यकृ ततोऽर्थं तु प्रदापयेत् ।

एतच्च अर्थप्रदानं प्रधानमिति केचित् । अङ्गमिति बहवः ।

एवमर्थान्तानि पूर्वाङ्गाणि निष्ठपितानि ।

अथ गायत्रीजपः ।

तत्र गृह्णाम् ।

यज्ञोपवीतौ नित्योदकः सन्ध्यासुपासौत वाग्यतः सायमुन्नरा-
पराभिमुखोऽवृष्टमदेशं सावित्रौ जपेत् अद्वास्तमिते मण्डले
आनच्चदर्शनादेवं प्रातः प्राञ्जुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति ।

अस्यार्थः । यज्ञोपवीतौति शिखावन्धनादेरप्युपलचणम् ।
नित्योदकः, स्त्रयुक्ताचमनाद्यर्थप्रदानान्तम् उदकसाध्यलादुदक-
शब्देन लक्ष्यते । वाग्यतः मौनौ । नित्योदकः कृतस्त्रयुक्ताचमना-
द्यर्थान्तः सन् । सन्ध्यासुपासौतेति सर्वकालसाधारणम् । सायं तु
विशेषोऽयम् । उत्तरस्या अपरस्याश्वान्तरालं वायवौ दिक् तदभि-
मुखः । तत्रापि नाञ्जस्तेन । अवृष्टमदेशम् अभिमुखः, प्रतीचां थ
उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः । प्रातस्तिष्ठनिति उपवेशन-
निष्ठत्वर्थम् ।

अथ गुरुपरिशिष्टम् । (प. १ । ख. ५ ।)

एतौ देशे इर्भाम्बासोचिते इर्भान् संस्तीर्य आहतिभिरुपविश्वा-
प्राणायामनयं हत्वा आत्मानं आहतिभिरभ्युक्त्य सावित्रा च्छिं-
दैवतश्चन्द्राभ्युक्तुस्त्रय षड्हिंस्तदङ्गमन्वैर्यथाङ्गम् आत्मनि न्यस्तात्मानं
तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्बृद्धाय नम इति इदये । वरेण्यं
शिरसे स्ताहेति शिरसि । भर्गो देवस्येति शिखायै वषडिति
शिखायाम् । धीमहीति कवचाय ऊमित्युरसि । धियो यो नः
नेचचथाय वौषडिति नेचयोर्लसाटे च न्यस्त अथ प्रचोदयादस्त्राय
फणिति करतले अस्तं प्राच्यादिदग्धदिच्छु न्यसेत् । देहाङ्गन्या-
सोऽयम् । एनमन्ये नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।
अथ मन्त्रदेवतां धात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाज्ञा तिष्ठन्नहृ-
महृचे आमण्डलादर्घनात् मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणवव्याहृतिपूर्विका
सावित्रौं जपेदिति ।

भगवान्,

सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रौं वाग्यतो जपेत् ।

सहस्रपरमां देवौं शतमध्या दशापराम् ॥

गायत्रौं संसारेह्नीमान् इदि वा सूर्यमण्डले ।

मनःसन्तोषणं ग्रौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्मनम् ॥

अव्ययत्वमनिर्वद्दो जपसम्पत्तिइतवः । इति ।

जपसङ्क्षामाह,

अष्टोन्नरश्चतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा ।

विधिना दग्धकं वाऽपि चिकालेषु जपेदुधः ॥ इति ।

अपयोग्यान्यासनान्याह

व्यासः,

कौशेयं कम्भस्त्वैव अजिनं पद्मेव च ।

दाहं वासपत्त्वं आसनं परिकर्पयेत् ॥

हणाजिने ज्ञानयिद्विर्मोक्षश्रीव्याघ्रचर्मणि ।

वंशाजिने व्याधिनाशसुर्वैष्टं चिचकमले ॥ इति ।

निषिद्धासनान्याह

स एव,

वंशासनेषु दारिङ्गं पावाणे व्याधिसम्भवः ।

धरणां दुःखसमूतिदैर्भाग्यं चिचदारजे ॥

हणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः । इति ।

तचोपवेशनमन्तमाह

व्यास एव,

पृथिव्या मेष्टुष्टु ऋषिरित्यभिधीयते ।

सुतलं क्वन्द इत्याङ्गः कूर्मो वै देवता स्तता ॥

मेरोरारोहणे तस्या विनियोगः प्रकीर्तिः । इति ।

द्वद्वमनुः,

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा उपेत् ।

तस्य तत्पफलं जप्यं तद्वौनमफलं सृतम् ॥ इति ।

विश्वामित्रः,

उक्तमं मानसं जप्यम् उपांशुं मध्यमं विदुः ।

अधमं वाचिकं प्राङ्गः सर्वमन्तेषु वै दिजाः ॥ इति ।

गौतमः,

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्तेच्छथा कर्म कुर्वतः ।

अशुचेवा विना सङ्कारा तत्सर्वं निष्पासनं भवेत् ॥ इति ।

बौधायनः,

नाभेरधः संसर्गं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् । इति ।

अपाङ्गभूतामचमालामाह

हारीतः,

शङ्खच्छृण्यमयौ माला काञ्चनौ जलजोत्पलैः ।

पद्माचूच्चैश्च रुद्राचूर्चिद्रुमैर्मणिमौकिकैः ॥

राजतैर्द्राचूचैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

गौतमः,

शतं स्ताच्छङ्गमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फाटिकैर्दंशसाहस्रं मौकिकैर्लच्छमुच्यते ॥

पद्माचूर्चैश्च तु शौवर्णैः कोटिरुच्यते ।

कुशग्रन्था च रुद्राचूर्चैरनन्नं फलमुच्यते ॥ इति ।

अथाचमालामणिसङ्कामाह

प्रजापतिः,

अष्टोन्नरशतं कुर्यात् उत्पन्नाग्निकां तथा ।

सप्तविंशतिकां वाऽपि ततो नैवाधिका भता ॥

इति अपप्रकारणम् ।

अथ उपस्थानविधिः ।

तत्र वृद्धपरिशिष्टम् । (अ. १। सं. ६।)

आतबेदसे सुनवाम सोमं, तच्छंयोरावणीमहे, नमो ब्रह्मणे
नमो अस्त्वग्रथे इत्येताभिहपस्थाय प्रदच्चिणं दिग्ःः साधिपाः नला
अथ सन्ध्यायै सावित्रै गायत्रै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यस्य नम-
स्त्रायात उत्तरम्,

उत्तमे शिखरे देवौ भूम्यां पर्वतमूर्ढनि ।

ब्राह्मणेभ्यो छानुज्ञानं गच्छ देवि अथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विश्वच्य भद्रं नो अभिवादय मन इत्युक्ता शान्तिं
च चिह्नार्थं प्रदच्चिणं परिक्रमन्,

आसत्यज्ञोकादापातालादालोकपर्वतात् ।

ये वसन्ति द्विजा देवालोभ्यो नित्यं नमो नमः ॥

इति नमस्त्राय भूमिसुपसंगटजा गुरुन् वृद्धांशोपसंगटजीयात्
एवं शायभिति ।

इदसुपस्थानोत्तरानुषेयसुपस्त्राहणं ब्रह्माचारिप्रकरणे मूलादौ
स्थाप्तम् ।

पारिजाते,

आर्षमृद्दो दैवतस्त्र विनियोगस्त्रथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ इति ।

गोभिलः;

आयालित्यनुवाकस्य वामदेव स्त्रिः सूतः ।

अनुभवं भवेष्ट्वद्दो वामदेवौ देवता सूता ॥

आवाइने तु गायत्रा विनियोगः प्रकौर्तिः ।
 मृद्घपरिशिष्टे तु, (अ. १ । ख. ५ ।)
 अतुवाकसमानार्थको मन्त्रो विनियुक्तः आगच्छेति । च च प्राग-
 दाहतः ।

व्यासोऽपि,

आवाइयेत्तु गायत्रौ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 आगच्छ वरदे देवि जप्ते मे सखिधौ भव ॥
 गायत्रं चायसे अस्मात् गायत्रौ लभुदाहता ।
 इति । आहतीनां देवताद्याद
 उहत्पराशरः,

अग्निर्वायुक्तथा सूर्यो उहत्पत्याप एव च ।
 इहस विशेदेवास देवताः लभुदीरिताः ॥
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च उहती पञ्चिरेव च ।
 चिष्टुप् च अगती चैव उहदास्येतान्यनुक्रमात् ॥
 भरद्वाजः कश्यपस्य गौतमोऽचिक्षयैव च ।
 विश्वामित्रो जमदग्निर्बिष्ठ उषयः क्रमात् ॥

इति । मध्याह्नकासमधिक्षयोक्तम्
 तचैव, (आ. ग्र. प. अ. १ । ३ ।)

उद्घात्तरमुख उदुत्यं जातवेदसं चिं देवानामिति सूक्ताभ्या-
 मादित्यसुपस्थाय जपमासीनो अथेष्टकासं कुर्यात् इति सन्धा-
 विधिर्वास्यातः ।

दैवाद्विवा माध्याह्निकं न छतं तच

सर्वते,

राचौ प्रहरपर्यन्तं दिवाहत्यानि कारयेत् ।

अवगाहं ब्रह्मायज्ञं औरजप्त्यज्ञं वर्जयेत् ॥ इति ।

सायं प्रातशोपस्थाने विशेषमाह

भगवान्,

नमो ब्रह्मण्डत्येतां चिदका इथं दिशो नमेत् ।

इमं से वरण तत्त्वायामौति सायंकाले विशेषतः ॥

मिच्य सर्वणी दाख्यं प्रातःकाले विशेषतः ।

आश्वलायनस्मृतौ तु,

चुग्मिष्यतुर्भिर्मिच्य गायत्रीरेव बहृच्छः ।

इत्युक्तम् । मिच्यर्भिर्मिच्यदेवताकैः मिच्य सर्वणी इति इत्यादि-
भिरित्यर्थः ।

पराशरमाधवीये,

वारूणीभिरथादित्यसुपस्थाय प्रदक्षिणम् । इति ।

यथपि वारूणीभिर्वह्णोपस्थानमेव लिङ्गाकामं तथापि श्रुतेः
प्रावस्थात्सूर्यसोपस्थाने वारूणीनां विनियोगः ।

तदाहुर्भट्टपादाः,

मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुधा पस्थाच्छक्तिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षावलेनेन्द्रशेषश्रुतिविकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रबलया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।

निराकाङ्क्षीहते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ।

तेन श्रीप्रद्वन्निलात् श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ इति ।

साक्षाताः सन्धाताः फलमाह
यमः,

सन्धासुपासते ये तु सततं संशितत्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मासोकं सनातनम् ॥ इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह
दक्षः,

सन्धाहीनो ऽउचिर्नित्यमनर्थः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

गोभिलोऽपि,

सन्धा येन न विज्ञाता सन्धा येनानुपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूदो मृतः श्वा चैव आयते ॥ इति ।

मरीचिः,

सूतके कर्मणां त्यागः सन्धादीनां विधीयते ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह

पारिजाते भरद्वाजः,

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममन्तकम् ।

तथा मार्जनमन्तास्तु मनसोचार्यं मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सन्धगुच्छार्यं सूर्यायार्थं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

अत्र गायत्रीदशकं कार्यम् ।

आपस्माशुचिः काले तिष्ठन्नपि अपेहग । इति ।

आपमः । आपद्ग्रहाः । तं प्रति अग्निस्मृतौ अग्नान्नरसरणेऽपि
अर्थस्यावश्यकतोत्ता ।

जलाभावे महामार्गे बन्धने लशुचावपि ।

उभयोः सन्धयोः काने रजसा वाऽर्थमुत्सृजेत् ॥ इति ।

अशुचौ आशौचे इत्यर्थः । आद्भोजिनां सन्ध्याधिकारचिह्नये-
विशेषः

स्मर्यते,

दशकृतः पिवेदापो गायत्रा आद्भुग् दिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्नरम् ॥ इति ।

गैतच्छ्राद्धभोजनप्रायस्त्रित्तं, तस्य गुरुणो वक्ष्यमाणलात् । किं तु
सन्ध्याधिकारायेति बोधम् ।

आथ मन्त्रार्थाः । तत्रापोहिष्ठादय ऋक्षंहितात्ममन्त्रात्म-
दर्थात्मद्वात्मादेव ज्ञेयाः । इतरे तु मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अग्निसे-
त्वस्यायमर्थः । मा इति माम् । एते रचनां । मन्त्रः क्रोधाभि-
मानिनी देवता ।

तथाच भगवान्व्यासः । (वे.अ.२ पा. १ सू. ५) अभिमानि-
व्यपदेशस्त्रित्यसूचयत् । मन्त्रपतयो जितक्रोधा महात्मानः । शिश्मा
शिश्रेन । सुपांसु रुगित्यादिना डादेशः । इदं पापजातं मा
तत्कर्त्तरं चाहश्चारम् अमृतयोनौ मोक्षकारणे अम्याख्ये ज्योतिषि
परब्रह्मणि जुहोमि प्रक्षिपामि तदर्थमिदमभिमन्त्रितं जलं स्वाहा
मदीयप्राणाङ्गौ उतमस्तु । एतेन सूर्यशेत्यपि व्याख्यातम् ।

आपः पुनन्वित्यस्यायमर्थः । आपः पृथिवीं मच्छरीरम् ।

यज्ञरीरं चा इथिवीत्यारण्यकोत्तेः । एष इथिवी मां किञ्च-
ग्ररीरं पुनात् किंच ब्रह्मणे देवस्य पतिः परमात्मा पुनर्नु
पुनात् । अत्ययेन बङ्गवचनम् । ब्रह्म वेदः पूता पूतमित्यर्थः ।
सुपां सुख्यग्निं पूर्वसवर्णः । उच्चिष्ठं तज्जिमित्तकपापं सर्वं, परि-
इत्येति श्रेष्ठः । मां पुनात् । तदर्थं स्वाहा अभिमन्त्रितसुदकं
प्राणग्रामै जुहोमीत्यर्थः ।

प्रणवो ब्रह्मपरः । भवन्यस्मिन्द्युतानीति भूः । अधिकरणे किप् ।
भावयति स्वापयति विश्वमिति भुवः । अन्तर्भावितर्थादसुनि
गुणाभावस्थान्दद्यः । सुषु इयन्ति इयति प्राप्नुवन्धेतदिति सुवः ।
स्वधातोः कर्मणि विच् वाङ्मत्तकात् । मह पूजायाम् अस्मादसुनि
महः पूज्यम् । जन जनने, तप सन्तापे, आभ्यां कर्त्तर्यसुम् । सत्यं
कालचयावायम् । उवितुः प्रेरकस्य वरेण्यं भजनीयं भर्गः संसार-
भर्जनात् उच्चिदानन्दात्मकं रूपं धीमहि धायामः यः उविता यः
धिथः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । पञ्चमस्तकारः । चापः चापकं ज्योतिः
चिद्रूपं रसः सुखम् अमृतं मोक्षः ईश्वरं ब्रह्मेति शोम् अङ्गीकुर्व
धायामि इत्यर्थः ।

अथ पितृचरणाः,

उवितुः सकलब्रह्माण्डोत्पादकस्य देवस्य कौड़ाकर्त्तुः कूटस-
ब्रह्मणः राहोः शिर इतिवदियं षष्ठी वरेण्यं सर्वोत्तमम् सूर्य-
मण्डलतेजोरूपं भर्गः साम्बशिवरूपाश्चिदेवताकम् । ओमित्येकाचरं
ब्रह्म अग्निर्देवतेत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । तत्त्वायारहितं ब्रह्म
अँ तत् ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । य त्वयं सर्वनाम

इदं कर्म वथं धौमहि ध्यायेम बाह्यामरेण्ड्रियादिविशिष्टसाम-
दर्थतयोद्भूतरूपकर्द्वलस्य विवचणात् बङ्गवचनम् । एतेनार्थं बङ्गवच-
नमिति व्याख्यानं पराक्षम् । यः इत्यास्तेति यः सङ्कीर्णाराधण-
स्थरूपो नोऽस्माकं पूर्ववत् षष्ठीषङ्गवचनम् असाम्बन्धिनीः धिथः
बाह्याभ्यन्तरेण्ड्रियादिविशिष्टे उद्दिष्यज्ञानानि प्रेरयेत् इत्यर्थः ।
अथमपि न सर्वनाम । एतेन तथा व्याख्यानमपाक्षम् । यथाश्रुते
सर्वोत्तमे एकवचनतया इतिनिष्ठेऽस्मदर्थं बङ्गवचनतया व्याख्या-
ननु सुतरामयुक्तमिति केचित् । तज्ज । भेदाभेदप्रतिपादनेनाप-
कर्त्त्वात्कर्षप्रतिपादनाथ तथैवैचित्यादित्याङ्गः ।

मम तु प्रतिभाति । ए चासौ सविता च तत्प्रवितेत्येकं पदं
देवस्य खतःप्रकाशस्य तस्य सवितुः कर्मादौ खोकानां प्रेरकस्य
वरेण्यं महः । षष्ठी ध्यानादेर्भद्रनिबन्धनलादभेदतदसम्भवाद्राहोः
श्चिर इति वज्रस्थूचनार्थैव छाता । भर्गेऽहं संसारभर्जितलाद्गर्गलं
कर्त्तरि धौमहि ध्यायामि आर्षमेव बङ्गवचनम् । आत्मनेपदार्थं
तत्प्रस्तुमस्यावश्यकत्वात् । तत्पक्षं तु तद्यानस्य सर्वावश्यकत्वस्थूचनम् ।
अत एवाप्ये न इति बङ्गवचनम् । अत्यथो वोभयत्र बोध्यः ।

यदा भर्गः वयमिति वेदाः प्रमाणमितिवत् । बङ्गत्वं तु
प्राग्वदाऽधिकारिव्यक्तिभेदेन वा । यः सविता । अये प्राप्तवत् ।

यदा प्रेरकस्य सूर्यस्य सवितुरित्यनेनैव स्त्रेणोत्पादकतया ब्रह्म-
रूपलं, देवस्येत्यनेन कौड़ार्थकतया विष्णुरूपलं, भर्गः भर्गस्य क्वान्दसो
अत्यथः अनेन शिवरूपलं, वरेण्यमित्यनेन तुरीयरूपलम् । षष्ठी
अन्यथ सर्वं प्राप्तवत् ।

यदा यः सविता देवः नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया
बुद्धीर्वा प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्स्य वर्वासु श्रुतिषु प्रचिद्दृश्य
देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वाज्ञार्थाभितया प्रेरकस्य अगत्स्तुषुः
परमेश्वरस्यात्मभूतं वरेण्यं सर्वैर्हपास्यतया श्रेयतया च संभजनीयं
भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाङ्गांगः स्त्रयं व्योतिः परब्रह्मात्मकं
तेजः धीमहि तदोऽहं द्योऽसौ द्योऽसौ द्योऽहमिति वयं धायेम ।

यदा तदिति भर्गविशेषणं सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो
धीमहि । किं तदित्यपेचयामाह य इति । लिङ्गव्याख्याः । अत्
भर्गो धियः प्रचोदयति तद्वायेनेति समन्वयः ।

यदा यः सविता सूर्यः धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य
सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यतया
प्रचिद्दृं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं
धीमहि श्रेयतया मनसा धारयेम ।

यदा भर्गश्वेनाज्ञामभिधीयते यः सविता देवो धियः प्रचो
दयति तस्य प्रशादाङ्गोऽज्ञादिशक्तयां फलं धीमहि धारयामः ।
तस्याधारभूता भवेनेत्र्यर्थः । भर्गश्वेनाज्ञपरत्वे धीश्वदस्य कर्मपरत्वे
कार्यवर्णं प्रमाणम्,

वेदांश्चन्द्रांसि सवितुर्वरेण्यं

भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाङ्गः ।

कर्माणि धियः सूनते प्रब्रवीमि

इति । एष्टापरिशिष्टादावुपस्थानोन्नरकालानुषेयतयोऽप्तम्
उपसंथित्यां तु ब्रह्माचारिप्रकरणे प्रपञ्चितमन्यत ।

उपनीतस्य सन्धायाः प्रारम्भे तत्त्वमुच्यते ।

सन्धाहीनोऽशुचिर्नित्यमनहः सर्वकर्मसु ॥

इति दक्षोक्तेः,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्धोपासनकं विधिम् ।

अनहः कर्मणां विप्रः सन्धाहीनो यतः स्मृतः ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टाच्च,

सर्वमूलत्वेनोपनीतस्य सन्धाप्रारम्भादिविषये तत्त्वं यथाग्राह्यं
यथामति उच्यते । तत्त्वं

अहोरात्रस्य चः सन्धिः सूर्यनच्चचर्जितः ।

सा तु सन्धा समाख्यातेति दक्षोक्तेः यद्यपि सन्धाशब्दः
कालविशेषपरः । अत्र सूर्यनच्चचरपदमत्यन्तेजस्त्वितत्परम् ।

शादित्यां पश्चिमां सन्धामधर्मस्त्वितभास्कराम् ।

इति संवर्त्तात्, प्रत्यगातारकोदयादिति याज्ञवस्त्वयाच्च ।
तथाऽपि

सन्धौ सन्धासुपास्त्रौ नोङ्गते नास्तगे रवौ ।

इति वृद्धयाज्ञवस्त्वयात्, च प्रती वहिः सन्धासुपास्त्रौतेति
शङ्खात्, अहरहः सन्धासुपास्त्रौतेति विधिः, तस्मात् ब्राह्मणो
अहोरात्रस्य सन्धासुपास्ते इति तैत्तिरीयाच्च तत्कालयोगनिमि-
तकः प्राणायामादिकर्मकालापविशेषः सन्धाशब्दार्थः । उपासनं
पातुषानमिति केचित् । परे तु ततो रूप्या च सन्धाशब्दवाच्या
देवी ।

पूर्वा सन्धा तु गायत्री शाविचौ रक्षवर्णिका ।

क्षणा उरस्तौ ज्ञेया सन्ध्याचयसुदाहतम् ॥

इति वृद्धयाज्ञवस्त्योक्तेष्व । सन्धिकालोपास्त्रलात् सन्ध्येति
माधवः । सम्यक् षेष्टलात् सन्ध्येति वृसिंहः । अनेन क्रमेण ब्रह्म-
दद्रविष्णुरूपलमुक्तं तेषां तदर्णलादित्याङ्गः । अचोपासनं धारणम् ।

न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा यह ।

साऽहमस्मौत्युपासीत विधिना येन केचित् ॥

इति व्यासोक्तेरिति केचित् । परे तु धानपूर्वको गाय-
त्रीजप एवाचोपासनं तदेव प्रधानम् । सन्ध्यामुपासते इति फल-
समन्धबोधनात् । नार्थदानं तदभावात् ।

या सन्ध्या सा जगसूतिर्मायाऽतीता हि निष्काशा ।

ईश्वरौ केवला ग्रन्तिस्तत्त्वचयसमुद्भवा ॥

धालाऽकमण्डलगतां सावित्रीं तां जपेद्गुधः ।

इति कौर्मेण धानस्याज्ञत्वप्रतिपादनात् । देवतां धायेत् अपं
कुर्यादिति शङ्खात् । नित्योदकः सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य गायत्री-
अपस्त्रैव आश्वलायनेनोक्तेस्तत्त्वपर्यैव प्राधान्यप्रतीतेः ।

मनुनाऽपि, (अ. ४ छ. ८४)

स्वययो दीर्घसन्ध्यलादौर्ध्मायुरवाप्नुयुः ।

इति गायत्रीजपे एव सन्ध्यापदप्रयोगात् । प्राणायामादीर्ना
प्रतिनिधितस्त्रूपलेन दैर्घ्यावभवेन गायत्रीजपस्य सहस्रादिशङ्खधा
दैर्घ्यसम्भवात् ।

यत्तु भारतम्,

तथैव ते महाराज दंशिता रणमुर्द्धनि ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यसुपतस्थिरे ॥

इति । तदपि गायत्रीजपरमेव । तथैव ब्रह्माभिक्षार्केपस्था-
नात् । उद्यन्तमस्तु यन्तमादित्यमभिधायचिति तैत्तिरीयश्रुते-
दक्षरीत्या तत्परत्वाच्च ।

पूर्वां सन्ध्यां सनक्षनासुपक्ष्य यथाविधि ।

गायत्रीमध्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इति नारसिंहाच्च । एवच “न भिक्षा”मिति व्यासवाक्ये-
ऽङ्गभूतधानसेवोपासनलेनाभिमतमित्याङ्गः । केचित्पु गायत्रीं सन्ध-
रूपां तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिक्षलेन वृहीतां जपेत्तां मनसाऽङ्गमित्युपा-
सीतेति व्यासवाक्यार्थमाङ्गः । इयं नित्या काम्या च ।

अहोरात्रक्षतैः पार्यासुपास्य प्रसुच्यते ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवायुपासिता ।

जीवमानो भवेष्टुद्ग्रो मृतः शा चैव जायते ॥

इति वृद्धयाऽन्नवस्त्वयेन फलदोषयोरुक्तेः । स्यष्टुं चेदमन्यजापि ।
अज्ञानकृतपापविषयमेतत् । यद्यपि

सर्वकाञ्चसुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्टते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभौतितः ॥

इति वैष्णवात्,

अपक्षासौत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । (या.सृ.अ.१स्त्रो.२४)

सन्ध्यां प्राकृ प्रातरेव हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनाद् ॥ (या.सृ.अ.१स्त्रो.२५) इति
प्रातःसन्ध्यासुपासौत दक्षधावनपूर्वकम् । (या.सृ.अ.१स्त्रो.२६) इति ।
उपास्य पद्मिमां सन्ध्यां ऊत्ताऽग्नौक्षानुपास्य च । (या.सृ.अ.१स्त्रो.११४)

इति च याम्बवस्त्रयात् । सन्ध्याद्वोपासनम् इति विष्णुस्मृते
नामुतिष्ठति अः पूर्वां नोपास्ते अस्य पश्चिमाम् ।

ष शृङ्गद्विष्टकार्यः सर्वकर्मसु शाधुभिः ॥ (म.स्म.अ.२३०.१०३) इ
पूर्वां सन्ध्यां अपन् तिष्ठेत्साविचीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समाप्तीनः सम्यग्टस्वविभावनाद् ॥ (म.स्म.अ.२३०.१०१) इ

*कराभ्यां तोयमादाय गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।

चादित्याभिमुखस्थितिरूप्यं सन्ध्यादोः चिपेद् ॥

इति च मनोऽस्य सन्ध्यादयमेव प्राप्तं तथापि,

*परं नमः प्रभाते सामाधाङ्गे तु च्छजुस्तिः ।

दिजोऽर्थं प्रचिपेदेवा सायं चोपविश्चमुवि ॥ इति

*प्राणायामपयं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्ट्यपि ।

चथ सन्ध्यासुपासिष्य इति सर्वस्य मार्जयेद् ॥ इति

*सादंकाले पिवेदप इति च मनोः ।

ग्रातःसन्ध्यां सन्ध्यां मध्यमा चानकर्मणि ।

इति शङ्खात्

सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते मध्याङ्गे च ततः पुनः ।

उपास्ते अस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

ष जीवक्षेत्र शृङ्गः स्वामृतः स्वा चैव जायते । इति
राश्यन्तथामनाङ्गौ दे सन्ध्याकालोऽयस्मुच्छते ।

दर्शनाऽर्द्विरेखायासादन्तो सुनिभिः चृतः ॥

अधर्द्वयामादासायं सन्ध्या माध्याङ्गिकीव्यते ।

* एतचिङ्गाङ्गिवागि वचनानि मनुसंहितापुरुषके गोपलब्धानि ।

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 05262 6028

Coxaldo